

В.І. ВОЛОВИК

ВСТУП ДО ФІЛОСОФІЇ

ВСТУП ДО ФІЛОСОФІЇ

ВСТУП ДО ФІЛОСОФІЇ

В.І. ВОЛОВИК

ВСТУП ДО ФІЛОСОФІЇ

Рекомендовано Міністерством освіти України

як навчальний посібник

ЗАПОРІЖЖЯ

2000

Воловик В.І. Вступ до філософії. Навчальний посібник. - Запоріжжя, 2000. - с.

Навчальний посібник включає конспект лекцій, у яких висвітлюються основні проблеми філософії, а також плани семінарських занять, тематику рефератів і літературу, що рекомендується до вивчення. Запропонована робота, на думку автора, з одного боку, допоможе викладачам у пошуках ефективної методики викладу тем програми курсу, а з іншого, може бути корисна для студентів як своєрідний каркас їхньої підготовки до семінарських занять, різних форм індивідуальної роботи з викладачем, до заліків і іспитів.

Рецензенти:

Доктор філософських наук, професор В.Г.Воронкова

Доктор філософських наук, професор І.А.Мороз

Доктор філософських наук Л.М.Сіднів

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

ТЕМА 1. ФІЛОСОФІЯ, КОЛО ЇЇ ПРОБЛЕМ

І РОЛЬ У СУСПІЛЬСТВІ

ПЛАН

1. Світогляд і його історичні типи.
2. Філософія і наука. Об'єкт і предмет філософії.

3. Функції філософії.

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ТЕМИ

Світогляд, загальна картина світу, світовідчуття, світосприйняття, світорозуміння, переконання, ідеал, міфологія, релігія, філософія, ідеалізм, матеріалізм, скептицизм, агностицизм.

Питання 1. Крім фахових навичок, знань, ерудиції, необхідних при вирішенні конкретних завдань, кожній людині потрібен широкий кругозір, уміння бачити тенденції, перспективи розвитку світу, розуміння того, що відбувається, сенсу і змісту наших дій, нашого життя, тобто світогляд. **Світогляд** - сукупність поглядів, оцінок, принципів, що визначають найзагальніше бачення світу, місця людини в ньому і водночас життєві позиції, програми поведінки, дій людей.

Носієм світогляду, його суб'єктом є особистість, соціальна група і суспільство в цілому. Людина у своєму індивідуальному розвитку стає особистістю лише тоді, коли в неї формується певний світогляд.

Емоційно-психологічну сторону світогляду на рівні настроїв, почуттів складає **світовідчуття**. Досвід формування пізнавальних образів світу з використанням наочних уявлень відносять до **світосприйняття**. Понятійній, інтелектуальний аспект світогляду утворює **світорозуміння**. Синтез знань людей про природу і соціальну реальність утворює **загальну картину світу**. Сукупність природничих наук утворює природничонаукову картину світу, а суспільних - соціально-історичну картину дійсності. Створення загальної картини світу - завдання всіх галузей знання.

Знання ніби вливаються в своєрідний "резервуар" світогляду, але лише тоді, коли вони перетворюються на переконання, тобто погляди, які активно

сприймаються людьми як такі, що відповідають характеру їхньої свідомості, життєвим прагненням. Переконання - не лише інтелектуальна позиція, але й емоційний стан, стійка психологічна настанова. Воно припускає не тільки розуміння, але і безумовне сприйняття якоїсь реальності, поглядів та ідей, що оволодівають нашими думками як безумовно правильні й необхідні.

Поряд із знаннями, ціннісними орієнтаціями і переконаннями в структуру світогляду входять й **ідеали** - те, до чого спрямовані всі думки, почуття і діяння людей.

Базуючись на принципі історизму у вивченні світогляду як цілісного явища, припустимо говорити про історичні типи світоглядів, виділяючи при цьому міфологію, релігію і філософію.

Основним засобом, методом общинно-родового мислення була міфологія (від грецьк. *mythos* - переказ, оповідка і *logos* - слово, вчення) - тип світогляду, що містить у своїй основі міф - вигадану розповідь, витвір народної фантазії, у якому явища природи або культури подаються в наївно-антропоморфній формі.

Із згасанням первісних форм суспільного життя, поділом праці, класовим розшаруванням суспільства стає все складнішим пояснювати зміни соціальної реальності за допомогою міфології. Це обумовлювало формування релігії.

Релігія (від лати. *Religio* - благочестя, набожність, святиня, предмет культу) - така форма світогляду, у якому освоєння світу здійснюється через його подвоєння на поцейбічний, «земний», що сприймається органами відчуттів і потойбічний - «небесний», надприродний, надчуттєвий. Її виникнення пов'язане з таким рівнем розвитку людського інтелекту, коли з'являються зачатки теоретичного мислення. Віра в надприродні сили, у Бога є засіб існування релігійної свідомості, просякнутої особливим настроєм, переживання, що характеризує внутрішній стан людини. Зовнішньою, соціально значимою формою прояву віри служить культ - система утверджених ритуалів та догматів.

Становлення і розвиток науки, якісні зміни в діяльності людей, оточуючій людину реальності обумовили формування третього типу світогляду - філософії.

Філософія (від грець. *phileo* - люблю і *sophia* - мудрість) - теоретично сформульований світогляд, система найзагальніших теоретичних поглядів на світ, місце в ньому людини, з'ясування різноманітних форм ставлення людини до світу, що виступають у понятійній, категоріальній формі, спираються на досягнення наук про природу і суспільство й демонструють певну міру логічної доведеності.

Філософська позиція, відповідно до якої світ пояснюється, виходячи з духу, свідомості, одержала назву **ідеалізм**. Філософи ж, що брали за основи світорозуміння природу, матерію, об'єктивну реальність, що існує незалежно від людської свідомості, утворювали різноманітні школи **матеріалізму**.

У вирішенні питання про пізнаваність світу існують позиції - антиподи. Точці зору пізнавального оптимізму протистоять більш песимістичні системи поглядів - **скептицизм** - філософська позиція, що характеризується сумнівом в існуванні надійного критерію істини, і **агностицизм** - заперечення можливості пізнання об'єктивного світу, його сутності і закономірностей.

Питання 2. На відміну від таких типів світогляду як міфологія і релігія, філософія нерозривно пов'язана з наукою, спираючись тією чи іншою мірою на її досягнення. Це обумовлює складність взаємозв'язку філософії і науки, розходжень у тлумаченні об'єкта і предмета філософії. Не претендуючи на істину в останній інстанції, як це роблять деякі автори, вважаємо за потрібне висловити деякі міркування з цього приводу.

Філософія і наука подібні за своїми структурами. Філософське і наукове знання складається з елементів (понять, суджень, умовиводів, принципів, законів і т.д.), організованих у систему, що підпорядковується законам логіки і утворює певний теоретично сконструйований світ, якому можна приписати характеристики істинності або хибності, співвіднівши цей світ через людську практику зі світом реальних об'єктів. У такому розумінні філософія дійсно постає перед нами як наука. Проте за своїми об'єктами та предметами дослідження, а також основними функціями філософія і наука відмінні між собою як дві різні форми суспільної свідомості.

Об'єктом філософії виступають не природно - історичні феномени, як це має місце в науці, а уявні, теоретичні моделі, що презентують світ не інакше як у його ставленні до людини або людини у її ставленні до світу.

Істотно різняться також предмети філософії і науки. Предметом науки є закони, яким підпорядковуються природно - історичні феномени і закономірності, як їхні конкретні прояви. Предметом же філософії є основні детермінанти, що дозволяють оптимізувати процес розвитку світогляду, забезпечити відповідність уявних, теоретичних моделей, що відбивають реальну дійсність, останній, тобто самої цій дійсності, що розвивається. Пошук таких детермінант здійснюється на основі потреб у соціальній гармонії, що формуються у певній людській спільноті.

І ще одне. Закони науки дозволяють робити прогноз, як буде розвиватися явище, що досліджується. Завдяки ж загальності філософських принципів, останні такою якістю не відрізняються, на їхній основі можна прогнозувати щонайбільше шляхи вивчення досліджуваного явища. Остання обставина, дозволяє чітко фіксувати відмінність філософії і науки, хоча разом з тим чітко вказувати й на їхній тісний взаємозв'язок: наука не може розвиватися без філософії, яка виконує щонайважливіші, властиві лише їй функції.

Питання 3. Які ж функції в складному комплексі суспільно - історичного життя виконує філософія?

Насамперед, функцію **експлікації**, тобто пояснення, розгортання і перебудови структур, що визначають ставлення людини до світу у всьому розмаїтті його проявів. Вона виступає як єдність трьох аспектів - онтологічного, гносеологічного і прaksiологічного, яка специфічно реалізується в процесі рефлексії різноманітних форм суспільної свідомості - науки, релігії, політичної, правової, моральної і естетичної свідомості. Зокрема, філософський аналіз науки або її конкретної галузі передбачає осмислення суцього, уточнення наукової картини світу, того або іншого з її структуроутворюючих елементів, приведення їх у відповідність з отриманими науковими даними, виявлення детермінант, що дозволяють оптимізувати процес подальшого розвитку наукового пошуку і практичного використання одержаних результатів.

Наступна з функцій філософії - функція **раціоналізації**, переведення в логічну, поняттєву форму, а також систематизацію й теоретичне вираження сумарних результатів людського досвіду в усіх його формах.

Важливу роль у суспільно - історичному житті відіграють і такі функції філософії, як:

-критична функція - руйнації, розхитування догм, застарілих поглядів, уявлень і «селекції», акумуляції світоглядного досвіду, а також його передача (передача наступним періодам історії);

-функція асиміляції невідомого, творчого формування принципово нових ідей, світоглядних уяв, ідеалів;

-функція узгодження, інтеграції усіх форм людського досвіду - практичного, пізнавального, ціннісного.

Такі основні функції філософії, що визначають особливу роль її як форми суспільної свідомості в житті суспільства.

ТЕМА 2. ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ФІЛОСОФСЬКОЇ

ДУМКИ У СВІТІ

ПЛАН

1. Зародження філософської думки, її культурно - історичні передумови.
2. Антична філософія.
3. Філософія середньовіччя.
4. Філософія Відродження.
5. Філософія Нового часу.
6. Німецька класична філософія.

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ТЕМИ

Діалектика, схоластика, монізм, дуалізм, космізм, теїзм, номіналізм, реалізм, атомістика, гуманізм, теоцентризм, пантеїзм, субстанція, емпіризм, деїзм, раціоналізм, сенсуалізм, монада, метафізика, антропоцентризм, апріоризм, трансцендентальність, феномен, ноумен, «річ-у-собі», антиномія, категоричний імператив, абсолютна ідея, антропологія, спекулятивна філософія, вульгарний матеріалізм, антропологічний матеріалізм.

Питання 1. Філософія, що має багатовікову історію, виникає у вигляді окремих філософських ідей у період формування рабовласницьких відносин, коли відбувається відокремлення розумової праці від фізичної.

Наприкінці 3 - початок 2 тис. до н.е. у Єгипті і Вавилоні у таких пам'ятках давньої культури, як «Пісня арфіста», «Бесіда зневіреного зі своєю душею»,

«Бесіда пана з рабом» висловлюється ряд думок, що відбивають факти соціального гноблення, відверто звучить мотив сумніву в істинності релігійного відображення світу. Зустрічаються також спроби виокремити матеріальний первінь світу, у вигляді якого виступає вода.

Значно пізніше, на початку 1 тис. до н.е. уперше починають оформлятися філософські течії. Так у 8 -7 ст. до н.е. в Індії формується філософський напрямок, відомий під назвою **Локаята** (тобто погляди людей, що шукають тільки *цей* світ - локу). Найбільше послідовними серед них були **Чарваки**. Деякі дослідники вважають, що даний термін являє собою з'єднання двох давньоіндійських слів - «чар» (чотири) і «вак» (слово) і означає «чотири слова». Послідовники цього напрямку вважали, що світ складається з чотирьох основних елементів - землі, води, повітря і вогню.

У Китаї в 7-6 ст. до н.е. філософи намагаються виділити вічну, абсолютно рухому субстанцію -ці. У 6 ст. до н.е. з'являється ідея вічного руху матеріального світу у філософії **даосизму**, що вбачає причину руху у так званому «дао», тобто єдності протилежностей. Важливо відзначити при цьому, що в даосистів немає і натяку на боротьбу протилежностей як джерело руху. Саме тому розвиток світу даосисти розглядають як рух по колу.

Перші ознаки філософського освоєння світу ми знаходимо у творах давньогрецьких авторів *Гомера* і *Гесіода*. Хоча, будучи міфологічними за формою, вони ще далекі від «раціоналізму», характерного для грецької філософії.

У гомерівських творах говориться про три першопричини - про Нікса, Океаноса і Тетіса, як про першооснови світу. *Нікс* - це прависхідний стан, стадія, що передує будь-чому іншому. *Океанес* - постає як праморе, а *Тетіс* - уособлює певну життєдайну силу, що сполучена з морем, водою. При цьому всі три названі першопричини нерозривно пов'язані з землею. З Гомера починається і так званий орфічний період. *Орфізм* - релігійна течія, що пов'язана з іменем міфічного співака Орфея. Значну роль у тлумаченні виникнення світу і богів орфістами відіграє музика з її головним принципом - гармонією. Орфічні погляди, зокрема, розуміння душі і тіла (тіло є труною душі) одержали розвиток у пізнішій грецькій

філософії. З першопринципу Нікс в орфізмі виводиться небо і земля, а з Океанеса й Тетіса - все інше.

Спробу пояснення виникнення світу – космогонію - знаходимо й у працях Гесіода, відповідно до поглядів якого основою усього є хаос - безмежна, безформна маса, що містить у собі усі можливі потенції. З хаосу виникають і прависхідні форми буття - з одного боку, Гея (Земля) і Ерос (певна життєва сила), а з іншого, - Еретем (темрява) та Нікс (ніч) як визначальна, правляча сила. Від них потім виникає Уран (зоряне небо), Етер (ефір), світло і поступово всі інші божества.

Розглянуті «дофілософські» погляди, будучи однією з можливих спроб відповісти на питання про те, що є основним принципом світу (або космосу), які принципи і сили визначають його розвиток, так і не вийшли за межі міфологічних поглядів.

Питання 2. Античною філософією прийнято називати сукупність філософських вчень, що розвивалися в старогрецькому і староримському суспільствах з кінця 7 ст. до н.е. аж до 6 ст. н.е. *. Антична філософія постає як певна єдність світоглядних ідей, породжена тими специфічними особливостями перехідної епохи, коли відбувається занепад міфологічного сприйняття, характерного для родового і ранньокласового суспільного ладу. За тисячу років свого існування антична філософія пройшла складний шлях розвитку, маючи ряд загальних рис, що об'єднують всі її складники у певну цілісність.

Перша особливість античної філософії полягає в її універсальному **космізмі**. Вона виражається в спробах античних філософів тлумачити світ як єдине, внутрішньо гармонійне ціле. Ціле це досягається шляхом виокремлення конкретно-почуттєвого першопочатку світу. Так, про представників однієї з найстарших філософських шкіл Давньої Греції - Мілетської - відомо, що вони займалися крім філософії математичними, метеорологічними,

*. Див. Асмус В.Ф. Античная философия. М.: Высш. школа. 1976. с.3.

астрономічними дослідженнями, виділяють такі першоджерела світу:

Фалес (694 - 547 р. до н.е.) - воду, *Анаксімен* (585 - 526 р. до н.е.) – повітря,

Анаксимандр (610 -546 рр. до н.е.) - особливу речовину, що перебуває у вічному русі, названу *апейроном*.

Друга особливість античної філософії - це спроби об'єднати матеріалізм і діалектику. Ця особливість яскраво проявилася у вченні Геракліта Ефесьського (530 - 470 р. до н.е.), який вважав загальною закономірністю світу боротьбу протилежностей. «Світ, - стверджував Геракліт, - єдиний з усього, не створений ніким із богів і ніким із людей, а був, є й буде вічно живим вогнем, що закономірно спалахує і закономірно пригасає».

5 ст. до н.е. характеризується в Греції формуванням найбільше зрілої форми давнього матеріалізму - **атомістичного вчення**, створеного *Левкіппом* (540 - 460 р. до н.е.) і *Демокритом* з Абдерр (460 - 370 до н.е.). Відповідно до їхнього вчення, світ складається з атомів і порожнечі. Атоми, різні за формою і положенням, невидимі для ока дрібні частки, що перебувають у стані вічного руху. Всі вони неповторні, різноманітні за формою, порядком і поворотом. В них так би мовити «розщеплено» на окремі частки неподільне у своїй матеріальній цілості буття. Атомістична теорія Демокріта фіксує індивідуальність як таку.

«Лінії Демокріта» протистоїть «лінія Платона» - ідеалістична традиція античної філософії. За Платоном (427 - 347 р. до н.е.), матеріальний світ є лише «тінню», блідим відблиском світу вічних і незмінних ідей. Платон порівнює людей, що поділяють матеріалістичний погляд на світ, із в'язнями, прикутими у печері спиною до входу. Перед своїми очима вони можуть бачити лише пляму світла, по якій ковзають тіні від перехожих, які час від часу проходять повз печеру. Через те, що в'язні не в змозі повернутися і побачити те, що насправді відбувається за межами їхньої в'язниці, вони поступово звикнуть вважати єдиним і дійсним світом ту світла пляму на стіні. Таким же слабким відблиском дійсного світу «ідей», на думку Платона, виступає добре відомий людям і єдино відомий їм матеріальний світ. Ідеї Платона подібні атомам Демокріта, але лише в тому, що вони теж мисляться як вічні, нерухомі і не містять у собі нічого особистісного.

У піфагорійській школі (6 ст. до н.е.) цей ідеальний світ зводиться до царства чисел, чим завершується відхід від залишків матеріалістичного космізму,

який у піфагорійців остаточно перероджується у космічне містичне вчення, що проповідує безсмертя і переселення душ.

Найвидатнішим мислителем Давньої Греції був *Арістотель* (384 - 322 р. до н.е.). Він немовби підбив підсумок розвитку античної філософії. Будучи енциклопедистом, Арістотель написав багато творів, у яких упорядкував філософські і природничонаукові знання античного світу. Для позиції Арістотеля характерне коливання між матеріалізмом і ідеалізмом: з одного боку, він різко критикував Платона за визнання ідей першоосновою речей, а з іншого, вважав матерію лише пасивною можливістю буття. Щоб активізувати її, згідно з Арістотелем, потрібен вплив на матерію активної форми. В остаточному підсумку він доходив до визнання вищої форми, першорушія Всесвіту що одержав у нього назву *ентілехії*, що власне було лише іншою назвою Бога.

Серйозні труднощі виникли у Арістотеля й у теорії пізнання через його метафізичну нездатність розібратися в діалектиці конкретно-почуттєвого й абстрактного, одиничного і загального, сутності і явища.

Занепад рабовласницьких відносин у результаті розвитку продуктивних сил і подальшого поглиблення поділу праці відкриває особливу епоху в розвитку античного світу - *епоху еллінізму*. Одним з найбільш яскравих представників філософської думки цієї епохи був Епікур (340 - 270 р. до н.е.). Будучи послідовником вчення Левкіппа-Демокріта, Епікур у той же час вносить у їхню атомістичну концепцію істотні зміни. У його концепції атоми не просто рухаються в порожнечі відповідно до законів необхідності, але і мають можливість довільного відхилення. Вчення про довільне відхилення атома від прямої лінії було специфічно філософським відбитком факту виникнення особистісних характеристик людини, насамперед можливості особистої свободи. Тим самим долався властивий вченню Левкіппа-Демокріта фаталізм. Зі свого вчення Епікур робить атеїстичний висновок: якщо атом (і, відповідно, соціальний атом - людська особистість) може довільно ухилятися від «прямої лінії», то Боги стають непотрібними.

Подальший свій розвиток старогрецький атомістичний матеріалізм одержує у вченні римського філософа *Тита Лукреція Кара* (бл. 99 - бл. 55 р. до н.е.), який виклав своє вчення у філософській поемі «Про природу речей».

Пов'язаний із кризою рабовласницького суспільства пізньоантичний період відбитий у філософських ідеях, спрямованих на утвердження асоціальності і втечі у сферу індивідуального життя духу, що усіяко протиставляється тілу. У цьому відношенні характерними є вчення шкіл стоїцизму, неопіфагореїзму, неоплатонізму, і ін. Згодом посилюються релігійно - містичні ідеї, що поширюються зі східних провінцій Римської імперії. У 529 році імператор Юстиніан видає декрет про закриття філософських шкіл в Афінах. Це було офіційною констатацією того факту, що антична філософія завершила своє існування. Проте вона навіки залишилася колицкою філософського мислення.

Питання 3. Філософія середньовіччя охоплює тривалий період - від розпаду Римської імперії до епохи Відродження, тобто майже 1000 років. Раннє середньовіччя (5 ст. н.е.) характеризується становленням християнської догматики в умовах формування європейських держав, що виникли на уламках Римської імперії. Зріле ж середньовіччя пов'язане зі становленням феодалізму, який у якості своєї ідеологічної основи використовував розвинуте у ранньому середньовіччі християнство, уточнюючи і поглиблюючи деталі цього світогляду відповідно до власних вимог.

Ідеологічна орієнтація більшості філософських систем середньовіччя диктувалася основними догматами християнства, насамперед догматом про особистісну форму Бога-творця, яка радикально заперечувала атомістичні доктрини античності. Розробка її пов'язана з іменем *Св. Августина* (354 -430 рр.) і догматом про створення Богом світу з «нічого», яким припускалась обмеженість світу в часі, початок і кінець світу.

Філософія була проголошена «служницею богослов'я» (формула *Петра Доміані*) і повинна була використовувати міць свого раціонального апарату для підтвердження догматів християнства. Ця філософія одержала назву «**схоластики**» (від лат. *scholastica* - шкільний, учений). Вважалося, що істина вже

дана людям в біблійних текстах і, щоб аналізувати її, виводячи всю повноту її логічних слідувань, необхідно застосувати систему правильно побудованих силогізмів. У цьому схоластика спиралася на античну спадщину, особливо на формальну логіку Арістотеля.

Систематизатором ортодоксальної схоластики вважається чернець-домініканець *Фома Аквінський* (1225\26 - 1274 р.). Він ставив основною метою опрацювання догматів християнського віровчення у форми здорового глузду. Спираючись на пізнього Арістотеля, він канонізував християнське розуміння співвідношення ідеального і матеріального, як співвідношення споконвічного «принципу форми» («принципу порядку») із непевним і неусталеним принципом матерії («найслабкішим з різновидів буття»). Злиття першопринципу форми і матерії породжує, за Ф. Аквінським, світ індивідуальних явищ. Душа людини є таким формотворним принципом, але своє повне індивідуальне втілення вона одержує лише при її поєднанні з тілом. Це останнє положення поставило крапки над "і" в одному з найдискусійніших питань християнської схоластики, оскільки третя іпостась верховного абсолютного божества - Ісус Христос був, за Біблією, явлений в образі людини, тобто поєднав у собі божественну (ідеальну) і людську (матеріальну) природу.

Щоб «врятувати» людство, Бог повинен був прийняти людське буття і підняти його на рівень надлюдського, божественного. Відбувається ж це шляхом руйнації тілесного людського і сходження до духовного. Тут очевидно проглядає певний філософсько-теологічний гуманізм, коли людина своєю власною дією - шляхом вільного прийняття страждань і смерті - перетворюється у своє вище втілення - Бога.

У середньовічній схоластиці чітко виділяються два головних **напрямки** - реалізм, який уособлюють *Іоанн Скот* (Еріугена) (810 - 877 р.) і, головним чином, Фома Аквінський, і номіналізм, на боці якого знаходимо *Росцеліна* (1050 - 1110 р.), *П'єра Абеляра* (1079 -1142 рр.), *Вільяма Оккама* (1300 - 1350 р.) і *Дунса Скотта* (1265 – 1308). Центром боротьби між ними стало поняття універсалій (сутність загальних понять, природа, вид). Номіналісти проголошували об'єктивно

існуючими тільки окремі предмети і явища з їхніми індивідуальними якостями, схилившись до матеріалістичної лінії у філософії. Реалісти ж стверджували, що загальні поняття стосовно індивідуальних предметів природи є первинними й існують реально, самі по собі, і виражали ідеалістичну лінію в середньовічній філософії. Фома Аквінський переміг: номіналізм Росцеліна було засуджено на Суассонському соборі у 1252 р.

Панування релігійної ідеології в духовному житті феодального суспільства було настільки сильним, що навіть соціальні рухи набували релігійного характеру. Революційна опозиція проти феодалізму часто ставала на шлях обмеження релігії, щоб дати місце знанню (деїзм, теорія «двоїстої істини» і ін.) або надавали релігійному світогляду нові форми (реформація, єресь), у яких тією або іншою мірою відбивалися інтереси і потреби антифеодальних сил суспільства (селян, ремісників, купців).

Питання 4. Епоха Відродження (фр. - Ренесанс) загальною починається в 14 - 15 ст. і завершується в 16 - 17 ст. приходом періоду подолання тривалого застою продуктивних сил. На зміну характерному для попереднього періоду теоцентризму приходять антропологічні, гуманістичні мотиви.

«Батьком гуманізму» вважається *Франческо Петрарка* (1304 - 1374 р.). Будучи великим пропагандистом античної культури, він збирав прадавні латинські тексти. Вбачаючи в античній культурі й освіті не лише минулі золоті віки європейської культури, Петрарка намагався цю спадщину якнайповніше донести до сучасників. Творчість його відрізняє земний характер, сповненість людськими радощами й пристрастями.

Серед зачинателів гуманістичних традицій слід назвати і друга Петрарки, флорентійця *Джованні Бокаччо* (1313 - 1375 р.), який у своєму «Декамероні» висміяв дурне й брехливе духівництво, вихваляв розум, енергію, повноту життя нових міських прошарків, що зароджувалися.

Гуманізм в Італії більшою мірою орієнтувався на Платона, що обумовлювалося необхідністю боротьби проти схоластизованого Арістотеля, проти томістичної інтерпретації останнього.

Вираження гуманістичних ідей було тісно пов'язане з процесом, що одержав назву Реформації. Її ідеологи головною метою вважали повернення до «щирого християнства». Найважливіша ідея християнства: необхідність особистої відповідальності перед Богом, без посередництва церкви. У рамках реформації розвивалися ідеї віротерпимості, відділення церкви від держави. Ідейне оформлення Реформація одержала у вченні *Мартіна Лютера* (1483 - 1546 р.), *Ульріха Цвінглі* (1484 - 1531 р.), *Жана Кальвіна* (1509 - 1564 р.), *Томаса Мюнцера* (1490 - 1525 р.).

Висловлюючи зміст ранньобуржуазного гуманізму, *Микола Кузанський* (1401 - 1464 р.), розглядає природу як тотожну Богові, вважаючи, що названа тотожність втілюється у людині як носії творчої могутності, осередком якої постає перш за все інтелект. Така установка на природність призводить в епоху Відродження до певної «натуралізації» філософії, науки, естетики, права, що перебудовуються «за подобою» природознавства.

Формуванню філософських уявлень про природу сприяли вражаючі відкриття у галузі природознавства. Нові тенденції в науці одержали відбиток у творчості *Миколи Коперніка* (1473 - 1543 р.), який обґрунтував матеріалістичні принципи астрономії, *Джордано Бруно* (1548 - 1600 р.), який доводив вічність і невичерпність матерії, *Галілео Галілея* (1546 - 1642 р.), по праву названого фундатором європейського природознавства.

Починаючи з 16 сторіччя «натуралістична еволюція» у бік механістичного матеріалізму одержує своє завершення в так званій «метафізиці 15 сторіччя». Справа в тому, що наприкінці 16 - початку 17 ст. серед інших природничих наук на перше місце виходить механіка. Саме тому матеріалізм цього періоду, спираючись на досягнення механіко-математичних наук і філософськи узагальнюючи їх, також набуває механістичного характеру. Одночасно створюються певні гносеологічні передумови для формування метафізичного методу пізнання світу. Оскільки зусилля вчених у період формування природознавства були спрямовані на збирання, класифікацію й опис фактів, то

стало звичним розглядати природу як просту механічну суму частин, а частини водночас наділяти властивостями цілого.

Так склався механістичний матеріалізм 17 сторіччя з метафізичним методом пізнання світу, органічно йому властивого. Для цього періоду характерна зміна світоглядних орієнтирів - від гуманізму, навіть антропоцентризму раннього Відродження (14 - 15 ст.), пов'язаного з пантеїстичним розчиненням бога в природі, відбувається перехід до **деїзму**, що виводить Бога за межі природи, реальності в цілому, зберігаючи за ним функцію «першопричини» світу (створивши світ, він уже не втручається в його справи). Це виражається в тому, що традиційна гуманістична проблематика, не зникаючи, стає приналежністю не пізнавальної, а художньої творчості. Вже в 16 сторіччі поняття «гуманіст» співвідносилось тільки з іменами письменників і поетів, а не іменами вчених - натуралістів.

Питання 5. Філософія Нового часу, охоплюючи період 17 -18 ст., обумовлюється розвитком капіталізму, розвитком експериментально-математичного природознавства, послабленням впливу церкви. На перший план виходять проблеми теорії пізнання. Розум утверджується як визнаний «тлумач природи». Тому одним із головних питань філософії Нового часу стає пошук методів цього тлумачення.

Англійський філософ *Френсіс Бекон* (1561 - 1626 р.) усі знання, усі науки підрозділяє на теологію і філософію. Перша з них має небесне, а друга - земне походження. У своєму головному творі «Новий органон» він говорить про те, що існують три шляхи пізнання: «шлях павука», що являє собою спробу виведення істин із чистої свідомості, «шлях мурашки», що являє собою збір розрізнених фактів при відсутності уміння їх узагальнювати і створювати повну теорію, і «шлях бджоли» - єдино істинний шлях наукового пізнання, що поєднує в собі переваги перших двох шляхів і в той же час позбавлений обмеженості кожного з них. Почуття непогрішимі, вважає Френсіс Бекон. Індукція, аналіз, порівняння, експеримент - суть головні умови раціонального методу. Для подолання

протилежності між матеріальними і духовними явищами Ф. Бекон вводить тезу про матеріальність душі.

Емпіричне тлумачення знання Ф. Беконом було продовжене *Томасом Гоббсом* (1583 -1679 рр.) і *Джоном Локком*(1632 - 1704 р.). На противагу Бекону, Гоббс ототожнював науку насамперед із математикою. Найбільше значення мають соціально - політичні погляди Гоббса, що містяться в його роботах «Про громадянина», «Левіафан». Гоббс був одним із перших мислителів, погляди якого на державу і суспільство спираються на розум і досвід, а не на теологію.

Відкидаючи схоластичне всезнання, Д. Локк заявив, що «ніхто не зобов'язаний знати усе», треба «знати не усе, а те, що важливо для нашої поведінки».

Творцем дуалістичної системи став *Рене Декарт* (1596 - 1650 р.). Стверджуючи, що світ складається з двох незалежних субстанцій - духовної (атрибутом душі при цьому вважається мислення) і матеріальної (тілесної, атрибутом якої є протяжність у довжину, ширину і глибину). У своїй фізиці (вченні про природу матерії і рух) він не виходить за межі механіцизму. У метафізиці (вченні про принципи буття і пізнання, що нібито властиві тільки розуму, «духу»), він абсолютизує логічний апарат мислення і саме в ньому намагається знайти такі самоочевидні принципи, що були б подібні аксіомам евклідової геометрії і не потребували б спеціальних доказів.

Декарт почав із сумніву в вірогідності існування усього світу. Єдине, що абсолютно вірогідно, це твердження «я мислю, отже, я існую» (*cogito, ergo sum*). Таким чином, він стає на позиції раціоналізму, стверджуючи, що тільки дедукція, заснована на розумі, і може бути джерелом справжнього знання. Щоб пояснити дві роз'єднані субстанції, Декарту довелось ввести поняття бога, що обумовлює нібито їхню єдність. Здатність мислити виноситься, так би мовити, зовні, перетворюючись у світ природжених, позаматеріальних субстанцій, а сама людина прирікається на роль речі, що володіє здатністю мислити, тобто машини, складеної з кісток і м'яса.

І хоча філософський дуалізм Р. Декарта був подоланий відомим голландським філософом *Бенедиктом Спінозою* (1632 - 1677 р.), який відстоював у своїй головній роботі «Етика» моністичний матеріалізм, проголошуючи принцип *causa sui* (природа є причиною самої себе), він, через власну метафізично-механістичну орієнтацію, позбавляє проблему людини залишків філософського гуманізму. Тлумачачи людину як частину природи, він зводить причини людських дій до «примусу» з боку природи.

Вершиною європейської раціональної філософії є вчення *Готфріда Вільгельма Лейбніця* (1646 - 1716 р.) про **монади** - неподільні духовні субстанції, що утворюють умосяжний світ, похідним від якого виступає фізичний світ. Будучи, за Лейбніцем, єдністю матерії і форми, душі і тіла, монади фізично не взаємодіють одна з одною, але водночас утворюють єдиний світ, що розвивається і рухається і регулюється наперед установленою гармонією, що залежить від вищої монади (абсолюту, Бога). Наперед установлена гармонія є основою теодицеї - боговиправдання, спроби виправдати протиріччя між вірою у всемогутнього Бога й існуванням у світі зла і кривди.

Його теорія пізнання являє собою ідеалістичний раціоналізм, що ґрунтується на таких положеннях: 1). Немає нічого в інтелекті, чого б не було в почуттях, крім самого інтелекту; 2). Джерелом знань може бути тільки розум; 3). Критерієм істини є ясність, виразність і несуперечливість знання.

Лейбніць став родоначальником сучасної математичної логіки. Ідеалом він вважав створення універсальної мови (числення), що дозволила б формалізувати усе мислення.

Соціальні протиріччя і конфлікти, що починали виявлятися в 18 ст. у Франції, у 1769 році призводять до буржуазної революції. Прогресивно мислячі представники «третього стану» (філософи, юристи, натуралісти та ін.) утворили потужний рух, що увійшов в історію під назвою Просвітництво.

Найвизначнішими мислителями Просвітництва є *Франсуа Марі Аруе Вольтер* (1694 - 1778 р.), *Жан Жак Руссо* (1712 -1778 рр.), *Жан Антуан Кондорсе* (1743 - 1794 р.).

Політичне вістря Просвітництва було спрямоване, насамперед, проти французького абсолютизму, що перетворився у 18 сторіччі в реакційну силу, яка гальмувала суспільний прогрес. Критикуючи феодальний суспільний устрій, представники Просвітництва намагалися усунути соціальні вади, змінити мораль, політику, побут шляхом поширення наукових знань, ідей добра і справедливості. В основі просвітництва лежало ідеалістичне уявлення про визначальну роль свідомості в розвитку суспільства, бажання пояснити суспільні негаразди неумцтвом людей, нерозумінням ними своєї власної природи. Прихильники Просвітництва підносили роль розуму стосовно віри, боролися проти релігійних забобонів і марновірств, виступали за свободу філософського і наукового мислення, художньої творчості і громадської думки.

До 18 сторіччя вже склалися капіталістичні суспільні відносини. Людина принижувалася до рівня речі. Тому закономірною є позиція французьких мислителів-матеріалістів, що механістично зближували людину з машиною.

Свого вищого рівня механістичний матеріалізм досяг у творчості *Дені Дідро* (1713 - 1784 р.), *Поля Анрі Гольбаха* (1723 - 1789 р.), *Клода Адріана Гельвеція* (1715 - 1771 р.), *Жюльєна Офре де Ламетрі* (1709 - 1751 р.). Найповніше це втілилось у книзі Ж. Ламетрі, що називалася «Людина - машина». Замкнута система механістичного матеріалізму не могла запропонувати методіку вирішення соціальних проблем, які різко загострилися в період французької буржуазної революції, але були набагато раніше були усвідомлені у суспільній думці. Звільнивши філософію від залишків ідеалістичних посібників феодалізму - схоластики й релігії, французькі матеріалісти були змушені звернутися до апробованої в старих філософських системах ідеалістичної інтерпретації історії - «думки правлять світом». Відсутність матеріалістичного розуміння історії відбилася й у тому факті, що, виступаючи проти ідеалізму і релігії, вони обмежилися лише логічною критикою їх. Соціальні ж аспекти залишилися поза їхньою увагою.

Супротивниками матеріалізму у 18 сторіччі виступили ідеологи англійської буржуазії - суб'єктивні ідеалісти *Джордж Берклі* (1680 - 1753 р.) і *Давид Юм*

(1711 - 1776 р.). Заперечуючи, що в основі досвіду лежить об'єктивний світ, обмежуючи досвід сукупністю відчуттів, Д. Берклі цілком відверто ставить перед собою завдання захистити релігію від атеїзму і матеріалізму за допомогою філософського ідеалізму. Д. Юм розробляє концепції агностицизму. «Необхідно визнати, - заявляє Юм, - що природа тримає нас на далекій відстані від своїх таємниць і дає нам лише знання деяких поверхневих якостей предмета».

Питання 6. Важливе місце в розвитку філософської думки займає німецька класична філософія. Родоначальником її є творець першої завершеної системи класичного німецького ідеалізму, видатний мислитель і учений свого часу *Іммануїл Кант* (1724 - 1804 р.)

Філософія І. Канта дуже складна і внутрішньо суперечлива. Вона ділиться на два періоди: докритичний (до 70-х років) і критичний. У роботах докритичного періоду Кант виступає як стихійний матеріаліст, розробляє ідею розвитку, спираючись на дані астрономії, фізики, біології і навіть антропології, заявивши про себе в кожній із наук цілком оригінальними, творчими ідеями. У критичний же період він відкрито переходить на ідеалістичні позиції, розробляючи проблеми теорії пізнання. Відштовхуючись від концепції **«речей-у-собі»**, під якими у Канта виступають об'єктивно існуючі предмети матеріального світу, пізнання нібито проходить три щаблі: почуттєвого споглядання, здорового глузду і розуму. При цьому воно змушене спиратись на апріорні (додосвідні) форми, куди він відносить простір, час, причинність і ряд інших категорій, за допомогою котрих і відбувається нібито упорядкування **відчуттів як «речей-для-нас»**.

Розробляючи теорію пізнання, І. Кант вводить так звану трансцендентальну логіку, завданням якої, заявляє він, і є вироблення визначеної системи апріорних понять і істин, що сприяють переходові пізнання від «речі-в-собі» до пізнання «речі-для-нас». Розробляється досить складне вчення про протиріччя - **антиномії**, у котрих безнадійно заплутується розум і які складаються з взаємовиключних і невіддільних положень. За Кантом, таких антиномій чотири: світ кінцевий у просторі і в часі - світ безкінечний у просторі і в часі; усе у світі просте і неподільне - усе в світі складне і подільне; у світі існує свобода - у світі немає

свободи й усе відбувається відповідно законам природи, тобто необхідно; існує Бог, як першопричина світу - не існує ніякої першопричини світу. Виділивши протиріччя, Кант відносить їх цілком до сфери людської свідомості, розуму, а не до об'єктивної реальності як такої.

По-друге, Кант нараховує тільки чотири антиномії в той час, коли будь-яке твердження, відбиваючи протиріччя об'єктивного світу, внутрішньо суперечливе. І, найголовніше, у трактуванні результатів пізнання - «речей-для-нас» Кант відверто стає на позиції суб'єктивного ідеалізму, визнаючи їх неминучу розбіжність з реаліями зовнішнього світу.

Ідеалістичним є і етичне вчення Канта. Основним законом етики він проголошує **категоричний імператив** - формальне внутрішнє повеління, що, нібито, існує у свідомості людини як вічний, незмінний закон і ідеал поведінки людини. Звідси - вчинок буде тоді моральним, коли він буде відповідати моральному закону, а не тій дійсності, що оточує людську особистість і висуває стосовно неї певні вимоги.

Лінію суб'єктивного ідеалізму слідом за І. Кантом продовжив *Йоганн Готтліб Фіхте* (1726 - 1814 р.). Він намагався вирішити проблему взаємозв'язку «Я» (тобто суб'єкта) і «середовища», свідомості і речі. Ним був повторений доказ Берклі: я відчуваю тільки свої відчуття, я не маю права припускати «об'єкти самі по собі» поза моїм відчуттям.

Діалектичний метод, застосований Фіхте при аналізі діяльності, був поширений на природу третім видатним представником німецької класичної філософії *Фрідріхом Вільгельмом Йозефом Шеллінгом* (1795 - 1854 р.). За Шеллінгом, усяке природне тіло є продукт діяльності динамічного початку (сили), взаємодії протилежно спрямованих сил (позитивний і негативний заряд і т.ін.). Він стверджував, що принцип доцільності є загальний принцип пояснення природи, а сама природа є недорозвиненим розумом.

Найбільш повне завершення німецький класичний ідеалізм одержав у філософській системі *Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля* (1770 - 1831 р.). Гегель робить спробу створити таку теоретичну систему, що була б здатна вирішити

проблему тотожності мислення і буття. Він розробляє філософію історії, філософію мистецтва, історію філософії, діалектичну логіку. Вперше представивши весь природний історичний і духовний світ у вигляді процесів, тобто в безперервному русі, зміні, перетворенні і розвитку, Гегель зробив спробу розкрити внутрішній зв'язок цього руху, дав загальний діалектичний аналіз найважливіших категорій філософії, а також сформулював три основні закони діалектики.

Виступаючи як послідовний ідеаліст, Гегель дійсне співвідношення між матеріальним і ідеальним ставить на «голову»: духовне, ідеальне виступає у нього як творець ідеального. **Абсолютна ідея**, що нібито існує вічно, вміщує в собі усі можливі явища природи і суспільства. Весь різноманітний світ, за Гегелем, є нічим іншим як саморозвитком абсолютної ідеї - спочатку вона саморозвивається сама в собі, потім формує неорганічний і, нарешті, соціальний світ. Абсолютна ідея є не тільки початком, але і завершенням розвитку світу в цілому, тією метою, якої прагне цей розвиток.

В остаточному підсумку філософія Гегеля потрапляє в нерозв'язне протиріччя. Прогресивний діалектичний метод, висунутий мислителем, повністю знімається консервативною ідеалістичною системою. На противагу гегелівському діалектичному методу його система є метафізичною, рух ідеї, а за Гегелем виходить, і рух природи має початок і кінець, замкнені у визначене коло. Завершенням цього кола є абсолютна ідея, а її найкращим, найбільш послідовним втіленням - абсолютна істина гегелівської філософської системи.

Позитивне значення має гегелівська концепція активності суб'єкта, що виявляється перш за все у духовній практиці.

Піддавши критиці ідеалізм Гегеля з позицій метафізичного матеріалізму, *Людвіг Андреас Фейєрбах* (1804 - 1872 р.) відкидає і гегелівське вчення про людину як діяльну істоту. Будучи представником споглядального матеріалізму, він в основному підкреслює активний вплив природи на людину, об'єкта на суб'єкта. Зворотного ж впливу суб'єкта на об'єкт, активності людини як перетворювача природи Фейєрбах не враховує.

Метафізичність філософської системи Фейєрбаха яскраво проявляється в антропологічному принципі, що полягає в розумінні людини як природної, біологічної істоти, незмінної відносно власної історії. З поля зору Людвіга Фейєрбаха цілком випадає соціальна практика. Причину зміни форм суспільного устрою він намагається побачити в зміні форм свідомості, у першу чергу релігійної. Тому, намагаючись гуманізувати людські стосунки, Фейєрбах пропонує це зробити шляхом заміни традиційних релігій релігією любові, хоча б навіть статевої.

Тема 3. Сучасна філософія

ПЛАН

1. Основні тенденції, напрямки і риси сучасної світової філософії.
2. Діалектико-матеріалістична філософія.
3. Екзистенціалізм.
4. Релігійна філософія.
5. Психоаналіз.
6. Позитивізм, неопозитивізм, постпозитивізм.
7. Структуралізм.
8. Герменевтика.

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ТЕМИ

Класична філософія, некласична філософія, матеріалістична діалектика, марксизм-ленінізм, матеріалістичне розуміння історії, екзистенціалізм, релігійний екзистенціалізм, атеїстичний екзистенціалізм, антропологія, «філософія життя», «феноменологія», протестантизм, томізм, модернізм, традиціонізм, психоаналіз, неофрейдизм, неомарксизм, неотомізм, позитивізм, неопозитивізм, постпозитивізм, логічний позитивізм, семантичний позитивізм, «загальна семантика», махізм, аналітична філософія, логічний емпіризм, герменевтика.

Питання 1. Початком сучасного етапу в розвитку філософської думки вважається кінець 19 сторіччя, коли з'явилися некласичні форми філософствування

Тут слід підкреслити, що німецька філософія 18 - 19 ст. не випадково була названа класичною. Вона відстояла і розвинула далі принципи класичної філософії, основною ознакою якої була безмежна віра в розум.

Класична філософія виходила з головного принципу раціоналізму - з визнання розуму основою пізнання і поведінки людини, яка за своїми внутрішніми схильностями і здібностями є істотою розумною, і, усвідомлюючи власні можливості, організує своє життя на раціональних засадах. Більшості представників класичної філософії властиві пізнавальний оптимізм, впевненість у тому, що раціональне пізнання це та сила, що згодом надасть людям можливість вирішити усі проблеми, що стоять перед людством.

І ще. Філософія Нового часу аналізувала так званий «індивідуальний розум», його співвідношення із здоровим глуздом. Водночас все більша увага приділялася дослідженню так званого «позаіндивідуального розуму». Філософії ставилося в обов'язок мовби надбудувувати будинок практики, науки, культури верхніми поверхами - пов'язаними в систему теоретичними міркуваннями про загальне: про загальне буття, про людину і її загальну сутність, про загальнозначущі принципи і методи пізнання, про загальні норми моральності. Питання про одиничне (наприклад, про окремих людей, їхню свободу, думки, страждання) також ставилися, але вони були підпорядковані питанню про сутність, про загальне.

У другій половині 19 ст. стан справ істотно змінюється. Правомірно говорити про формування трьох основних гілок у розвитку філософської думки, що характеризують різне ставлення до класики.

У 60 - і роки 19 сторіччя виникає неокантіанство, представники якого відкрито оголосили своєю метою захист і збереження принципів класичної філософії. Основні принципи неокантіанства базуються на трактуванні філософії винятково як критики пізнання (при цьому саме пізнання не обмежується сферою досвіду) і на відмові онтології в статусі наукової дисципліни, на визнанні апріорних норм як таких, що зумовлюють процес пізнання. У неокантіанстві слід виділити дві школи - Марбургську: *Г. Коген* (1842 - 1918 р.), *П. Наторп* (1854 - 1924 р.), *Е Кассіпер* (1874 - 1945 р.), і Баденську: *В. Віндельбанд* (1848 - 1915 р.), *Г. Ріккерт* (1863 - 1936 р.).

У цей же період формується і неогегельянство, для якого характерним є прагнення до створення цілісного моністичного світогляду на основі оновленої

інтерпретації вчення Гегеля: *Р. Кронер* (1884 - 1974 р.), *Б. Кроче* (1866 - 1952 р.), *Ф. Бредлі* (1846 - 1924 р.), *Дж. Коллінгвуд* (1889 - 1943 р.), *Дж. Ройс* (1855 - 1916 р.), *Дж. Джентіле* (1875 - 1944 р.).

Другу гілку в розвитку філософської думки в розглядувану епоху утворила марксистська філософія. Спираючись на загальну раціоналістичну орієнтацію класичної філософії, її основоположники *Карл Генріх Маркс* (1818 - 1883 р.) і *Фрідріх Енгельс* (1820 - 1895 р.) розробили нову діалектико-матеріалістичну концепцію світу, людини, свідомості, пізнання, суспільства.

Якщо марксистська філософія ніколи не поділяла антикласичної орієнтації, то третя гілка філософської думки сучасності відрізняється насамперед відходом від принципів класики. Тенденції на заперечення їх стали виявлятися вже в момент вищого розквіту класичної буржуазної філософії. У перші десятиліття 19 сторіччя діалектичному вченню Гегеля прагне протиставити своє ірраціоналістичне песимістичне вчення про світову волю *Артур Шопенгауер* (1788 - 1860 р.). Відповідно до Шопенгауера, сутність особистості складає незалежна від розуму воля - абсолютно вільне бажання, невід'ємне від тілесного існування людини, що є проявом космічної світової волі, основою і істинним змістом всього існуючого.

Філософія Шопенгауера стала одним з основних джерел «філософії життя», а також передувала деяким сучасним психологічним концепціям. Саме поняття «життя» у руслі зазначених антикласичних орієнтацій багатозначне і невизначене: воно трактується *Фрідріхом Ніцше* (1844 - 1900 р.) у біологічному плані, *Анрі Бергсоном* (1859 - 1941 р.) у космологічному, а *Вільгельмом Дільтеєм* (1833 - 1911 р.), *Георгом Зіммелем* (1858 - 1918 р.), *Освальдом Шпенглером* (1880 - 1936 р.) у культурно-історичному плані.

Якщо для Ніцше життя - це прояв волі до влади, то для Бергсона - це метафізичний космічний процес, могутній потік творчого формування: з ослабленням напруги життя розпадається, перетворюючись на матерію, тобто бездушну масу, а для Шпенглера - це «доля», «душа» культури, що обґрунтовує

ідею катастроф, що, постійно і регулярно повторюючись в історії, призводять до виникнення та смерті замкнених у собі цивілізацій.

Другу тенденцію у розвитку некласичної філософії висвітлила позитивістська концепція *Огюста Конта* (1798 - 1857 р.), відповідно до якої філософія не є наукою з власним об'єктом, що якісно відрізняється від об'єктів конкретних наук. Філософія узагальнює досягнення конкретних наук або ж є узагальненою класифікацією усіх наук.

Ідеї Конта виявилися співзвучними ідеям англійських філософів *Джона Стюарта Мілля* (1806 - 1873 р.) і *Герберта Спенсера* (1820 - 1903 р.), чий погляд утворили початкову форму позитивістської філософії, що одержала назву «першого позитивізму». Наприкінці 19 сторіччя їхні ідеї розвивали представники емпіріокритицизму - *Ернст Мах* (1838 - 1916 р.) і *Ріхард Авенаріус* (1843 - 1896 р.), а в 20 сторіччі виникають неопозитивізм і постпозитивізм.

Третя тенденція знайшла відображення у ірраціоналістичних ідеях християнського екзистенціалізму *Сьорена К'єркегора* (1813 - 1855 р.), який намагається протиставити об'єктивній діалектиці Гегеля «екзистенційну діалектику», здатну нібито стати засобом збереження спрямованості особистості до Бога, органічного єднання людини з Богом. Філософія К'єркегора не була сприйнята сучасниками. Лише в 20 сторіччі до неї звертається протестантська теологія, російська релігійно - ідеалістична філософія, екзистенціалізм.

Ірраціоналізм у філософії і світогляді набирає силу, як правило, у періоди соціальної дестабілізації. У наш час найбільш ірраціоналістичними слід визнати деякі напрямки екзистенціалізму (неоніцшеанські вчення «нових філософів» у Франції), франкфуртську школу, герменевтику.

Після виникнення марксистського вчення, подальшого розвитку К. Марксом і Ф. Енгельсом раціоналістичної орієнтації класичної філософії, її переконаності в можливостях науки, вірою в прогрес, філософська думка рухається двома протилежними шляхами. З одного боку, відбувається розширення сфери впливу марксизму, яке супроводжувалося подальшим розвитком його основних ідей і принципів; з іншого боку - продовжується

еволюція різноманітних філософських концепцій, виникають і поширюються нові немарксистські вчення про світ, людину, суспільство. Між ними ведеться постійна ідеологічна боротьба. У той же час, незалежно від того, хочуть вони цього чи ні, відбувається ця боротьба на тлі їхньої органічної взаємодії і взаємовпливу, що по-різному виявляються в залежності від форм суспільного, наукового і культурного життя, які теж впливають на розвиток сучасної філософської думки.

Питання 2. Діалектико-матеріалістична філософія - і в цьому одна з її відмінностей - виникла як складова частина більш широкого вчення - марксизму.

Виникнення марксизму було обумовлене, насамперед, конкретними соціально-економічними і політичними чинниками кінця 19 - початку 20 сторіччя. Формування капіталізму в Європі вело до загострення протиріч між суспільним характером праці і приватновласницькою формою присвоєння її результатів, посилення експлуатації трудящих, розшарування суспільства, його поляризації, загострення класових протиріч. Це детермінувало потребу в інших підходах до аналізу суспільства, пошуку шляхів його подальшого розвитку.

Велику роль у формуванні марксизму відіграв і бурхливий розвиток природознавства, особливо три великих відкриття: відкриття німецьким ученим Ю. Майєром на початку 40 - х років 19 сторіччя закону збереження і перетворення енергії; створення в 1838 - 1839 р. німецькими вченими Г. Шванном і М. Шлейденем клітинної теорії живої речовини; створення на початку 40 - х років 19 сторіччя еволюційного вчення англійським дослідником природи Ч. Дарвіном.

Великий вплив на формування філософських поглядів К. Маркса і Ф. Енгельса мала німецька класична філософія й особливо роботи Г. Гегеля і Л. Фейєрбаха.

Основоположники марксизму поривають з багатовіковою традицією, що визначала філософію наукою наук, загальною теорією, знанням про усе. Філософія марксизму чітко визначає своє відношення до конкретних наук. Вона використовує знання цих наук, але кардинально відрізняється від них як

предметом, так і методом пізнання. Це переконливо показано в роботі Ф. Енгельса «Діалектика природи».

Крім найзагальніших закономірностей природи, суспільного життя і пізнання, К. Маркс і Ф. Енгельс включають у предмет філософії також людину, практику і відносини «людина - світ».

У роботі «Людвіг Фейєрбах і кінець німецької класичної філософії» Ф. Енгельс обгрунтовує основне питання філософії - відношення мислення до буття - і дві його сторони, розглядаючи всю історію через призму боротьби матеріалізму й ідеалізму.

Використовуючи матеріалістичні ідеї античності, епохи Відродження, Нового часу і Фейєрбаха, творці марксизму йдуть значно далі. Критикуючи Л. Фейєрбаха за його заперечення діалектики Г. Гегеля, вони критично переосмислюють її на фактах матеріальної дійсності. Матеріалізм стає діалектичним, а діалектика - матеріалістичною. Це дозволило в рамках конкретної філософської концепції застосувати діалектику для аналізу не тільки свідомості (як у Гегеля), а й природи, соціальних, політичних і інших процесів, що відбуваються в суспільстві, процесу пізнання.

Філософія марксизму послідовно проводить ту думку, що в основі суспільного розвитку лежить спосіб виробництва матеріальних благ, виділяючи виробничі відносини як базисні, такі, що визначають собою всі інші суспільні відносини. Матеріальне буття, економічний базис визначають суспільну свідомість (мораль, право, ідеї, теорії і т.д.).

Діалектико-матеріалістичний підхід дозволив основоположникам марксизму відкрити феномен повторюваності в суспільних процесах, довести, що суспільство також розвивається за певними законами, виділити етапи в його розвитку, що були названі суспільно - економічними формаціями, по-новому оцінити роль народних мас і окремих особистостей в історії, дати своє розуміння причин виникнення і функціонування держави, соціальних класів, класової боротьби.

Марксизм розглядає людину не тільки як продукт природи, але і як соціальний феномен. Проблема людини в марксизмі органічно пов'язана з теоретичним осмисленням такого феномена як відчуження, змістом якого є перетворення самого процесу людської діяльності і її результатів у силу, що панує над людьми. Роблячи висновок про те, що причиною відчуженості є експлуатація людини людиною, в основі якої лежить приватна власність на засоби виробництва, вони запропонували і конкретний вихід із ситуації - знищення приватної власності на засоби виробництва і заміна її власністю суспільною за своїм характером. Суспільством вільної праці, соціальної рівності, справедливості і гуманізму проголошувався комунізм. Силою ж, здатною здійснити зазначені перетворення суспільних відносин, було визнано пролетаріат.

Сьогодні можна сказати, що комуністичний суспільний ідеал так і не знайшов адекватної реалізації в суспільній практиці ні за життя основоположників марксизму, ні після їхньої смерті.

Свій внесок у розробку діалектико-матеріалістичної філософії внесли в Німеччині *Й. Діцген* (1828 - 1888 р.), *К. Шорлемер* (1834 - 1892 р.), *А. Бебель* (1840 - 1913 р.), *Ф. Мерінг* (1846 - 1919 р.), у Франції - *П. Лафарг* (1842 - 1911 р.), в Італії - *А. Лабріола* (1843 - 1904 р.), у Болгарії - *Д. Благоєв* (1855 - 1924 р.), у Росії - *Г.В. Плеханов* (1856 - 1918 р.).

Серед продовжувачів вчення К. Маркса і Ф. Енгельса особливе місце належить В.І. Леніну (1870 - 1924 р.). В.І. Ленін творчо розробив матеріалістичні принципи філософії. Йому належить обґрунтування категорії «матерія», дослідження співвідношення матерії і свідомості, аналіз революції в природознавстві. Він розвив вчення про діалектику, поглибивши знання її законів, сформулював принцип єдності діалектики, логіки і теорії пізнання, розробив теорію пізнання, збагатив розуміння суспільного розвитку на основі діалектичного методу (діалектика суб'єктивного і об'єктивного, роль суспільної свідомості). Особливе місце в роботах В.І. Леніна належить теорії соціалістичної революції.

Деякі з ленінських ідей і положень не витримали перевірки часом, інші ж зберегли свою цінність, мають значення і зараз, знайшли продовження і творчий розвиток у працях не тільки послідовників марксизму-ленінізму, але і представників інших філософських шкіл і напрямків.

Крім В.І. Леніна, ідеї марксизму розвивалися його сучасниками, зокрема *О. Бауером* (1882 - 1932 р.), *М.І. Бухаріним* (1888 - 1932 р.), *А.В. Луначарським* (1875 - 1933 р.), *Р. Люксембург* (1871 - 1917 р.), *Л.Д. Троцьким* (1879 - 1940 р.) і іншими теоретиками комуністичного спрямування.

Після смерті В.І. Леніна в Радянському Союзі відбувається догматизація і канонізація положень марксистсько-ленінської філософії. Ленінське трактування марксизму проголошується остаточною істиною. Згодом ленінізм було підмінено сталінізмом.

Філософські ідеї марксизму-ленінізму одержали специфічну інтерпретацію в країнах Заходу. Серед тих, хто займався їхньою розробкою, – італієць *А. Грамші* (1891 - 1937 р.), угорець *Д. Лукач* (1885 - 1971 р.), француз *Ж. – П. Сартр* (1905 - 1980 р.), німці й одночасно американці *Е. Фромм* (1900 - 1980 р.) і *Г. Маркузе* (1898 - 1979 р.), француз *Л. Альтюссер* (народ. 1918), німець *Ю. Хабермас* (народ. 1928) і ін.

Глибоко вплинувши як на розвиток філософської думки, так і на життя суспільства, ідеї діалектико-матеріалістичної філософії продовжують функціонувати у духовній культурі кінця 20 сторіччя.

Питання 3. Екзистенціалізм - філософська течія, що висуває на передній план абсолютну унікальність людського буття, що не припускає адекватного вираження людських понять засобами мови. Екзистенція (лат.) означає існування. Філософія екзистенціалізму - філософія людського існування.

Витоки екзистенціалізму, як уже зазначалося, лежать у вченні *Сьорена К'єркегора* (1813 - 1855 р.), що першим сформулював поняття «екзистенція», тлумачачи його як «внутрішнє» буття, що переходить у зовнішнє. Значний вплив на формування і розвиток екзистенціалізму мали також «філософія життя» і особливо феноменологія німецького мислителя *Едмунда Гуссерля* (1859 - 1938 р.).

Оскільки предметне буття виражає собою «несправжнє існування» людини, набуття людиною екзистенції вимагає вирішального вибору, за допомогою якого людина переходить від споглядального-почуттєвого буття, детермінованого зовнішніми чинниками, до «самої себе», єдиної і неповторної. Цей шлях К'єркегор, на противагу спекулятивній діалектиці Гегеля, назвав «екзистенціальною діалектикою». Він виділив три основних стадії висхідного руху до екзистенції, тобто до справжнього існування: естетичну, етичну і релігійну. Принцип естетичної стадії - детермінація зовнішнім, тобто орієнтація на «насолоду». Тут вибір здійснюється в найпримітивнішій формі, тому що вибирається лише об'єкт, а самий потяг заданий заздалегідь безпосередньо - почуттєвою стихією людського життя. Принцип етичної стадії - обов'язок. Це вже самовизначення суб'єкту, але поки що суто раціональними засобами, відповідно до велінь морального закону. Абстрактність морального закону цілком долається на релігійній стадії існування, коли людина неймовірним зусиллям волі відмовляється від старих навичок свого існування, всім еством своїм приймає страждання як принцип існування і тим самим прилучається до долі розп'ятого Христа.

Екзистенціалізм став філософським вираженням глибоких потрясінь, з якими зіткнулася західна цивілізація в 20 сторіччі. Його головними представниками є: у Німеччині - *Мартін Хайдеггер* (1889 - 1976 р.), *Карл Ясперс* (1883 - 1969 р.), у Франції - *Жан - Поль Сартр* (1905 - 1980 р.), *Альбер Камю* (1913 - 1960 р.), *Габріель Марсель* (1889 - 1973 р.), *Моріс Мерло-Понті* (1908 - 1961 р.), *Сімона де Бовуар* (1915 - 1986 р.), в Іспанії - *Хосе Ортега-і-Гасет* (1883 - 1955 р.), в Італії - *Нікколо Аббаньяно* (1901 - 1977 р.).

Прихильники екзистенціалізму не робили спроб проникнути в методологічні аспекти науки або розкрити природу моралі, релігії, мистецтва. У центрі їхньої уваги були питання провини і відповідальності, рішення і вибору, ставлення людини до смерті й інші, а проблеми науки, релігії, моралі, мистецтва цікавили їх остільки, оскільки вони стосувалися названих питань. Основними проблемами екзистенціалізму стали: людина як унікальна істота, філософія буття,

гуманізм, історія західноєвропейської цивілізації, проблема свободи і відповідальності, смерті, як найтаємничішої сутності людського існування.

Всі символи художніх творів екзистенціалістів - і навіть назви багатьох з них («Нудота», «Мертві без поховання», Ж.-П. Сартра, «Чума», «Людина, що бунтує» А. Камю) - орієнтовані на те, щоб емоційно передати стани й умонастрої людського існування. У якості основних категорій людського буття в них виступають турбота, покинутість, відчуженість, страх, відповідальність, вибір, смерть і ін.

Моделлю людини, як такої, для екзистенціалістів стала людська істота, що перебуває у так званій **порубіжній** ситуації - ситуації на грані життя і смерті, - зневірена і стражденна.

У екзистенціалізмі виділяють два напрямки: **релігійний** (Г. Марсель, К. Ясперс) і **атеїстичний** (Ж.-П. Сартр, А. Камю). Перший закликає до руху від світу до Бога, до самозаглиблення, що нібито уможлиблює досягнення нового, «трансцендентного» виміру буття. Атеїстичний екзистенціалізм, на думку Ж.-П. Сартра, є значно послідовнішим. Він вчить, що навіть коли Бога немає, все ж наявне, принаймні, одне буття, що існує до свого визначення за допомогою понять. Цим буттям є людина, людська реальність. Згідно Сартру, людина спочатку існує, з'являється у світі і лише потім визначається. Далі він робить висновок про те, що екзистенціалізм віддає кожній людині у володіння її буття і покладає на неї повну відповідальність за існування. У цьому сутність основного принципу екзистенціалізму, із якого випливають важливі наслідки: немає наперед заданої людської природи, ніяка зовнішня сила, крім самого індивіда не може зробити його людиною.

Екзистенціалісти виступають проти віри в якийсь заздалегідь гарантований прогрес, що нібито здійснюється сам по собі, поза зусиллями і власною діяльністю людини.

Будучи вільною, представляючи собою проект, відкритий у майбутнє, людина перебуває постійно в ситуації вибору. У описі ситуації вибору чітко виділяються два моменти: суб'єктивний і об'єктивний. Людина завжди вибирає

свою позицію, свій вчинок, свою оцінку. Але вона не може це робити будь-як. Вона відповідає перед собою за свій власний вибір. Не можна зробити інший вибір, не знаючи істини про самого себе. А щоб пізнати її, треба пройти через «іншого» (батьків, товаришів, кумирів, лідерів, які сьогодні живуть, які раніше жили, художні образи літературних творів). Обираючи себе, свою лінію життя, створюючи себе, людина, тим самим, одночасно створює образ людини, значимий для усіх.

Хочеш жити «несправжнім життям» - живи «як усі». Хочеш жити «справжнім життям» - **повставай** проти суспільства, вибирай «не як усі», а оберни відповідальність. Але ще до того як зробити цей вибір, кожна людина, на думку екзистенціалістів, робить свій фундаментальний вибір, бути або не бути, жити або не жити.

Яке ж завдання філософії в цьому «**порубіжному**» виборі людини? Допомогти, коли життя втрачає для людини смисл, коли вона стикається з необхідністю вибору між життям і смертю. Допомогти достойно померти, коли приходить смерть або коли людина сама вибирає собі шлях «буття до смерті». Допомогти боротися зі смертю, оскільки життя є «буття до смерті». Але ще не сама смерть. Допомогти людині не втратити відчуття самоцінності життя, його змістовності.

Питання 4. Сучасна релігійна філософія подана різноманітними течіями, що мають спільні риси й ознаки, ґрунтуються на різноманітних філософських ідеях. Найбільш поширеним напрямком у католицькій філософії є **неотомізм**. Він базується на вченні Фоми Аквінського, центральним принципом якого є принцип гармонії віри і розуму. Послідовники цього вчення розглядають його через призму сучасності, намагаються довести, що доктрині, яку вони захищають, властиві універсальні можливості піднятися над полярністю матеріалізму й ідеалізму, сцієнтизму й антисцієнтизму.

Головними представниками неотомізму є *Е. Жільсон* (1884 - 1978 р.), *Ж. Марітен* (1882 - 1972 р.) - у Франції, *Е. Корет* (народ. 1919) - в Австрії, *І. Бохеньський* (народ. 1902) у Швейцарії, *К. Ранер* (1904 - 1984 р.), *Ф. Ван-*

Станберген (народ. 1904) у Бельгії, *К. Войтила* (народ. 1920) - у Польщі (колишній Папа Римський Іоанн-Павло II).

Неотомісти розрізняють два джерела пізнання - природний розум (науку) і божественне одкровення (віру як непохитну впевненість у тому, що Бог відкрив людині за допомогою слова і що вимовлене богом є для них істинним). Вони демонструють послідовну приналежність до креаціоністського світорозуміння і стверджують, що основу всього існуючого складає тотальність чистого божественного буття, яке породжує багатомірність творення. Божественне буття фіксується лише *трансценденталіями*, такими як «єдність», «істина», «благо», «краса».

Бог, за основними положеннями неотомізму, є тотожністю сутності й існування. Він, по-перше, створив світ і, отже, світ є проявом його сил і можливостей. По-друге, людина створена «за образом і подобою Бога», і їй властиві розум і свобода волі. І, по-третє, Бог не тільки створив світ, але і керує ним. Таким чином, між богом і світом існують певні зв'язки, що характеризуються як подібність, аналогія. На цьому будується неотомістська доктрина «аналогії буття» - фундамент традиційних доказів буття Бога. Неотомісти вважають, що Бог, створивши світ із нічого, наповнює його власною екзистенціальною повнотою й одночасно будує його за визначеною сутнісною подобою.

З онтології неотомізму логічно випливає його гносеологія, для якої характерні дві тенденції. Перша - виважено безпосередній реалізм (Е. Жільсон, Ж. Марітен), що заперечує можливість прийняття в межах гносеології вчення Канта й інших модифікацій трансцендентальної філософії, які шукають апріорні підстави не тільки пізнання, але і буття людини. Друга тенденція - виважено опосередкований реалізм (Е. Корет, К. Ранер). Вона активно асимілювала методологічний інструментарій і категоріальний апарат кантіанства, феноменології, екзистенціальної герменевтики.

Людину неотомізм розуміє як складну духовно-матеріальну субстанцію (єдність душі і тіла).

Визнаючи, що історичний процес підпорядкований божественному провидінню, представники неотомізму все ж визнають також і фундаментальну цінність «мирської» історії, наявність у ній внутрішньої мети, пов'язаної з удосконаленням людства, культури.

Неотомістським уявленням про людину і світ протистоїть вчення *П'єра Тейяра де Шардена* (1881 - 1955 р.), який вважав, що сучасна наука істотно скорегувала середньовічну конструкцію будови світу, доводив, що світ перебуває в постійній зміні і розвитку. Принцип еволюції, на його думку, притаманний усім явищам природи. Основними стадіями розвитку світу, космогенезу, за Тейяром де Шарденом, виступають стадії «переджиття» (неорганічна природа), «життя» (органічна матерія), «думки» і «наджиття». На етапі «думки», як заздалегідь спланованого вищою інстанцією результату еволюції космічного цілого, з'являється людина, яка згущує в собі психічну енергію, яка творить «ноосферу», персоналізує світ. «Наджиття» знаменує собою стан єднання душ людей після завершення історії в космічному Христі. Для його філософсько-історичних поглядів характерна гуманістична, християнсько-ліберальна спрямованість. Тейяр де Шарден вірив у силу союзу християнства і гуманізму, покликаних згуртувати усіх людей планети, висував ідею єднання науки і містики в якості панацеї від усіх бід сучасності.

Певна частина католицьких філософів для пояснення діяльності людини і функціонування суспільства прагне трансформувати соціальну філософію католицизму у своєрідну соціальну теологію або «теологію земних реальностей», яка містила б у собі «теологію праці», «теологію культури», «теологію політики», «теологію світу», «теологію звільнення».

«Теологія звільнення», що сформувалася в Латинській Америці (Перу, Бразилія) займається переважно пошуками прогресивних шляхів розвитку, зокрема місцевих зразків соціалізму. Великі утопії минулого і, насамперед соціалізм, на думку теологів, у «згорнутому» вигляді будуть використані в новій життєздатній програмі емансипації людини. При цьому пріоритет віддається релігії. «Євангеліє», вважають представники «теології звільнення», зовсім не

застаріло. Бог є нашим сучасником. Відносини несвободи, гноблення, голод, бідність - це і його проблеми. Звідси впливає основне завдання нової теології - філософське розуміння феномену бідності. По-новому висвітлюється і сама структура церкви, що не є «ангельською установою» на Землі, а відбиває існуючі соціальні протиріччя. Процес перенесення центру уваги церкви на периферію, що відбувається в наш час, свідчить про перетворення клерикальної авторитарної церкви в народну.

Розглядаючи проблему еволюції релігійної філософії, слід сказати ще про один напрямок - *протестантську філософію*. Початок їй було покладено ліберальною теологією *Фрідріха Шлейєрмахера* (1768 - 1834 р.). У 20 сторіччі цей напрямок розвивали *А. Гарнак* (1851 - 1930 р.) і *Э. Трельч* (1865 - 1923 р.).

Для ліберальної теології характерна, по-перше, ідея єдності божественного і людського розуміння Христа як еталону максимально можливого єднання людини з Богом, до якого, як до свого найвищого ідеалу, повинні прагнути всі люди; по-друге, прагнення тлумачити релігію як основну, провідну частину культури; а, по-третє, спроби замінити догматичний метод у теології історичним.

Загальна криза західного суспільства в першій половині 20 сторіччя сприяла появі протестантської «*теології кризи*», що включала: «діалектичну теологію» *К. Барта* (1886 - 1968 р.), *Р. Нібура* (1892 - 1971 р.), «екзистенціальну теологію» *П. Тилліха* (1886 - 1965 р.), «деміфологізоване християнство» *Р. Бульмана* (1884 - 1976 рр.), «безрелігійне християнство» *Д. Бонхьоффера* (1906 - 1945 р.).

Виступивши проти основних ідей ліберальної теології, Барт був переконаний, що джерелом віри є Бог, який породжує цю віру через одкровення, а тому обґрунтування її криється в ній самій. Історичному методу Барт протиставляє вчення про натхнення, відповідно до якого теолог повинний крізь історичне бачити вічний дух Біблії. Християнська антропологія для Барта - це христологія. Про людину, на його думку, нічого не можна сказати поза її зв'язком із Богом.

Р. Нібур розглядав проблему людини через категорію гріховності. Людина, за Нібуром, гріховна від природи. Це виражається в тому, що людина неминуче

прагне до заперечення своєї залежності від Бога. Подолання гріховності можливе лише в релігійній жертві. У ході історії й у процесі індивідуального розвитку свобода людини зростає лише відносно природи. Відносно ж історії свобода неможлива, тому що людина не в змозі розібратися в розмаїтті історичних зв'язків.

Інших поглядів дотримувався П. Тилліх, який доклав чимало зусиль, щоб довести близькість Бога до людини, тісний зв'язок між ними. Спираючись на філософію екзистенціалізму, він виводив необхідність релігії з потреби перебороти «екзистенціальний страх». Поняття Бога в нього - теологічний синонім поняття буття. Тилліх вважав, що буття людини - єдиний ключ до буття як такого.

Широкі дискусії в релігійно-філософських колах викликала концепція «деміфологізованого християнства», запропонована німецьким богословом Р. Бультманом, який обгрунтував ідею про те, що біблійні міфи є лише засобом передачі змісту віровчення. Міфологічна картина світу, що лежить в основі сучасного християнства, на його думку, є далекою і неприйнятною для сучасної людини. Бог існує винятково в сфері «Я», в індивідуальній свідомості. Він трансцендентний до світу, але саме він визначає людське існування, екзистенцію. Це існування може бути несправжнім, коли людина живе у видимому світі і життя її пронизане страхом, постійною тривогою, справжнім його робить віра.

Далі всіх у прагненні пристосувати християнство до сучасності пішов німецький протестантський теолог Д. Бонхьоффер, який вважає, що епоха релігії закінчилася, настала ера християнства - вчення не про потойбічного, далекому від світу Богу, а вчення, яке в змозі перебудувати земне життя людей і яке реалізується в поведінці людини, її стосунках з іншими людьми. На думку Д. Бонхьоффера, Христос закликав не до нової релігії, а до нового життя і сутність християнства в любові до ближнього, у відповідальності за все, в тому числі і за оновлення світу християнством. Тому необхідними якостями християнства, на його думку, є не тільки покірність, але й опір, активна діяльність.

Соціальні зміни, розвиток науки, філософії створюють нові умови і для розвитку теології.

Питання 5. Однією із впливових філософських течій 20 сторіччя став психоаналіз. Його основоположник - австрійський психолог, невропатолог, психіатр *Зігмунд Фрейд* (1856 - 1939 р.). Головним у психоаналізі було відкриття несвідомого, його спеціальне вивчення і широке філософське тлумачення. Формулюючи свою концепцію, Фрейд підкреслював, що через гіпертрофований культ розуму несвідоме не стало для класичної філософії і психології спеціальним предметом дослідження. Фрейд визнає, що свідомість дуже важлива для людської діяльності, але, крім свідомого, у психіці людини наявне й несвідоме.

Спочатку психіка за Фрейдом конституювалася трьома інстанціями: несвідоме, передсвідоме, свідомість. На його думку, сфера несвідомого - нібито передня кімната, сфера передсвідомого - салон і лише за ним розташована маленька келія сфери власне свідомого. На порозі між передпокою і салоном стоїть такий собі вартовий (цензор), який пильнує кожний щиросердечний порух і вирішує, пропустити його чи ні з однієї кімнати в іншу.

Пізніше в роботі "*«Я» і «Воно»*" (1923) Фрейд, розглядаючи психіку, тлумачить її як таку, що складається з трьох прошарків або інстанцій – "*Воно*", "*Я*" і "*Понад-Я*". Несвідоме *Воно* подано мислителем у якості успадкованого людською організацією глибинного прошарку, в надрах якого копирсаються приховані душевні порухи, що виражають беззвітні рухи людини. Свідоме *Я* - посередник між *Воно* і зовнішнім світом. *Я* призначено для здійснення впливу зовнішнього світу на несвідому діяльність індивіда. *Понад-Я* - інстанція, що уособлює імперативи обов'язки і різноманітні заборони соціокультурного характеру.

Людина керується у своєму житті двома принципами. Перший із них - «принцип задоволення» - внутрішньо властива кожному індивіду програма функціонування психічних процесів, у рамках якої несвідомі потяги автоматично спрямовуються в русло одержання максимального задоволення. На основі цього принципу й функціонує "*Воно*". Другий принцип - «принцип реальності» -

корегує хід протікання психічних процесів, тобто корегує «принцип задоволення» відповідно до вимог зовнішньої реальної ситуації, задає орієнтири, що сприяють запобіганню потрясінь, пов'язаних із неможливістю безпосереднього і миттєвого задоволення прагнень. На основі «принципу реальності» функціонує "Я".

Розв'язання внутрішніх конфліктів (а психіка людини завжди перебуває в конфліктній ситуації), за Фрейдом, досягається трьома шляхами. Перший - безпосереднє задоволення бажань. Другий - задоволення бажань за допомогою витіснення їх у сферу несвідомого. Потім сублімація, - тобто перетворення енергії несвідомих прагнень і переключення їх на «дозволені» типи соціальної діяльності і культурної творчості. Третій - свідоме оволодіння бажаннями. Цей шлях і розгортається в психоаналітичній системі Фрейда.

Пізнання в психоаналізі розуміється як пізнання несвідомого, що виявляється нічим іншим, як пригадуванням, відновленням у пам'яті людини знання, яке раніше існувало. Пояснюючи ж теперішнє, психоаналіз зводить його до минулого.

Центральна ланка психоаналізу - лібідо - психічна енергія, що нібито лежить в основі всіх сексуальних проявів індивіда, сила, яка кількісно змінюється і якою можна вимірювати всі процеси і перетворення в сфері сексуального збудження. Психічна енергія інтегрується Фрейдом як енергія лібідо, а також як субстанція, що кількісно змінюється. Інстинктивний імпульс, лібідо, може бути реалізований трояким засобом. По-перше, дозволений у дії «тут» і «тепер». По-друге, недозволений, витиснутий назад в несвідоме. По-третє, позбавлений своєї енергії за допомогою реактивних утворень (сором, мораль) і сублімації - процесу заміщення сексуального об'єкта на не сексуальний через якісь суспільно-корисні дії.

Якщо перший варіант психоаналітичної системи Фрейда (1905 - 1920 р.) носить моністичний характер, то другий (1920 - 1939 р.) - дуалістичний. У ньому чинні в психіці інстинктивні імпульси трактуються як прояв двох космічних «первинних позивів» - Життя і Смерті.

Інстинкт Життя (Ерос) є основою конструктивного поведінка людини. Він забезпечує задоволення життєвих потреб, продовження роду. Сексуальний

інстинкт входить в інстинкт життя лише як одне з його проявів. Інстинкт Смерті (Танатос) - це зворотній бік прояву первинної життєвої активності. Танатос лежить в основі деструктивної поведінки, що має за мету зруйнувати все чуже. У взаємодії Еросу і Танатосу, реалізоване через взаємодію "Воно", "Я" і "Понад Я" і народжується перша життєва активність людини.

Фрейд переконаний в антагонізмі природного начала в людині (сексуальних і агресивних імпульсів несвідомого) і культури. Культура, за Фрейдом, заснована на відмові задоволення бажань несвідомого й існує за рахунок сублімованої енергії лібідо (у першому варіанті концепції) або сублімованої енергії Еросу і Танатосу (у другому варіанті). У роботі «Невдоволеність у культурі» (1930 р.) Фрейд робить висновок, що культура веде до зменшення людського щастя і посилення почуття провини через зростаюче обмеження реалізації, природних бажань, висловлює песимістичні погляди на можливості цивілізації.

Одним із перших з критикою теорії психоаналізу З. Фрейда виступив швейцарський психіатр, основоположник аналітичної психології *Карл Юнг* (1875 - 1961 р.). Юнг, по-перше, показав, що неприпустимо аналізувати всі прояви несвідомого, виходячи з витиснутої сексуальності, а по-друге, якісно переосмислив концепцію несвідомого. З його точки зору, несвідоме містить у собі не тільки суб'єктивне й індивідуальне, витиснуте за поріг свідомості, але також колективний і безособовий зміст психічного, що сягає корінням в глибоку давнину. Під час своєї психіатричної практики Юнг встановив подібність між, по-перше, міфологічними мотивами давнини, по-друге, образами сновидінь у нормальних людей, по-третє, фантазіями душевнохворих. Ці образи - носії «колективного несвідомого» - були названі Юнгом архетипами. Архетипи, які він розуміє то, як психічний корелят інстинктів, то, як результат спонтанного породження образів якимись інваріантними для всіх часів і народів нейродинамічними структурами мозку, то як чистий формоутворюючий елемент сприйняття, що зумовлює саму можливість сприйняття, принципово протистоять свідомості. Вони несвідомі, їх неможливо логічно осмислити й адекватно

висловити в мові. Єдине, що може психологічна наука - це описати архетипи і дати їм певне тлумачення.

Аналізуючи форми взаємодії несвідомо-архетипічних і свідомих компонентів психіки, Юнг виділив дві крайності: 1). Розчинення особового елемента в стихії колективного несвідомого, характерне для східних релігій; 2). Науково - практична експансія європейського «Я», де пригнічується колективно-несвідома сутність психічного життя. Прагнучи уникнути цих двох небезпек, Юнг пропонує вчення про індивідуальність, - тобто інтеграцію свідомого і несвідомого начал психіки індивіда через символічне тлумачення і суб'єктивне переживання своїх архетипічних структур. Аналітична психологія саме і покликана допомогти людині в символічному тлумаченні архетипічних структур.

Критичний перегляд положень фрейдівської теорії став поштовхом до виникнення в 30 - х роках нового напрямку в психоаналізі - **неофрейдизму**. Неофрейдизм представлений багатьма течіями.

По-перше, це **індивідуальна психологія Альфреда Адлера** (1870 - 1937 р.), який розробив власну концепцію психічної хвороби, в основі якої лежала ідея компенсації комплексу неповноцінності. Психічна хвороба, на думку Адлера, є результат неусвідомленого прагнення до переваги, яке розпалюється почуттям неповноцінності, пов'язаної з якоюсь тілесною слабкістю або недоліком. Піддавши критиці вчення Фрейда за перебільшення ролі сексуальності і несвідомого в детермінації поведінки людей, Адлер акцентував увагу на ролі соціальних чинників.

По-друге, це **сексуально-економічна теорія** австрійського психолога, психіатра, родоначальника фрейд-марксизму *Вільгельма Райха* (1897 - 1957 р.). Вважаючи фрейдизм і марксизм взаємодоповнюваними, Райх прагнув на основі психоаналізу інтерпретувати взаємовідносини між економічним базисом і ідеологією. Зрештою, він дійшов висновку, що ключовою ланкою боротьби за перебудову суспільства повинна стати сексуальна революція, що нібито й призведе до «вільного суспільства», побудованого на засадах вільної праці і вільної любові.

Нарешті, основним представником неофрейдизму був німецько-американський філософ, соціолог і психолог *Еріх Фромм* (1900 - 1980 р.), творець **теорії гуманістичного психоаналізу**. Фромм відхиляє біологізм Фрейда. Він переглядає форми символічного прояву несвідомого, намагаючись розкрити його соціокультурні чинники. Сполучною ланкою між психікою індивіда і соціальної структури суспільства є введене Фроммом поняття «соціальний характер». Усунення історичних протиріч, які залежать від соціальних умов життя людей, пов'язуються Фроммом з побудовою суспільства, заснованого на принципах гуманістичної етики, активізації індивіда за допомогою гуманістичного управління, поширення психо-духовних орієнтацій, що є еквівалентом релігійних систем минулого. Часткове вирішення екзистенціальних дихотомій Фромм зв'язує з розкріпаченням внутрішніх здатностей людини до любові, віри, роздумів. У кінцевому рахунку, усвідомлення людиною несправжності свого існування в суспільстві тотальної відчуженості, відродження і моральне відновлення людини можливе на засадах «гуманістичного психоаналізу». Справжньою цінністю людини Фромм вважає здатність до любові, тому що любов, у його розумінні, служить критерієм буття і дає відповідь на проблему людського існування. У процесі оволодіння мистецтвом любові відбувається зміна структури характеру, у результаті чого повага до життя, біофілія, почуття ідентичності, потреба в прихильності до світу, у зацікавленості в своїй поєднаності зі світом стають превалюючими над некрофілією, і тим самим, сприяють переходові від егоїзму до альтруїзму, від володіння до буття, від «кібернетичної релігії» до нового, гуманістичного духу, що характеризується нетеїстичною, неінституціональною релігійністю (пригадаємо вчення Фейєрбаха).

Розуміння історичного процесу у Фромма засновується, по-перше, на концепції людської природи, за допомогою якої він пояснює неперервність поступальних історичних змін; по-друге, на концепції «соціального характеру», за допомогою якої він намагається розкрити функціонування того або іншого суспільства. Історичні зміни, за Фроммом, породжуються протиріччями між потребами людської природи і засобом їх задоволення в конкретному суспільстві.

Визнаючи позитивну роль соціального характеру в історичному процесі, Фромм вважає, що нову соціальну перспективу започатковують люди з продуктивним характером. Їхня історична роль зводиться до завдань морального просвітництва людей, що, за Фроммом, є головною умовою справжньої революції, яка і призведе людину до утвердження істинного буття.

Постановка Фроммом проблеми «соціального характеру» як певної психологічної структури особистості, спроба з'ясувати роль різних типів соціального характеру в суспільно - історичному розвитку, безумовно, цікаві. Проте навряд чи можна погодитися з ним у тому, що конкретне суспільство формує переважно один соціальний характер, функція якого складається в зміцненні і стабілізації існуючої соціальної системи.

Зараз відродження психоаналізу у світі співвідноситься з висуванням різноманітних теорій у рамках філософських шкіл, представники яких намагаються поєднати психоаналітичний метод дослідження людини і культури з філософсько-антропологічним, екзистенціальним, структуралістським, герменевтичним, феноменологічним баченням людини у світі.

Питання 6. Позитивізм виник у 19 сторіччі як філософія без «метафізики», тобто, як така, що цікавиться не фундаментальними засадами всього існуючого, а як філософія так званого «позитивного», тобто в першу чергу природничо-наукового знання, знання, підтвердженого досвідом, експериментом.

Фундатор позитивізму французький філософ *Огюст Конт* (1798 - 1857 р.) розділив історію пізнання природи на три стадії, кожна з яких відповідала певному типу світогляду: теологічному, метафізичному і позитивному. На першій, теологічній стадії людський розум намагався пояснити явища впливом надприродних сил, Бога. Метафізичний світогляд, за Контом, є видозміною теологічного. Основу всіх явищ, відповідно до метафізичного світогляду, складають абстрактні метафізичні сутності. На зміну теологічному і метафізичному світогляду, за Контом, приходить «позитивний метод», що вимагає відмови від «абсолютного знання». Базуючись на цьому, О. Конт формулює основний висновок позитивізму: учений повинен обмежуватися лише

описом власних відчуттів. що формулюються ж на основі відчуттів Поняття, закони - це лише зручний засіб опису відчуттів. Вони не мають ніякого відношення до об'єктивного світу, а якщо і мають, то ми ніколи не зможемо цього перевірити. Завдання філософії як спеціальної науки «перші» позитивісти (О. Конт, Г. Спенсер) вбачали у систематизації й узагальненні спеціально - наукового знання.

Представників «другого» позитивізму часто називають махістами або емпіріокритиками. В основі всіх явищ, як вважав австрійський фізик і філософ *Ернст Мах* (1836 - 1916 р.) лежать факти чуттєвого світу, відчуття, що бувають по-різному пов'язані між собою, і з ними бувають пов'язані настрої, почуття, прояви волі. Стійкі і постійні відчуття закарбовуються в пам'яті, і можуть бути виражені за допомогою мови. Насамперед, це "комплекси" кольорів, тонів, різноманітних ступенів тиску і т.п., функціонально пов'язані між собою просторовими і часовими характеристиками. Вони одержують особливі назви. Їх, вважає Мах, називають тілами. Відносно постійними видаються "комплекси" спогадів, настроїв, почуттів, пов'язані з особливим, живим тілом. Цей комплекс позначається словом «Я». За Махом, не тіла викликають відчуття, а комплекси різних елементів, комплекси відчуттів утворюють тіла (пригадаємо Берклі). Мах вважає «елементи» (тобто відчуття) нейтральними, не відносячи їх ні до фізичної (об'єктивної), ні до психічної (суб'єктивної) сфер. Вони покликані забезпечити безперервний перехід від фізичного до психічного в рамках єдиного знання, де фізика і психологія виступають як різні напрямки в дослідженнях тих самих елементів досвіду. Виходячи з цього, Мах намагався переосмислити основні категорії науки. Такі поняття як сила, маса, простір, час, причинність він вважав позначеннями комплексів відчуттів і їхніх функціональних зв'язків, що відповідають певним органам, сформованим біологічними потребами. Метою науки є «чистий опис» фактів чуттєвого сприйняття, до яких пристосовується думка.

Неопозитивізм, як «третя» історична форма позитивізму, склався на початку 20 -х років 20 сторіччя майже одночасно в Австрії, Англії, Польщі. Він включає різноманітні школи, підходи, позиції. Серед них:

1. **Віденський гурток**, що сформувався в 1922 році, представниками якого є *М. Шлік* (1882 - 1936 р.), *О. Нейрат* (1882 - 1945 р.), *Р. Карнап* (1891 - 1970 р.), *Г. Рейхенбах* (1891 - 1953 р.), *А. Айєр* (1910 - 1989 р.). Їхні основні ідеї: 1). Філософія повинна бути зведена до логічного аналізу мови науки; 2). Всі наукові положення необхідно піддавати верифікації, тобто порівнянню з фактами досвіду.

2. **Львівсько-Варшавська школа** - одна зі шкіл аналітичної філософії, znana такими мислителями, як *К. Айдукевич* (1890 - 1963 р.), *Я. Лукасевич* (1878 - 1956 р.), *А. Тарський* (1902 - 1984 р.), *Т. Котарбінський* (1886 - 1981 р.) Представники цієї школи різко негативно ставилися до ірраціоналізму, зближуючи філософські і наукові дослідження, надаючи філософським міркуванням логічно тучного статусу, були прихильниками раціоналізму, специфічною рисою якого став логіко-семантичний аналіз мови науки і філософії.

Окремі представники школи розвивали філософію матеріалістичного номіналізму (Т. Котарбінський), феноменологічну теорію пізнання (Р. Інгарден), конвенціоналістську концепцію наукових теорій (А. Айдукевич).

3. **Філософія лінгвістичного аналізу** подана такими іменами, як *Д. Мур* (1873 - 1958 р.), *Л. Вітгенштейн* (1889 - 1951 р.), *Г. Райл* (1900 - 1976 р.), *П. Стросон* (народ. 1919), *Д. Остін* (1911 - 1960 р.). Відмовляючись від жорстоких логічних вимог, вони вважали, що об'єктом аналізу повинна виступати повсякденна мова, а основне завдання філософії вбачали у розробці систематичної теорії значень мовних виразів, що одночасно є і теорією розуміння.

4. **Загальна семантика**, основними представниками якої є *С. Чейз* і *С. Хайякава*. Основна ідея цього напрямку: філософія повинна пояснювати життя людини, спираючись на структуру мови.

На шляху реалізації принципу верифікації неопозитивісти зіткнулися з неможливістю «вкласти» проблему наукової істини в "прокрустеве ложе" чисте емпіричної перевірки і чисте формального аналізу тверджень науки. Теоретичне

знання має так званий «надемпіричний залишок». Він і змусив перейти від вимоги прямої верифікації до більш м'якого варіанта, до принципу підтверджуваності, а потім, до часткової верифікації. *Карл Поппер* (1902 - 1994 р.) запропонував верифікацію «навпаки», висунувши принцип фальсифікації: якщо знайдено, наприклад, умови, при котрих хоча б деякі базисні положення теорії будуть помилковими, то і вся теорія може вважатися спростовною.

З погляду неопозитивізму є сенс говорити лише про те, що можна безпосередньо спостерігати - лише про факти. Поняття науки, закони, категорії мисляться в неопозитивізмі як результат негласної домовленості між ученими, конвенції.

Четверта історична форма позитивізму - **постпозитивізм**, що формується в 1960 - 1970 р., під впливом ідей К. Поппера. Його характерна риса - значна розмаїтість методологічних концепцій і їхньої взаємної критики. Постпозитивізм - це фальсифікаціонізм *К. Поппера*; концепція наукових революцій *Т. Куна* (народ. 1922); методологія науково-дослідницьких програм. *І. Лакатоса* (1922 - 1974 р.); концепція *У. Селлареса* (народ. 1912); концепція *С. Тулміна* (народ. 1922); концепція *Д. Агассі* (народ. 1927); «методологічний анархізм» *П. Фейєрабенда* (народ. 1924).

Специфічними рисами постпозитивізму є:

- 1). Відхід від орієнтації на символічну логіку і звертання до історії науки;
- 2). Поступовий відхід від демаркаціонізму;
- 3). Відмова від кумулятивізму у розумінні розвитку знання (теорія антикумулятивізму);
- 4). Істотна зміна проблематики методологічних досліджень.

Характерними для постпозитивізму є проблеми фальсифікації (правдоподібності наукових теорій); раціональності; розуміння; соціології знання.

Впливовою частиною постпозитивізму є **критичний раціоналізм** (К. Поппер, П. Фейєрабенд, Д. Агассі), представники якого спростовують вчення про приховані сутності, й інструменталізм - наукові теорії і закони не мають описових характеристик. У критичному раціоналізмі виражене прагнення відокремити сферу раціональності (науку) від псевдонауки, метафізики й ідеології,

розмежувати їх. Він виступає не тільки засобом характеристики наукового знання, а і нормою поведінки вченого в ситуації дослідження. Критичний раціоналізм переплітається з традиціями соціальної інженерії і соціальної терапії, створюючи сукупність концепцій, спрямованих на вирішення конкретних проблем громадського життя.

Зсувом критичного раціоналізму у бік лібералізації вимог раціональності був «методологічний анархізм» П. Фейєрабенда, що, відмовляючись бачити які б то розходження між наукою, міфом і філософією, заперечив можливість універсального методу пізнання, оскільки вважав, що будь-який розвиток знання передбачає відмову від старих методів.

Питання 7. У середині 20 ст., у європейській філософії сформувався напрямок, що об'єднує ряд напрямків у соціогуманітарному пізнанні, пов'язаних із виявленням структури, тобто сукупності відношень між елементами цілого, що зберігають своя сталість у ході різноманітних перетворень і змін, який одержав назву структуралізм. Пошук структур його представниками, основними з яких є *К. Леві-Строс* (народ. 1908), *Ж. Лакан* (1901 - 1981 р.), *М. Фуко* (1926 - 1984 р.), *Р. Барт* (1915 - 1980 р.), відбувається в різноманітних сферах культури, що розуміється як сукупність знакових систем, найважливішою з яких є мова, але сюди також відносяться наука, мистецтво, міфологія, релігія, мода, реклама. Саме на цих об'єктах структурний аналіз нібито дає можливість виявити приховані закономірності, котрим несвідомо підпорядковується людина.

Структуралізм пройшов ряд етапів. Перший характеризується становленням методу дослідження (лінгвістичний структуралізм). Спільним у концепціях структуралістів є: 1). Виділення первинної множини об'єктів, у яких можна передбачати наявність єдиної структури; 2). Розчленовування об'єктів (текстів) на елементарні частини, у яких типові відношення зв'язують різнорідні пари елементів; 3). Виявлення відносин між частинами, систематизація їх і побудова абстрактної структури; 4). Виведення зі структури всіх теоретично можливих наслідків і перевірка їх на практиці. Характерним для цього етапу є протест проти

психоаналізу і прагнення визначити структуру мови, відволікаючись від її розвитку.

Другий етап пов'язаний із поширенням методів структурної лінгвістики на різноманітні сфери культури і становленням школи етнологічного структуралізму. Фундатором школи явився К. Леві-Строс, що застосував зазначений метод до аналізу культурного життя первісних племен. На його думку, тотемізм, ритуали, міфи є своєрідною мовою. Леві-Строс формулює ідею надраціоналізму як гармонію чуттєвого і раціонального начал, втрачену сучасною європейською цивілізацією, але неминучу на рівні первісного мислення. Р. Барт же, навпаки, поширює цей підхід на розуміння європейських соціальних явищ.

Говорячи про позитивні моменти структуралізму і його значення для науки, слід зазначити, по-перше, ретельну розробку механізму комунікацій, а по-друге, опору на багатомірність культурних перетворень. Проте, структуралізм відмовився від активності суб'єкта як носія культури, недооцінює індивідуальність, абсолютизує знаково-мовну систему. Структуралізм потребував синтезу з іншими науками, що значно вдалося **постструктуралізму**, основними представниками якого є Ж. Дерріда (народ. 1930), Ж. Дельоз (народ. 1926), Х. Блум (народ. 1930), Ж.-Ф. Ліотар (народ. 1924).

Обираючи об'єктом свого критичного аналізу тексти західноєвропейської метафізики, Дерріда визначає теперішню філософію як метафізику свідомості, суб'єктивності і гуманізму. Основною її хибою, на його думку, є догматизм. У своїй деконструкції традиційної філософії Дерріда звертається до психоаналізу Фрейда, проявляючи інтерес до несвідомого. Проте, на відміну від класичного психоаналізу несвідоме в нього - це явище, що не має якогось визначеного місця, воно одночасно перебуває скрізь і ніде. Несвідоме постійно втручається в діяльність свідомого, викликаючи в ній своєю грою сум'яття і безладдя.

Слід згадати також теорію історичного розвитку засобів пізнання, розроблену французьким філософом і соціологом Ж. Бодріярром. Відповідно до цієї теорії, ера знаків починається разом з епохою Відродження, коли коди одержують самостійність відносно своїх референтів. Ця самостійність стає

повною наприкінці 20 сторіччя. Становить інтерес концепція соціальної історії смерті, запропонована Бодріаром. Згідно з цією концепцією, слідом за мертвими із соціального простору послідовно усуваються дикуни, божевільні, діти, старці, неосвічені, бідняки, збоченці, жінки, інтелектуали. Смерть, на думку Бодріара, є «іншим» у системі, що спрямована до своєї досконалості. Він виділяє три стадії соціальної історії витіснення смерті: 1). Підробка соціального з її метафізикою буття і видимості (від Ренесансу до промислової революції); 2). Виробництво соціального з його діалектикою енергії (праці) і законів природи (промислова епоха); 3). Симуляція соціального з її кібернетикою непевності і коду. На третій, останній стадії, вважає мислитель, стає можливим підриг системи.

Слід ще виділити «філософію становлення» Ж. Дельоза, а також «теорію поезії» американського дослідника Х. Блума.

Питання 8. Герменевтика одержала свою назву від імені одного з богів старогрецької міфології Гермеса - «служника богів», одна з функцій якого - бути посередником між богами і людьми, тлумачити волю богів - людям, а бажання людей - богам. Герменевтика, з одного боку, - це теорія і практика тлумачення, розуміння й інтерпретації документів, що містять у собі значеннєві зв'язки, вчення про передумови і засоби такого розуміння. У такому вигляді вона розроблялася в рамках історико-філологічної науки 18 ст., хоча коренями своїми іде в глибоку давнину. З іншого (що цікавить нас) боку, герменевтика постає як одна з течій сучасної філософії.

Об'єктом дослідження в герменевтиці найчастіше виступає текст. Основна проблема - проблема розуміння, тлумачення, інтерпретації тексту. Основне питання герменевтики має, принаймні, два варіанти формулювання: гносеологічний (як можливо розуміння?) і онтологічний (як влаштоване те буття, сутність якого полягає у розумінні?).

Основи філософської герменевтики були закладені німецьким протестантським теологом і філософом *Фрідріхом Ернстом Даніелем Шлейєрмахером* (1768 - 1834 р.). Починаючи з визнання наявності «спеціальних» герменевтик: філологічної, теологічної, юридичної, він задається запитанням:

якою є необхідна передумова розуміння? Такою умовою, на його думку, є подібність і розходження автора тексту і читача. Якщо автор і читач абсолютно «родинні», то всяка герменевтика зайва, якщо ж вони абсолютно різноманітні - вона неможлива. Для того щоб розуміння було можливим, необхідно визначити міру «чужородності» і «спорідненості» між автором і читачем.

Середовищем розуміння є мова. Розуміння відбувається в процесі мовного спілкування.

Існує два методи розуміння: граматичний і психологічний. Граматичне розкриває розуміння, виходячи з «духу мови», як пов'язане й обумовлене цим духом. Психологічне - розкриває розуміння, виходячи з «душі що говорить», як його унікальний своєрідний спосіб мислення і відчуження. Розуміння полягає в проникненні, з одного боку, у «дух мови», а з іншого боку - у «душу автора». Граматичний і психологічний методи нерозривно пов'язані.

Розуміння - це мистецтво, у якому не менш важливішу роль відіграє й інтерпретатор. У ньому можна виділити два полюси, два моменти: **дивінаційний** (суб'єктивний, пророчий, інтуїтивний, позалогічний, безпосередній, спонтанний), що виникає внаслідок безпосереднього розуміння індивідуального шляхом «вчуження», «вживання» в іншого (тобто в автора твору), і порівняльний (пояснюючий, **об'єктивний**, історичний), що має місце тоді, коли розуміння ґрунтується на фактах, історичних даних. Розуміння починається з розуміння цілого твору. Робиться це за допомогою дивінації. Потім - перехід до порівняльного моменту, потім - знову дивінація. Розуміння є взаємодія «дивінації» (інтуїції) і «порівняння» (пояснення).

Розуміння, на думку Шлейєрмахера, можна вважати успішним, коли позиції автора і читача «врівноважуються». Читач і в знанні мови (об'єктивна сторона), і в знанні внутрішнього життя автора (суб'єктивна сторона) повинен зрівнятися з автором. Цим, проте, процес розуміння не завершується: можна не тільки також добре розуміти твір як автор, але і краще автора, нескінченно краще. Це можливо, тому що інтерпретатор не має безпосереднього знання автора, його намірів. Критикувати - значить розуміти автора краще, ніж він сам себе знайшов.

Вільгельм Дільтей (1833 - 1911 р.) розвивав герменевтику як методологічну основу гуманітарного знання. Можливість трансформації герменевтики у філософію була закладена феноменологією, її фундатором - німецьким *філософом Едмундом Гуссерлем* (1859 - 1938 р.). Свідомість постає у феноменології як поле значень і змісту слів, тим самим відкривається можливість інтерпретації, а, отже, і герменевтики.

Фундаментальними поняттями в герменевтиці є поняття герменевтичного трикутника і герменевтичного кола. За допомогою першого з'ясовуються складні взаємовідносини між автором тексту, самим тестем і читачем, інтерпретатором тексту. У понятті герменевтичного кола виражається особливість процесу розуміння, пов'язана з його циклічним характером.

Онтологічний характер герменевтичного кола, що виражає специфічну рису процесу пізнання - вихідний пункт герменевтики як філософської течії. Ця ідея займає центральне місце в вченні учня Хайдеггера, німецького філософа *Ханса Георга Гадамера* (народ. 1900). Він не зводить герменевтику до розробки методології розуміння текстів, а визначає її як філософію розуміння. Предметом розуміння, на думку Гадамера, є не зміст, вкладений у текст автором, а той предметний зміст, з осмисленням якого пов'язаний даний текст. За Гадамером, герменевтика є філософією «тлумачення»: від тлумачення текстів до тлумачення людського буття, знання про світ і буття в ньому.

Якщо Гадамер розробляє в герменевтиці онтологічну сторону, то французький філософ *Поль Рікьор* (народ. 1913) - гносеологічну. На його думку, будь-яке розуміння опосередковане знаками і символами. Під символом він розуміє будь-яку структуру значень, де один зміст є прямим, первинним, а інший - непрямим, побічним, вторинним, який можна сприймати лише опосередковано, через первинний зміст. У останні роки він визнає трактування герменевтики як інтерпретації символів завузьким і бачить її завдання в тому, щоб обґрунтувати роль людини як суб'єкта культурно - історичної творчості, у якому здійснюється зв'язок часів і який ґрунтується на активній діяльності індивіда.

Філософська герменевтика виконує не тільки методологічну функцію, але і комунікативну. Це знаходить свій прояв у «метагерменевтиці» німецького філософа *Юргена Хабермаса* (народ. 1929). Виходячи з того, що чиста герменевтика недооцінює той факт, що в суспільстві, крім культурної сфери життя, є ще економічна, соціальна, політична, Хабермас робить висновок, що необхідно корегувати герменевтику, пропонуючи теорію комунікативної дії. Головним методом комунікації, з його точки зору, є мова. У результаті комунікативної поведінки, вважає Хабермас, виникає опосередковане, нормативне середовище, стійкі міжособистісні відносини, стійкі особистісні структури і т.ін. Теорія комунікативної дії - це один з аспектів соціальної філософії.

Проблеми герменевтики розробляють також німецькі філософи *Карл Отто Апель* (народ. 1922), *Рудольф Бультман* (1884 - 1976 р.), австрійський релігійний філософ і теолог *Емерех Корет* (народ. 1919) і ін.

ТЕМА 4. ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА В УКРАЇНІ

ПЛАН

1. Філософська думка часів Київської Русі
2. Філософія Відродження і Просвітництва на Україні
3. Формування і розвиток українського романтизму
4. Філософська думка України в другій половині 19 - 20 ст.

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ТЕМИ

Українське Відродження, українське Просвітництво, український передромантизм, український романтизм, філософія серця

Питання 1. Характер філософської думки Київської Русі в період 10 - 13 ст. був обумовлений специфікою соціально - економічного розвитку суспільства, системою традиційних феодальних економічних зв'язків. Після невдалої спроби створення «своєї релігії», з використанням традиційних уявлень східних слов'ян, пошуку такої релігії, яка дала б можливість вписатися в канву європейської культури, - результатом цього пошуку стало Хрещення Київської Русі - пануючою світоглядною парадигмою утверджується християнство.

В історії розвитку суспільної думки епохи Київської Русі можна виділити три етапи:

1-й - від зародження Київської Русі до 70-х років 11 ст., що характерний значними успіхами в економічному і культурному житті, міжнародних відносинах;

2-й - від 70-х років 11 ст. до 20-х років 12 ст., пов'язаний із загрозою іноземних завоювань і збільшенням відцентрових сил в економічному і суспільно-політичному житті держави;

3-й - 2-га чверть 11 - середина 13 ст., коли в результаті дії відцентрових сил утворилося 15 відносно самостійних князівств, що за економічним і культурним розвитком були на рівні передових держав Європи.

Якщо поганський світогляд не виділяє людину з природи (язицтву притаманний пантеїзм: природа = Бог) виходить з астральної залежності всіх процесів, то в християнській концепції акценти переміщуються з натуралістичної рівноваги на протистояння духу і матерії, у світі в цілому і в людині, зокрема, відбувається боротьба двох протилежних начал, що ототожнюються з Богом і дияволом.

Основним джерелом філософських ідей Київської Русі були уявлення древніх слов'ян, їхня народна культура, а також вчення давнього християнства, елліністична філософія, освоєння духовної культури Візантії і Болгарії, де головне місце займала Біблія. Всесвітня історія, роль і місце, що займає в ній Київська Русь - ось тема і зміст шукань філософів. Тому «Повість временних літ» постає не тільки як літературний твір або наукоподібна хроніка, але і як один із пам'ятників філософської думки. Вже тут ми знаходимо терміни «філософ» і «філософствувати» (мається на увазі «Промова філософа перед князем Володимиром»).

Менш ніж через 100 років після Хрещення Київської Русі *митрополитом Іларіоном*. створюється «Слово про Закон і Благодать» Навіть у визначенні філософії учні не у всьому погоджуються з візантійськими вчителями. Так, наприклад, подане в укладеному *Климентом Охридським* «Пространственном житії» є визначення філософії, яке приписується Костянтинові (Кирилові) - філософу. Витримане в цілому в дусі Іоанна Дамаскіна, це визначення підкреслює

один істотний момент - філософія, на думку Кирила, вчить людину як «за допомогою справ» уподібнитися Богу. Саме цей «діяльнісний аспект» у розумінні філософії, що не приймає абстрактного теоретизування без співвіднесення філософії з обґрунтуванням реальної діяльності, характерний для стилю філософського мислення Київської Русі.

Починаючи з «Слова про Закон і Благодать» Іларіона до «Слова про погибель Російської землі» і «Слова о полку Ігоревім» ідеї осуду міжусобної боротьби князів, необхідності єдності руських земель проходять через всі староруські джерела. Їх же ми зустрічаємо в працях мислителів 14-15 ст. - періоду формування української нації, що проходило в надзвичайно складних умовах поширення чужоземної експансії на землі, ослаблені золотоординською навалою. Як відомо, наприкінці 15 сторіччя князівства Північно-Східної Русі об'єдналися навколо Москви. Більшість же українських і білоруських земель перетворилися в околиці Польско-Литовської держави, Молдавії й Угорщини.

У цей період героєм - всесильним захисником скривджених і втіленням лицарських гідностей стає герой українського епосу - дум. На відміну від билинних героїв він несе в собі риси конкретних історичних діячів. Такий «діяльний» характер народного ідеалу поширюється і на писемну культуру, знаходячи втілення у «житіях святих».

Питання 2. У 16-17 ст. культурне життя України значно поживається, що пов'язане з міжнародним обміном культурними цінностями. Набувають значного поширення ідеї гуманістів епохи Преренесансу, оскільки після падіння італійських колоній у Криму під ударами Туреччини частина генуезьких купців переселяється у Львів і Київ. З ними приїжджають промисловці, архітектори, діячі мистецтва. Чимало українців вчаться в європейських університетах.

Відродження в Україну прийшло з півночі Європи, де проходило у формі Реформації. Остання спочатку поширилася на Річ Посполиту, а звідти - на Україну. Протестантський рух вимагав обмеження привілеїв духовництва. Поширився кальвінізм, зокрема, заклики до невибагливого життя й ощадливості,

вимоги секуляризації земель духовництва, встановлення контролю за його діяльністю.

Одним із перших білорусько-українських мислителів епохи Відродження був Франциск Скорина (1490 - біля 1541 р.). У Краківському університеті він вивчав роботи досократиків, стоїків, Арістотеля. Продовжуючи потім навчання в західноєвропейських країнах, він перейнявся ідеями Відродження і Реформації. Скорина був переконаний, що український народ може відродити славу Київської Русі через Просвітництво, уособленням якого була Біблія. У ній, у Святому письмі, вважав він, схоплена вся Соломонова й Арістотелева божественна і життєва мудрість. Святе письмо, на його думку, виконує науково-освітню функцію, містить у собі граматику, логіку, риторіку, музику, геометрію, арифметику, астрономію. Скорина говорив не про універсальність Біблії взагалі, а тільки про наявність у ній «богооткровенних знань», чого немає в інших книгах. Звідси Скорина виводив двояку сутність Біблії - божественну і людську.

Захоплення українських земель Польщею в другій половині 16 сторіччя супроводжувалось посиленням соціального, національного, релігійного утиску. Реакцією на нього стало об'єднання православного населення міст у братства. Необхідно було забезпечити логічне обґрунтування і захист світоглядних принципів народного життя України. Це завдання вирішувалося через обґрунтування істинності православної догматики шляхом її зіставлення з догматами католицької схоластики. Велику роль тут відігравали братські школи (Львівська, Острозька, Київська) і Києво-Могилянська Академія. Викладачі і випускники Академії – такі як *Герасим Смотрицький*, *Василь Суразский*, *Клірик Острозький*, *Христофор Філарет*, *Іван Вишенський*, *Стефан Зизаній*, *Мелентій Смотрицький*, критикуючи базисні догмати католицизму, в першу чергу ідею зішестя святого духу від Бога - сина, яка була головним аргументом у системі обґрунтуванням влади Римського Святого престолу і церковного абсолютизму, виступали за демократизацію церкви, проголошуючи слідом за Ареопагітом «апофатичне», тобто негативне богослов'я, відкриваючи дорогу пантеїзму.

Протестантизм лишив помітний слід у професійній філософії, що можна простежити в роботах *Кирила Транквіліона-Ставровецького*, *Петра Могили* (1597-1647 р.), *Інокентія Гізеля* (1600-1683 р.). Основними філософськими течіями в 16-17 ст. були платонізм, аристотелізм, стоїцизм і епікуреїзм. У духовній культурі України йде утвердження самоцінності кожної окремої людської одиниці, формується індивідуальна самосвідомість людини через утвердження своєї неповторності суспільно корисною діяльністю.

На початку 18 сторіччя в Україні вже існували елементи капіталістичних відносин, що позначилося і на духовному житті суспільства, сприяючи розвитку ідей Просвітництва. Просвітництво - антифеодальна ідеологія періоду становлення капіталізму, відповідно до якої подолання феодальних відносин і встановлення нового суспільного ладу можливе за допомогою реформи і освіти.

Головним центром науки і культури на той час була Києво-Могилянська Академія. Філософія, викладання якої носило в Академії більш-менш вільний характер, була тісно пов'язана з теологією і мала схоластичну спрямованість. Але це вже була класична схоластика. Вона еволюціонувала під впливом гуманізму і Реформації. Центральний принцип схоластичної філософії - ідея, що будь-яке знання має два рівні - надприродний, що дається в одкровенні, і природний, добутий за допомогою розуму. Нормативними текстами першого рівня є Біблія, другого - роботи Платона і, особливо, Арістотеля. Кожен професор мусив підготувати свій оригінальний курс лекцій. Однак, з другої половини 18 сторіччя на Україні посилюється феодальна реакція, погіршується матеріальне становище Академії, в її справи грубо втручається Синод. Найсуттєвіший удар по ній було завдано статутом 1747 року. Професори вказаним статутом зобов'язані були подавати конспекти своїх лекцій для перевірки на предмет того, чи не ухиляються вони від вчення православної церкви. Зрештою, оригінальні курси, які створювались викладачами, було заборонено.

Найяскравішою особистістю серед українських просвітителів був *Феофан Прокопович* (1677-1736 р.). Визнаючи важливу роль почуттєвого досвіду в пізнанні істини, він не менше значення в її осмисленні надавав спогляданню.

Досвід і споглядання він вважав двома мечами вченого, на які той повинний спиратися, щоб уникнути небажаної кульгавості. Предметом істинного пізнання Прокопович вважає те загальне, повторюєване в речах, які відтворюються в поняттях. Сутність методу пізнання він визначає як засіб пошуку невідомого через відоме і вважає, що розробкою такого вчення, засобу або методу пізнання повинна перейматись логіка. Прокопович був переконаний, що розбіжності у релігійних переконаннях не повинні ставати перешкодою співробітництву вчених, вивченню філософії, науки, культури інших народів. Логічним продовженням цих ідей став висновок про необхідність свободи думки вченого, що знайшов своє оформлення й обґрунтування в теорії двох істин. Це вчення стверджувало, що істини науково-філософські і богословські можуть співіснувати незалежно одна від одної. Теоретиками і прихильниками теорії двох істин серед європейських філософів були Гоббс і Спіноза, а серед українських вчених її поділяли крім Прокоповича *Кононович-Горбацький* і *Гізель*.

Питання 3. Період 17 - другої половини 18 ст. характеризується посиленням боротьби монархічної Росії за ліквідацію автономії України і Запорозької Січі, яка виконувала функції української державності. В Лівобережній і Слобідській Україні активізується покріпачення селянства старшиною. На правобережжі і в західноукраїнських землях, які перебували під владою польської шляхти, становище народних мас було ще гірше, ніж на Лівобережжі. Крім панщини, що становила 4-5 днів на тиждень, кріпаки виконували численні феодалні повинності. Важким були національне і релігійне гноблення.

Посилення соціального гноблення викликало загострення національно-визвольної боротьби, що знайшло відбиток у гайдамацькому русі 30-50 років 18 сторіччя і коліївщині 1768 року. Ці рухи, будучи стихійними, сприяли поширенню соціально-національних ідей мислителів-просвітителів, найбільш видатним серед яких був *Григорій Савович Сковорода* (1722 - 1794 р.).

Г.С. Сковорода – філософ, поет, виходець із сім'ї малоземельного козака. Одержавши освіту в Києво-Могилянській Академії, він відмовився від духовної кар'єри, обравши шлях мандрівного проповідника-філософа.

В центрі уваги Сковороди - релігійна і моральна проблематика. Він створює практичну філософію, не приділяючи великої уваги теоретичній довершеності, формальній систематизації своїх ідей. Філософію Сковорода розуміє як науку про людське щастя, тобто як засіб самоусвідомлення і самовизначення людини у світі. При всій повазі до науки, філософія його носить пантеїстичний характер. До того ж, сквородянський пантеїзм тяжіє до ідеалізму - стверджується первинність внутрішньої, духовної, «божественної» природи всього матеріального. Одночасно проголошується вічність, нескінченність і несотворимість цього світу. Бог же тлумачиться Сковородою як закон, внутрішня закономірність всього існуючого. Проблема єднання людини, світу і Бога в філософії Сковороди знаходить свою специфіку у формі типових рис передромантичної свідомості і стає внутрішнім рушієм філософсько-теологічної думки, яка веде до формування українського романтичного світогляду.

Сковорода, як і німецькі філософи-містичники, вважав, що людина може осягнути єдине (воно не є вічним розумом як у просвітителів) духовно, але не за допомогою дискурсивного мислення, а через символи. Входження в символи і наближення через них до єдиного, - до Бога, є таїнством. Єдине, універсум як начало, безкраїсть, вічність, як Бога, людина може пізнати тільки одним шляхом - серцем, входячи в образ-символ.

В основі соціального утопізму Г. Сковороди (його «горній світ») лежить «природна сутність людини». Тому вищим змістом її (людини) буття і щастя постає «сродна праця». І хоча думки про наслідуванні природі йшли ще від Епікура і Ж.Ж. Руссо, Сковорода вперше розглядає цей феномен не як наслідування природним даним, а як реалізацію людиною своєї природної «сродності» до визначеного виду трудової діяльності в загальній системі трудової діяльності людини.

Основні риси філософії серця Сковороди, одержали розвиток і остаточно сформувалися в роботах *Памфіла Даниловича Юркевича* (1826-1874 р.). В центрі філософського вчення Юркевича, як і Сковороди, стоїть людина - малий світ. Він також звертається до поняття серця, позначаючи цим поняттям сферу духовного

життя. До неї входить те, що витиснуте «за поріг свідомості». Як і в Сквороди, у Юркевича символ «серце» багатозначний. Одне з його значень - душевний стан людини. Душа утримує тільки свої значення, вони живуть як частина світосприймання людини, залишаючись таємничими, сокровеними в людині, визначають собою зміст особистості. «Серце, - пише Юркевич, - є вихідне місце всього доброго і злого в словах, думках і вчинках людини, є добрий і злий скарб людини».

Інший представник українського і російського романтизму *Микола Васильович Гоголь* (1809-1852 р.). Його шукання правди - це поглиблення в себе, у свою душу, тому що саме через неї лежить шлях у світ. За Гоголем, істинну правду можна досягнути тільки душею. Світ відкривається в правді тільки завдяки духовному пробудженню, активності, а не раціональному пізнанню. Душа ж для Гоголя є не стільки шляхом пізнання, скільки його глибинним джерелом. Як Скворода і Юркевич, Гоголь називає душу «серцем». Серце людське є безодня незвідана, тут ми щохвилини помиляємося. Єдиний шлях самоствердження, самовдосконалення, що допоможе усуненню помилок - це улюблена справа людини, що поглинає її всю.

У 1821-1823 р. у м. Тульчині виникають Південне товариство (П. Пестель, С. Муравйов-Апостол, М. Бестужев-Рюмін, А. Поджіо), а в м. Новоград-Волинському - Товариство об'єднаних слов'ян (брати П. і А. Борисови, І. Горбачевський, Ю. Люблінський, П. Вигодовський, Я. Андрієвич, І. Іванов, П. Громницький). Заперечуючи ірраціонально-містичні твердження, проголошуючи могутність людського розуму, декабристи відстоювали ідеї пізнаваності світу, залежності людських знань від практичної діяльності, яку розуміли в межах досвіду, експерименту. В освіті, боротьбі з безграмотністю вони вбачили основні методи перетворення, гуманізації суспільних відносин. Виступаючи проти концепції М. Карамзіна, відповідно до якої «історія народів належить царю», вони вважали, що «історія належить народам».

Товариство об'єднаних слов'ян висунуло ідею федеративного об'єднання всіх слов'янських народів на принципах рівноправності і суверенітету, яка була

підтримана діячами революційних товариств у Польщі, а пізніше стала основою програми Кирило-Мефодіївського братства (грудень 1845-березень 1847 р.).

Говорячи про активних членів Кирило-Мефодіївського братства, слід, насамперед, назвати великого сина України, поета-творця, громадського діяча *Тараса Григоровича Шевченка* (1814-1861 р.). Т. Шевченко не належав до кола теоретиків-філософів. Його філософія відноситься до того ряду, який в нашій духовній традиції характеризують іноді як «філософію трагедії», маючи на увазі не теоретичні міркування цілком благополучної людини про трагедію, яка лише зробила трагедію предметом свого дослідження. Мається на увазі філософія як стан душі стражденного, прояв усвідомлення ним трагедії як власної долі. Мається на увазі не тільки трагічні обставини життя Шевченка, а і прийняття ним на себе трагедії українського народу, України, що і створює світ, навколо якого будується його світорозуміння.

Видатними представниками Кирило-Мефодіївського братства були *Пантелеймон Куліш*, письменник, критик і історик, і *Микола Костомаров*. Обстоюючи ідею створення світу Богом, Куліш вважав, що природа «улаштована божественною мудрістю», а свідомість існує незалежно від матерії, тому можливе безсмертя душі, потойбічне життя. Виходячи з визнання національного духу як основи суспільного розвитку, він створив теорію про особливості української душі, яка, на його думку, має дві сторони: внутрішню - серце (почуття) і зовнішню - мислення (розум). Внутрішньою своєю стороною душа українця пов'язаний тільки з Україною, а зовнішньою - з іншими народами. Куліш вважав, що український народ повинен зберігати хутірської характер життя - показник вищої моралі і цілісності душі, проголошує «хуторянську філософію», що спирається на «серце», відкидаючи міську урбанізовану культуру як чужу для українського народу. М. Костомаров спробував уперше дати «модель» українського народного характеру, пропагував ідею месіанства українського народу.

Питання 4. В другій половині 19 - на початку 20 сторіччя на Україні поширюються ідеї позитивізму, які підтримує і розвиває *В. Лесевич*, доповнюючи

їх ідеями І. Канта. «Спеціалісти» поставили філософію на позиції служниці окремих наук. З цих позицій, зокрема, *О. Потебня розробляє* проблеми філософії мови.

Ряд українських учених - таких, наприклад, як політеконом *М. Туган-Барановський*, юрист *Б. Кістяковський* - розробляють проблеми методології, від яких дехто підійшов і до загальних проблем філософії. Зокрема, мінералог *В.І. Вернадський розробляв* питання про роль живої природи в геологічних процесах, історик *В. Липинський перейшов* від історії до філософії історії.

Познайомившись з марксизмом, деякі українські письменники - *І. Франко* (1856-1916 р.), *Л. Українка* (1871-1913 р.), *П. Грабовський* (1864-1902 р.), *М. Коцюбинський* (1864-1913 р.) сприйняли його ідеї соціального звільнення трудящих, але в той же час негативно поставилися до концепції диктатури пролетаріату. Така ж позиція була властива *М. Драгоманову* (1841-1895 р.), який висунув ряд демократичних ідей, які випередили свій час. Так, відомо, що граф С. Вітте, укладаючи записку царю про земства, все списав у Драгоманова. Народовольці, працюючи над програмою, як свідчить Аксельрод, саме під впливом Драгоманова включили до неї ідею федералізму.

У 1908 році в Києві починає діяти «Українське наукове товариство» на чолі з *М.С. Грушевським*. Вперше виходять українською мовою роботи з медицини, техніки. Проте посилення реакції, пов'язане з початком першої світової війни, призвело до припинення діяльності українців. Грушевського було заарештовано і заслано до Симбірська.

У післяжовтневий період, як відзначав В. Винниченко, «за 250 років перебування в спілці з Росією українство вперше в ці дні почувало себе в Росії вдома...»... Українська мова стає державною, у всіх вузах відкриваються кафедри української мови, історії, права. Наприкінці 1918 року організована Українська Академія Наук, засновані Українська археологічна комісія, дежархів, Археологічний інститут. Все це відбувається в період діяльності Центральної Ради, розгром якої призвів і до закриття зазначених закладів.

Тільки з 1922 року починає відроджуватися наукове життя на Україні. Але 19 квітня 1930 року були засуджені за так звану «націоналістично-контрреволюційну діяльність» 45 діячів української культури, що нібито належали до «Спілки звільнення України». Почалася хвиля репресій.

У таких умовах, в середині 20-х років, відбувається розмежування радянських філософів на «механістів» (Л. Аксельрод, А.В. Варьяш, К.А. Тімірязєв, І.І. Скворцов-Степанов) і «діалектиків» на чолі з А.М. Деборінім. Посилення закликів до спілки з природознавством обумовило поворот до механіцизму, в якому чітко виявилися тенденції, які пізніше сприяли руйнації матеріалістичної діалектики. Діалектико-матеріалістична філософія було підмінено загальними висновками природничих наук, концепція розвитку через боротьбу протилежностей було підмінено принципом рівноваги, яким вищі форми руху матерії зводилися до простих, у першу чергу до фізичних і механічних.

У соціальній філософії відбувається відхід від принципу діалектичної єдності, соціальної теорії і соціальної практики, підміна його принципом метафізичного, "силового" підгону практики під висновки теорії, поворот до філософії бюрократичного централізму, командно-адміністративної системи управління суспільством, до сталінізму. Філософія все більш стає служницею політики.

ТЕМА 5. ПРОБЛЕМА БУТТЯ І ЇЇ ФІЛОСОФСЬКИЙ СМИСЛ

ПЛАН

1. Категорія буття: її зміст і специфіка
2. Основні форми буття і їхній зміст
3. Єдність матерії, руху, простору, часу

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ТЕМИ

Буття, небуття, сутність, існування, онтологія, субстанція, акциденція, матерія, тіло, предмет, світ, речовина, антиречовина, рух, простір, час

Питання 1. Категорія «буття» є однією з найдавніших філософських категорій. Вона вводиться в обіг ще досократиками, у яких буття збігається з матеріальним, є незнищеним і досконалим космосом. При цьому одні з них, зокрема Парменід, розглядають буття як незмінне, єдине, нерухоме, інші ж, і, насамперед Геракліт, уявляють буття таким, що безупинно постає, виникає. Досократики розрізняють буття «по істині» і буття «на думку», ідеальну сутність і реальне існування.

Оскільки філософське розуміння буття і його співвідношення зі свідомістю визначають спосіб вирішення основного питання філософії, то цієї проблеми так чи інакше торкалися практично всі основні філософські напрямки і школи, вирішуючи її по-своєму.

Платон протиставляв почуттєве чистим ідеям, що розглядалися ним як світ істинного буття. Арістотель, долаючи протиставлення буття «істини» буттю «на думку», - оскільки, як на нього, форма є необхідна характеристика буття, -

створює вчення про різні рівні буття - від почуттєвого до інтелектуального, тобто умосяжного.

Для середньовічної християнської філософії характерним було протиставлення «істинного», божественного буття і «неістинного», тобто створеного Богом. Середньовічні християнські філософи розрізняють дійсне буття (акт) і можливе буття (потенція), сутність і існування, смисл і символ.

Для епохи Відродження характерним був культ матеріального буття природи. Буття розглядається як реальність (об'єкт), що протистоїть людині (суб'єкту), яка ним оволодіває.

У Новий час панують натуралістично-об'єктивістські концепції буття. Природа розглядалася поза відношенням до неї людини, як механізм, що діє самий по собі. У вченні про буття характерний субстанціональний підхід, коли фіксується **субстанція** (незнищуваний, незмінний субстрат) буття і його **акциденції** (властивості), похідні від субстанції. При цьому виділяються дві лінії у вирішенні проблеми буття. Представники першої (Ф. Бекон, Т. Гоббс) розглядали буття як предметно існуюче, що протистоїть і передстоїть знанню. Духовний світ, на їхню думку, статусом буття не володіє. Представники ж другої лінії вважали, що буття визначається на шляхах гносеологічного аналізу свідомості і самосвідомості. Ця лінія подана у вихідній тезі метафізики Декарта (*cogito ergo sum* - мислю, отже, існую), у витлумаченні Лейбніцем буття як відбитка діяльності духовних субстанцій (монад), у суб'єктивно-ідеалістичному ототожненні існування і даності в сприйнятті (Берклі).

Німецький класичний ідеалізм завершує другу лінію. І. Кант вважав, що буття є не що інше як ідеальна, апіорна категорія мислення, за допомогою якої суб'єкт організує й осмислює отримувані ним ззовні розрізнені відчуття. У нього буття постає як загальнозначущий засіб зв'язку наших понять і суджень. Воно не є властивість речей. Фіхте вважав, що справжнім буттям є вільна чиста діяльність абсолютного «Я». Матеріальне ж буття є продукт усвідомлення і самосвідомості «Я». За Шеллінгом, справжнім буттям є свобода людини, її духовна діяльність. Природа ж є нерозвинений дрімаючий розум. У Гегеля буття - це перший

безпосередній шабель у сходженні духу до самого себе, щось невизначене, безпосереднє, безякісне.

Для немарксистської філософії 19-20 ст. характерна ідеалістична настанова на розуміння буття, виходячи з аналізу свідомості. У філософії життя (В. Дільтей) буття збігається з цілісністю життя, що досягається науками про дух з їх специфічними засобами (метод розуміння - на противагу методів пояснення у природничих науках).

У неокантіанстві буття розкладається на світ існуючого і світ цінностей (тобто справжнє буття).

Вчення про буття, за Гуссерлем (феноменологія), покликане розглядати предметно - змістовні структури інтенціональних актів свідомості (насамперед сприйняття), виявляти зв'язки між об'єктивно-ідеальними змістами і відповідними актами свідомості.

Відповідно до Хайдеггера, який відіграв вирішальну роль у розвитку екзистенціалізму, для якого буття дається тільки в розумінні буття. Вихідним для Хайдеггера є людське існування, що трактується як емоційно-вольове, практично стурбоване (заклопотане) буття. Атеїстичний екзистенціалізм (Сартр) протиставляє буття «у собі» і буття «для себе», розмежовуючи матеріальне буття і людське буття. Матеріальне буття, за Сартром, є заляклим і таким, що чинить опір людській волі і людським діям. Основна характеристика людського буття, за Сартром, - вільний вибір можливостей.

Для представників неопозитивізму (Віденський гурток - Карнап, Франк, Вітгенштейн) характерне заперечення самої проблеми буття, яка оголошується ними «метафізичною псевдопроблемою».

Діалектичний же матеріалізм тлумачить буття як об'єктивно існуючу реальність. При цьому буття не зводиться лише до предметно-речового світу. Підкреслюється багаторівневий характер буття, незводимість одного рівня до іншого: матерія і форми її буття - предмет природознавства, суспільне буття - предмет соціологічних і історичних наук. Суспільне буття є реальний процес

життєдіяльності людей. У проблемі взаємозв'язку природного і соціального буття діалектичний матеріалізм виходить з первинності природи.

Підбиваючи підсумок викладеному, слід зробити висновок, що категорія буття виражає такі ідеї:

1. Світ є, існує як безкінечна і вічна цілісність
2. Природне і духовне, індивіди і суспільство в цілому однаково існують, хоча й у різних формах
3. Світ передує свідомості

Питання 2. Видається правомірним виділити такі форми буття:

1. Буття речей, процесів, що, у свою чергу, діляться на:
  - А) буття речей, процесів, стану природи в цілому;
  - Б) буття речей і процесів, створених людиною
2. Буття людини, що підрозділяється на буття людини у світі речей і специфічно людське буття
3. Буття духовного (ідеального), що ділиться на індивідуалізоване духовне й об'єктивоване (позаіндивідуальне) духовне
4. Буття соціального, що ділиться на індивідуальне буття і буття суспільства

Історично першою умовою, основою людської діяльності були і залишаються сьогодні речі, процеси, стани природи, що виникли, існували до людини, існують поза і незалежно від свідомості і дій людей. Згодом людина стала активно й відчутно впливати на природу Землі. Виник цілий світ виготовлених людиною речей, що раніше в природі не існували, процесів, станів - так звана «друга природа».

Говорячи про особливості буття першої природи, слід зазначити, по-перше, її існування поза і незалежно від свідомості людини, а по-друге, - безкраїсть у просторі і в часі. Специфіка ж буття «другої природи» проявляється, по-перше, у тому, що це комплексна (природно-духовна - соціальна) реальність; по-друге, що це соціально-історичне, цивілізоване буття; і, по-третє, у тому, що між першою і

«другою» природою можливі не тільки відносини взаємозв'язку, узгодженості, але і конфліктного протистояння - екологічна криза.

Буття людини у світі речей має моменти, спільні і для людини, і для будь-якої минущої речі природи. У цьому аспекті проблема людського буття включена в ширше питання про еволюцію природи і генезис самої людини (антропогенез). Для буття людини первинною його передумовою є існування тіла і задоволення вітальних потреб (у їжі, одягу і т.д.).

Людину слід розуміти не просто у світі як такому, а у світі історії природи і суспільства, у системі суспільних відносин, що значною мірою визначають її ставлення до природи.

Зрозуміло, що світ - це цілісна система, яка розвивається в діалектичній єдності природи і суспільства. Така єдність суперечлива, про що свідчить історія їхньої взаємодії.

Людина в процесі активної цілеспрямованої діяльності перетворює природу у світ свого буття, що, з одного боку, забезпечує її існування і життєдіяльність, а з іншого боку - руйнує природу і створює загрозу самому існуванню людини. Якщо зникає людина, зникає і світ, як світ людського буття. Але це не означає, що зникає природа і зміни, що відбулися в ній за допомогою людини. Природа втратить свою якісну визначеність як світу людського буття.

Зміст і межі світу не є чимось незмінним. З оволодінням природою, ускладненням суспільних відносин і зв'язків зміст людських уявлень про світ поглиблюється, збагачується, а його межі розширюються.

Таким чином, світ - це певне буття, універсальна предметність, у якій людина самовизначається як суб'єкт діяльності, що створює власний світ - світ людського буття.

Духовне - це єдність різноманітного, що охоплює процеси свідомого і несвідомого, включаючи знання, що втілюються, матеріалізуються у формах буденної мови і штучних знаковимволічних систем. До духовних продуктів і процесів відносять також норми, принципи людського спілкування, включаючи норми і критерії моральності, права, художньої творчості.

Індивідуалізоване буття духовного включає, насамперед, усе свідоме і несвідоме в психіці індивіда. Специфіка індивідуалізованих форм буття духовного полягає в тому, що конкретні процеси свідомості виникають і вмирають разом із народженням і смертю окремих людей. Це не означає обов'язкової «смерті» всіх результатів діяльності свідомості: зберігаються ті з них, що перетворюються в другу міжіндивідуальну форму, а також ті, що безпосередньо передаються іншим людям у процесі спілкування.

Буття об'єктивованого духовного - форми матеріалізації духовного, що народжуються в лоні людської культури і належать до позаіндивідуальних форм її буття, - ідеї, ідеали, норми, цінності, різні штучні мови. Специфіка цієї форми буття полягає в тому, що його окремі елементи і фрагменти здатні зберігатися, удосконалюватися і вільно переміщатися в соціальному просторі і часі.

Буття соціального - це реальний процес життєдіяльності людей. Розглядаючи проблему взаємозв'язку природного і соціального буття, діалектичний матеріалізм, на відміну від ідеалізму, виходить із первинності природи.

Питання 3. Світ, у якому ми живемо і частиною якого є - це матеріальний світ. Але жодний із предметів або процесів, які він містить у собі, взятий самий по собі, не може бути ототожнений з матерією. Проте усе їхнє різноманіття разом із їхніми зв'язками становить матеріальну дійсність.

Поняття «**матерія**» пройшло довгий шлях формування і розвитку. У філософії давньоіндійської школи локаяти і давньокитайських матеріалістів воно ототожнюється з конкретним матеріалом, з якого складаються тіла і предмети (камінь, вода, земля, дерево, глина й ін.). Представники античної філософії в більшості випадків під матерією розуміли дрібні частки - атоми або корпускули, із яких складаються тіла і які є першоосновою буття.

Якщо для філософів давнини матерія - це матеріал, з якого складаються тіла, предмети, а кожний предмет (тіло) складається з матерії і форми як духовного першоначала, то Р. Декарт (17 сторіччя) визначає матерію як

субстанцію буття, що самоздійснюється, атрибутом якого є протяженість з її властивостями: займати певне місце, мати об'єм, бути тривимірним.

I. Ньютон додає до Декартової дефініції матерії як субстанції ще три атрибути: протяженість, непроникність (непорушна цілісність тіла), інертність (пасивність, нездатність самостійно змінювати швидкість відповідно до законів динаміки); вага, обумовлена дією закону всесвітньої гравітації. При цьому інертність і вага потім об'єднуються ним у поняття маса, що виступає основним атрибутом матерії й одночасно мірою її кількості.

Інший підхід у П. Гольбаха, який визначає матерію як все те, що пізнається почуттєво. При цьому джерелом почуттєвого знання є відчуття форми, кольору, смаку, звуку й ін.

Відповідно до Г. Гельмгольца, матерія - це все, що існує об'єктивно (незалежно від свідомості людини). Але ж і Бог існує об'єктивно і від цього нею не стає.

Матерія як філософська категорія не закованіла. Незмінна форма або умістище всього існуючого у світі, вона визначає найбільш істотні властивості об'єктивно - реального буття світу - вже пізаного і ще не пізаного. До таких сутнісних ознак відносяться: цілісність, невичерпність, мінливість, системна упорядкованість і ін.

При цьому системність в організації матерії - не тільки її фундаментальна властивість. Вона також означає методологію сучасного наукового пізнання структурних рівнів матерії.

СУЧАСНА НАУКА ПРО БУДОВУ МАТЕРІЇ

Матерія

Рівні організації матерії

Типи змін у матеріальних системах

Соціальний (особистість, сім'я, плем'я, народність, нація, клас, суспільство, людство)

→ цілеспрямоване перетворення природи і суспільства людиною

Органічний (організменний, → самовідновлення, саморегуляція
суборганізменний,
надорганізменний)

Неорганічний (мікро-, макро-) → взаємоперетворення: хімічні,
і мегасвіти) фізичні і механічні

Матеріальність світу, як відзначав Ф. Енгельс, доводиться не парою штукарських фраз, а довгим і важким розвитком філософії і природознавства. Цей розвиток потребує й уточнення поняття матерії.

Довгий час ми користувалися ленінським визначенням матерії як філософської категорії для позначення об'єктивної реальності, що дана людині в її відчуттях, що копіюється, фотографується нашими відчуттями, існуючи незалежно від них. Сьогодні деякі автори вважають його дещо обмеженим, оскільки воно зосереджує увагу на гносеологічних аспектах матеріального, нехтуючи властивим йому онтологічним змістом.

Справді, підкреслюють вони, якщо не зосереджуватися на гносеологічному визначенні матерії, а розглядати її, з огляду на розвиток сучасної науки і філософії, то можна виділити:

1. Онтологічні складові: а) рух і його форми; б) простір; в) час; г) детермінація.
2. Гносеологічні принципи: а) пізнаванність; б) об'єктивність; в) реальність.

Виходячи з цього робиться висновок, що узагальнене визначення категорії «матерія» повинне базуватися на тому, що це - об'єктивно реальне буття світу в часі, просторі, русі, детерміноване і безпосередньо або опосередковано пізнаване людиною *

---

* Див.: Філософія. Навчальний посібник (І. Ф. Надольний, В.П. Андрущенко, І. В. Бойченко, В.П. Розумний та ін. К.: Вікар, 1997. С. 194-199.

У світі немає нічого крім матерії, що рухається. Рух внутрішньо властивий самій матерії, він невіддільний від матерії і не існує без матерії, як і матерія не існує без руху. Рух є атрибут, спосіб існування матерії.

Рух є зміна взагалі. Рух, зміна - це внутрішньо пов'язана єдність буття і небуття, тотожності і відмінності, стабільності і змінюваності, того, що зникає, з тим, що з'являється. Рух, зміну можна осмислити лише тоді, коли розглядати його суперечливі сторони в єдності і взаємодії.

Історичний досвід людства свідчить, що світ - це рухлива матерія. У свій час Ф. Енгельс у «Діалектиці природи» виділив 5 форм руху матерії - механічну, фізичну, хімічну, біологічну і соціальну.

При цьому він спирався на три принципи:

1. Форми руху необхідно розглядати з урахуванням рівня організації матерії - кожному рівню відповідає своя форма.
2. Між формами руху існує генетичний взаємозв'язок, вищий виникає на базі нижчого.
3. Вищі форми руху специфічні і незвідні до нижчих.

Ці принципи зберігають своє значення і зараз, але відкрито нові рівні організації матерії і тому потрібне уточнення класифікації форм руху матерії.

Зокрема, найбільше значні зміни стосуються співвідношення механічної, фізичної і хімічної форм руху. Хімічна форма, з одного боку, виникає із взаємодії мікросвіту, а з іншого, є умовою появи такої форми як молекулярно-фізичний рух. Вона так би мовити забезпечує перехід від фізики мікросвіту до макрофізичних процесів.

У новому світлі постала проблема співвідношення механічного і фізичного руху. Механічний рух виявляється не пов'язаним із яким-небудь одним окремо взятим структурним рівнем організації матерії. Він скоріше характеризує взаємодію декількох таких рівнів. Слід розрізняти квантово-механічний рух, що характеризує мікрооб'єкти і механічний рух макротіл.

Багато нового і в розумінні біологічного руху. У сучасній науці склалося уявлення про цілісність біосфери як умову диференціації і розгортання всіх рівнів організації живої матерії і відповідно до цього формування різноманітних підвидів біологічної форми руху. Життя слід розглядати не як планетарне, а як космічне явище. Воно зароджується лише на певній стадії розвитку метagalaktiki, що є одним з можливих світів.

Пізнання форм руху матерії неможливе без знання простору і часу - філософських категорій, якими позначаються основні форми існування матерії. Якщо простір є найзагальнішою формою сталості, збереження змісту об'єктивної реальності, то час - це форма його розвитку, внутрішня міра його існування.

Історична еволюція поглядів на простір і час пов'язана з практичною, суспільно - історичною діяльністю людини. З розвитком суспільства змінюються і розвиваються просторово-часові уявлення про буття світу. Якщо для міфологічного світогляду час циклічно відтворюють пори року, то в межах релігійного світосприймання час набуває стріловидної форми: відтворення світу через тимчасове теперішнє до райської або пекельної вічності.

Значна частина дослідників простору і часу (темпоралістів) солідарна в тому, що **простір** - це така форма існування матерії, її атрибут, що характеризується співіснуванням об'єктів, їхньою взаємодією, протяжністю, структурністю й іншими ознаками; **час** же - це внутрішньо пов'язана з простором і рухом об'єктивна форма існування матерії, що характеризується послідовністю, тривалістю, ритмами і темпами, відокремленістю різних стадій розвитку матеріальних процесів.

Кожна частка світу має свої власні просторово - часові характеристики. Розрізняють соціальний, історичний, астрономічний, біологічний, психологічний, художній, філософський зміст простору і часу.

Історія свідчить про те, що кожне покоління людей створює таку світоглядну картину світу, яка задовольняє його потреби. Тому до завершеності, достатньої повноти теорії буття, онтології, яка відобразила б Всесвіт як ціле, з усіма відношеннями, взаємодіями і зв'язками, ще надзвичайно далеко.

Спроби осмислити закономірності походження всесвіту існують у вигляді цікавих декількох гіпотез. Зокрема, вчені вважають, що існують фізичні величини, т. зв. світові константи (безрозмірна константа електромагнітної взаємодії або постійна тонкої структури, а також константа, що визначає сильну взаємодію, т. зв. баріонний заряд), які визначають характер дії законів тяжіння, електромагнетизму, сильних і слабких взаємодій, що управляють перетвореннями елементарних часток і утворенням із них більш складних матеріальних систем. Світові константи такі, що дозволяють у Всесвіті з'являтися хімічним взаємодіям, виникнути життю і людському суспільству. У сучасній космології ці ідеї входять у зміст т. зв. антропного принципу, відповідно до якого наш світ облаштований так, що припускає можливість появи людини як закономірного результату еволюції матерії.

Цікавою видається і гіпотеза про те, що при народженні нашої метагалактики тільки 4 з 10 просторово-часових вимірів мали макроскопічний статус, а інші виявилися нібито згорнутими в глибинах мікросвіту, в сферах 10^{-33} см. Їх можна виявити, лише проникнувши у ці сфери, але там ми зіткнемося з принципово іншими світами.

ТЕМА 6. СВІДОМІСТЬ

ПЛАН

1. Проблема свідомості у філософії
2. Відображення як загальна властивість матерії
3. Соціальна природа свідомості
4. Структура свідомості і її основні рівні

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ТЕМИ

Свідомість, вторинність свідомості, відображення, психічне відображення, подразливість, чутливість, відчуття, сприйняття, уявлення, матеріальне й ідеальне, інформація, інформаційне відображення, образ, мова, мовлення, слово, речення, самосвідомість, рефлексія, активність свідомості

Питання 1. Визначення місця і ролі людини у світі - завдання, яке, так чи інакше, доводиться вирішувати представникам всіх філософських напрямків. Цим вже самим собою зумовлюється необхідність виявлення природи свідомості. Крім того, ті або інші підходи до питання про сутність свідомості, про характер її ставлення до буття торкаються вихідних світоглядних і методологічних установок будь-якого філософського напрямку, детермінуючи незмінну актуальність даної проблеми.

Представники ідеалістичних напрямків у філософії вважають свідомість активним началом матерії. Внаслідок цього свідомість наділялась надматеріальним, надприродним характером. Фактично свідомість відривалася від людини і природи, їй приписували самостійне незалежне субстанціональне

існування. Тому, стверджували ідеалісти, свідомість може бути зрозумілою лише із самої себе.

Відповідно до дуалістичного підходу, у світі завжди існували дві самостійні субстанції - матерія і свідомість, незалежні одна від одної. Свідомість, як і матерія, вічна, вона не виникала і не народжувалася. Відповідно відпадала і необхідність вирішення питання про її походження.

Близькою до ідеалістичного трактування свідомості є концепція французького філософа, ученого і богослова П'єра Тейяра де Шардена. Він вважав, що в земній матерії була прихована деяка маса елементарної свідомості, психічної енергії. Отже, свідомість також первинна, як і матерія. Тому не слід дивуватися, що вона пробилася у світ з темряви підсвідомості. Ніхто, у тому числі і наші предки, не помітив появу розуму на землі, «людина ввійшла у світ нечутно». Свідомість виникла «між двома індивідами»: на «сингулярному рівні» відбулася деяка «мутація від нуля до всього». Тому конкретний механізм розуму, на думку Шардена, досягнути неможливо.

Матеріалізм 17-18 ст., відкинувши ідеалістичні і дуалістичні уявлення про свідомість, розглядає його як пізнавальний образ, як відбиток світу в мозку людини, як функцію особливим чином організованої матерії. Водночас матеріалізм того періоду так і не зміг розкрити суспільну природу й активний характер свідомості. Свідомість не була осмислена в якості результату й ідеального компонента почуттєво - предметної діяльності людини. Це відкрило можливість для вульгарно - матеріалістичних концепцій (Л. Бюхнер, К. Фогхт, Я. Молешот). Представники цього напрямку ідеально ототожнювали з матеріальним, думку - з церебрально-фізіологічними структурами мозку, а також сприяли активізації механістичного тлумачення свідомості, коли вона розглядалася як загальна властивість, атрибут матерії (Б. Спіноза), що лише кількісно відрізняється на визначених рівнях її організації (гілозоїзм).

Гегель впритул підійшов до проблеми соціально-історичної природи свідомості, звернувши увагу на різні рівні її організації, на активність і історизм.

Він виходив з того, що свідомість особистості (суб'єктивний дух) необхідно пов'язана з об'єктом, залежить і визначається історичними умовами життя.

У діалектико-матеріалістичній концепції свідомість, по-перше, розглядається як функція головного мозку, по-друге, як необхідна сторона практичної діяльності людини. Вона виникає, функціонує і розвивається в процесі взаємодії людини з реальністю, на основі її почуттєво-практичної діяльності, суспільно-історичної практики.

Розгляд окремих аспектів свідомості в межах таких спеціальних гуманістичних і природничих наук як соціологія, психологія, мовознавство, кібернетика, інформатика й інші завжди спирається на певну філософсько-світоглядну позицію в трактуванні свідомості. В свою чергу, розвиток спеціальних наукових досліджень стимулює розробку і поглиблення власне філософської проблематики свідомості.

Світова філософська думка 20 сторіччя переважну увагу приділяла ролі суб'єктивних чинників у її існуванні. Більшість представників філософських шкіл підкреслювали, що в їхніх теоретичних концепціях на противагу попередній «метафізиці» мова буде йти про створення «особливої онтології людської свідомості і суб'єктивності». При цьому «онтологія суб'єктивності і свідомості» представниками різних шкіл трактувалися неоднозначно. Одні з них (Е. Гуссерль, Ж.-П. Сартр) описували свідомість у її сутнісній чистоті, інші (Ф. Ніцше, М. Мерло-Понті) фіксували життя свідомості на феноменально - тілесному рівні, треті виявляли детермінацію свідомості через мовні (герменевтика) і інші структури несвідомого - психоаналіз, структуралізм.

Діалектико-матеріалістична філософія аж ніяк не заперечує тієї принципової обставини, що спосіб буття людини у світі необхідно передбачає свідомість. Вторинність свідомості стосовно буття означає, що буття виступає як більш широка система, всередині якої свідомість є специфічною умовою, засобом, передумовою, «механізмом» "вписування" людини в цю цілісну систему буття.

Для філософського аналізу свідомості плідними є узагальнення сучасної антропо-соціогенетики, яка стверджує, що проблему походження свідомості треба розглядати в єдності з проблемою виникнення людини і суспільства.

Питання 2. Починаючи з Епікура, а в Новий час - із Спінози, матерія розглядається як причина самої себе, як *causa sui*. Вона самореалізується завдяки її безкінечному руху, зміні і розвитку. Перебуваючи в універсальному взаємозв'язку, предмети і явища, впливаючи один на одного, спричиняють ті або інші зміни, які виступають у вигляді певного «сліду», що зумовлює наявність такої загальної властивості матерії як відображення.

Відображення визначається як здатність матеріальних явищ, предметів, систем відтворювати у своїх властивостях особливості інших явищ, предметів, систем у процесі взаємодії з останніми.

Зміст відображення виражається в тому, які зміни відбулися у відображуваному предметі, і які сторони у відображуваних предметів, явищ, і систем вони відтворюють. Форми ж відображення залежать від специфіки і рівня структурної організації взаємодіючих предметів, явищ, систем.

При найпростіших формах відображення в неживій природі слід відображення, впливу одного об'єкта на інший не стає для останнього якимось орієнтиром його власної діяльності. Приміром, вплив сонячних променів на камінь викликає нагрівання каменю, але ніяк не стимулює якоїсь активності каменю. Але існує й **інформаційне відображення**, пов'язане із використанням результатів зовнішніх впливів. Інформацію тут слід розуміти досить широко: як властивість явищ бути спонукачем певних дій, сприяти активній орієнтації в навколишньому світі. Цей тип відображення в еволюції матеріального світу з'являється на стадії живої природи.

Генетично вихідною формою відображення, властивою всім живим організмам, є **подразливість** – здатність організму до найпростіших специфічних реакцій у відповідь на діяльність певних подразників (світло, зміна температури і т. ін.). Такий етап у розвитку форм відображення в живій природі - поява **чутливості** (здатності до відчуття). Якщо подразливість властива і рослинам, то

відчуття - форма відображення, специфічна для тваринного світу. Воно з'являється вже на рівні найпростіших тварин і припускає здатність відбивати окремі властивості речей у вигляді відчуттів. Більш високого рівня відображення досягає в хребцевих, у яких виникає здатність аналізувати складні комплекси подразників і відбивати їх у виді **сприйняття** - цілісної уяви ситуації.

Відчуття і сприйняття є образами речей. Це означає появу елементарних форм психіки як функції нервової системи і своєрідної форми відображення дійсності.

Високий рівень розвитку психіки тварин свідчить про те, що свідомість має свої біологічні передумови і що між людиною і її тваринними предками існує відомий спадкоємний зв'язок. Але тут ніяк не можна говорити про тотожність їхньої психіки. Тварини не володіють поняттєвим мисленням. Вони не в змозі усвідомити своє ставлення до середовища.

Питання 3. Свідомість - вища форма психічного відображення, особлива властивість високоорганізованих матеріальних утворень, властивість людини як соціальної істоти.

Свідомість не існує поза діяльністю головного мозку. Вона є функція мозку, але явища свідомості водночас ідеальні, тобто їм не можуть бути приписані фізичні характеристики. Думка не має маси, енергії, вона не має просторових властивостей у тому ж сенсі, у якому їх має будь-який фізичний об'єкт.

Явища свідомості - наші почуттєві образи, думки, ідеї - являють собою інформацію про об'єкти матеріального світу, яка необхідно втілена в мозковій нейродинаміці. Наприклад, коли людина переживає образ Місяця, то в тому ж інтервалі часу в її головному мозку існує певна нейродинамічна система, відповідальна за переживаний нею образ Місяця, що є матеріальним носієм інформації про цей об'єкт. Образ Місяця і його мозковий нейродинамічний еквівалент є явища одночасні й однопричинні.

Зв'язок між явищами свідомості (об'єктивним образом) і мозковим процесом є зв'язок між інформацією і її носієм. Це особливий тип зв'язку. Він може бути названий кодовим зв'язком, тому що інформація завжди втілена у своєму

матеріальному носії, а матеріальний носій даної інформації завжди є її певним кодом. Мозковий нейродинамічний носій Місяця самий по собі не є образом Місяця. Це - складна мозкова динамічна система, що являє собою зв'язок безлічі збуджених нервових клітин. Вона виступає в якості коду, що існує об'єктивно, але переживається особистістю саме у формі суб'єктивного образу, у формі певної інформації про зовнішній об'єкт.

Людина влаштована так, що в її свідомих переживаннях їй дана інформація немовби в «чистому» вигляді, оскільки її мозкові носії нею безпосередньо не відображаються, ніяк не відчуваються. Ця здатність мати інформацію немовби в «чистому» вигляді і можливість оперувати нею є те, що ми називаємо ідеальним.

Соціальне і біологічне в природі людини, у генеалогії свідомості тісно переплетені. Самий по собі мозок, яким він виходить «з рук природи», не може мислити «по-людськи». Він стає органом людської свідомості лише тоді, коли людина включається в суспільне життя.

Вивчаючи питання про виникнення людини і її свідомості, необхідно виділити три основні причини, що обумовили цей процес: праця; спілкування в колективі, заснованому на трудовій діяльності; членоподібну мову.

Праця, як підкреслював Ф. Енгельс у роботі «Роль праці в процесі перетворення мавпи на людину», є «перша, основна умова всього людського життя, і притому такою мірою, що ми у певному смислі повинні сказати: праця створила саму людину»*. Праця неминуче потребує розумового апарату, за допомогою якого можна було б в ідеальній формі уявити бажаний результат, тобто поставити мету і знайти засоби її досягнення. Розум людини розвивається відповідно тому, наскільки вона навчилася змінювати навколишнє середовище. За допомогою засобів праці, що одночасно виступали і засобами пізнання, вона осягала властивості об'єктивного світу. Виготовляючи знаряддя праці, у яких закріплювалися виявлені властивості предметів, людина вчилася подумки їх

---

* Маркс К., Энгельс Ф. Соч. - Т. 20. , с. 486

виділяти, узагальнювати, абстрагувати. Логіка почуттєво-предметної діяльності фіксувалася в голові і перетворювалася на логіку мислення.

У процесі трудової діяльності, яка з самого початку носить суспільний характер, люди вступають один з одним у ті або інші форми відносин, спілкування. **Спілкування** - це одна з умов соціалізації особистості. У спілкуванні людина не тільки одержує раціональну інформацію, формує засоби діяльності, але і шляхом спадкування і перейняття засвоює людські емоції, почуття, форми поведінки. Як правило, розрізняють міжособистісне і соціальне спілкування.

На жаль, з розвитком техніки межі міжособистісного спілкування помітно звужуються. Але при цьому не слід забувати, що особистий контакт має велику емоційну силу, оскільки в ньому безпосередньо діє соціально-психологічний «механізм» духовного спілкування, актуалізується те «поле розуму», що об'єднує людей, стимулює духовне тяжіння однієї людини до іншої.

Нарешті, праця, оскільки вона з самого початку носить суспільний характер, породжує потребу передавати іншим людям поставлену мету і можливі засоби для її досягнення, обумовлює необхідність мови.

Таким чином, трудова діяльність - вирішальний чинник розвитку мислення, свідомості, мови як засобу спілкування і порозуміння.

У процесі цієї діяльності людина створює засоби, які дозволяють «відчужувати» психічні образи, зберігати і передавати їх зміст у формі, доступній для сприйняття іншим людям (мова, писемність, твори мистецтва).

Свідомість і мова єдині. Але це внутрішньо суперечлива єдність різноманітних явищ. Свідомість відображає дійсність, а мова позначає її і виражає думки. Мова потужний засіб розвитку свідомості. У ній наші уявлення, думки, почуття втілюються в матеріальну, почуттєво сприйману форму, перетворюючись з особистого надбання в надбання інших людей, стаючи засобом їхнього взаємного спілкування, обміну досвідом, знаннями, почуттями, ідеями, пов'язуючи людей даної соціальної групи, покоління, різних поколінь, чинником спадкоємності історичних епох.

Отже, **свідомість** - це специфічно людська форма відображення і духовного освоєння дійсності, властивість високоорганізованої матерії - людського мозку, яка полягає у створенні суб'єктивних образів об'єктивного світу, в утриманні, зберіганні і переробці інформації, у виробленні програми діяльності, спрямованої на вирішення певних завдань, в активному управлінні цією діяльністю. Свідомість є суспільно-історичним продуктом. Вона виникає разом із людським суспільством у процесі становлення і розвитку трудової діяльності і мови, формуючись тільки в умовах соціального середовища, постійного спілкування індивідів між собою.

Питання 4. Психіка людини складається з таких духовних утворень, як свідоме і несвідоме. Поняття «свідомість» більш вузьке, ніж «психіка людини».

Свідомість - це, насамперед знання. В сучасній філософській літературі багато дослідників вказують на важливу роль **пізнавальної (когнітивної), емоційної і мотиваційно-вольової форм діяльності свідомості**. Логічна структура когнітивної діяльності людини складається з почуттєво-сенситивного, абстрактно-уявного й інтуїтивного рівнів. На цих рівнях виникають почуттєві і понятійні образи, які складають змістовну основу мислення. А саме мислення є процесом оперування почуттєвим змістом і логічними формами, із метою синтезу почуттєвого і раціонального накопичення нової пізнавальної інформації. До пізнавальних здатностей людини належать також увага і пам'ять. Проте в когнітивній сфері свідомості головна роль належить понятійному мисленню.

Емоційна сфера свідомості - складне і мало досліджене явище. Спроба виділити її структури і типологізувати їх не вдалася. Емоції - це відбиток об'єкта у формі психічного переживання, душевного хвилювання, безпосереднього переживання життєвого смислу явищ і ситуацій і оцінювального ставлення до того, з чим людина має справу. Емоційну сферу складають почуття (радість, горе, любов, ненависть і ін.), афекти (злість, страх, розпач), пристрасті і самопочуття.

Мотиваційно-вольова сфера представлена мотивами, інтересами, потребами суб'єкта в єдності зі здатностями в досягненні мети.

Поряд із свідомістю у «внутрішньому світі» людини існує **рівень несвідомого**, що включає сновидіння, гіпнотичні стани, явища сомнамбулізму,

стани розладу свідомості, а також інстинкти. До структури несвідомого відносять також автоматизми й інтуїцію, що можуть зароджуватися на рівні свідомості, а згодом занурюватися у сферу несвідомого.

Структура психічної діяльності індивіда не вичерпується свідомим і несвідомим. У суб'єктивній реальності людини є і така структура як **самосвідомість** - динамічне утворення, що історично розвивається, і виступає на різних рівнях і в різних формах.

Першою формою самосвідомості (самопочуттям) є елементарна свідомість свого тіла і його вписаності у світ навколишніх речей і людей. Другий, більш високий рівень самосвідомості пов'язаний з усвідомленням себе в якості приналежного до того або іншого людського співтовариства, тієї або іншої культури і соціальної групи. Третій, найвищий рівень розвитку цього процесу - виникнення свідомості «Я» як цілком особливого утворення, схожого на «Я» інших людей і водночас з тим чимось унікального і неповторного, здатного здійснювати вільні вчинки і нести за них відповідальність, що з необхідністю припускає можливість контролю над своїми діями і їх оцінку.

Для того, щоб усвідомити самого себе, потрібно бачити себе немовби з боку. Але збоку мене може бачити тільки інша людина, а не я. Щоб бачити самого себе, людині необхідно мати дзеркало. Побачивши свій образ в дзеркалі і запам'ятавши його, людина одержує можливість уже без дзеркала, у своїй свідомості бачити себе немовби «збоку», як «іншого», тобто у своїй свідомості виходити за її межі. Але для того, щоб людина побачила себе в дзеркалі, вона повинна усвідомити, що в дзеркалі відбита саме вона, а не якась інша істота. Тут потрібно звернути увагу на той факт, що тварина не пізнає себе в дзеркалі. Виявляється, для того, щоб людина побачила себе в дзеркалі, вона повинна вже мати певні форми самосвідомості. Форми ці не дані споконвічно. Людина їх засвоює і конструює за допомогою іншого дзеркала - спільності інших людей. Людина не тільки себе сприймає по аналогії з іншими людьми, але й іншого за аналогією із собою.

Самосвідомість існує не тільки в різних формах і на різних рівнях, але й у різному ступені проявлення. Коли людина сприймає якусь групу предметів, то з цим необхідно пов'язане усвідомлення «схеми тіла», місця, що займає тіло в системі інших предметів і їх просторових і часових характеристик, усвідомлення відмінності людської свідомості від сприйманих нею предметів. Проте всі ці факти свідомості знаходяться в даному випадку не в її «фокусі», а як би на її «периферії».

Явні форми самосвідомості, коли ті або інші феномени свідомості стають предметом спеціальної аналітичної діяльності суб'єкта, носять назву **рефлексії**. Важливо підкреслити, що рефлексія - це завжди не просто усвідомлення того, що є в людині, але одночасно і переробка самої людини, спроба виходу за межі того рівня особистості, що був досягнутий.

Образ самого себе, який творить людина в різних формах самосвідомості, далеко не завжди адекватний своєму предмету. Між ними може існувати розрив, можливість якого велика саме на стадії розгорнутої явної самосвідомості у вигляді рефлексії. Справа в тому, що людина в цілому не відкривається собі в акті індивідуальної рефлексії, а виявляється найбільш всебічно у своїх відносинах з іншими людьми, у своїх діях і соціально значимих вчинках.

Таким чином, самосвідомість не тільки виникає в процесі спільної діяльності і спілкування з іншими людьми і генетично пов'язана із ставленням до себе «з погляду іншого», але вона постійно перевіряється, корегується, виправляється і розвивається в ході включення людини в систему людських відносин.

ТЕМА 7. ДІАЛЕКТИКА І ЇЇ АЛЬТЕРНАТИВИ

ПЛАН

1. Сутність діалектики. Об'єктивна і суб'єктивна діалектика
2. Закони діалектики
3. Категорії діалектики
4. Альтернативи діалектики

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ТЕМИ

Зв'язок, відношення, закон, закономірність, принцип, діалектика, поняття, категорія, кількість, якість, властивість, міра, еволюція, революція, стрибок, тотожність, відмінність, протилежність, протиріччя, єдність, боротьба, конфлікт, антагонізм, заперечення, прогрес, регрес, одиничне, особливе, загальне, сутність, явище, частина, ціле, елемент, структура, система, форма, зміст, причина, слідство, необхідність, випадок, можливість, дійсність, метафізика, «негативна» діалектика, догматизм, софістика, еkleктика

Питання 1. Вперше поняття «діалектика» застосував Сократ, позначивши ним мистецтво вести ефективну дискусію, діалог, спрямований на взаємозацікавлене обговорення проблеми з метою досягнення істини. Платон розумів діалектику як діалог, як логічні операції розчленування і пов'язування понять, здійснювані за допомогою запитань і відповідей, що і приводять до істинного визначення понять, а також знання відносно суцього і істинного суцього, чого можливо досягти лише за допомогою зведення суперечних частин в ціле

загальне. Арістотель же тлумачив діалектику не просто як абсолютне знання, що викладається засобами формальної силогістики ($S \in P$), але і як знання того, що тільки ще можливе або ймовірне.

Класична німецька філософія розробляє на ідеалістичній основі цілісну концепцію діалектики як універсальної теорії і методу пізнання світу. У І. Канта діалектика постає як засіб викриття ілюзій людського розуму, який бажає досягти цілісного й абсолютного знання. За Кантом, знання спирається на почуттєвий досвід і обґрунтовується діяльністю розуму, що володіє здатністю до міркування, пізнання усього відносного, земного, скінченого, а вищі поняття розуму: Бог, світ, душа, свобода принципово не можуть бути обґрунтовані, з опорою на почуттєвий досвід. У розумі виявляється його необхідна суперечливість.

У Гегеля діалектика є вміння відшукувати протилежності в самій дійсності речей. Вона охоплює всю сферу дійсності, починаючи від чисто логічних категорій, переходячи далі до природи і духу, і закінчуючи категоріальною діалектикою історичного процесу.

У діалектичному ж матеріалізмі діалектика визначається як вчення, наука про загальні зв'язки, про найбільш загальні закони зміни і розвитку буття і мислення.

Як філософська теорія розвитку діалектика спирається на такі фундаментальні поняття як зв'язок, взаємодія, ставлення.

Зв'язок - це поняття, що відбиває взаємозумовленість існування явищ, розділених у просторі і в часу.

Існує безліч зв'язків, що класифікуються в залежності від ознак, які лежать в основі тієї або іншої класифікації. Скажімо, у залежності від рівня організації і форм руху матерії, виділяються зв'язки механічні, фізичні, хімічні, біологічні і соціальні або суспільні. Суспільні зв'язки, у свою чергу, можуть бути виробничі, класові, національні, сімейні, групові, особнісні й ін. Зв'язки можуть бути також об'єктивними і суб'єктивними, внутрішніми і зовнішніми, суттєвими і несуттєвими, простими і складними, необхідними і випадковими, причинними і наслідковими, постійними і тимчасовими, прямими й опосередкованими,

повторюваними і неповторюваними і т.д. Зв'язки можуть бути також одиничними, загальними і всезагальними.

Взаємодія - це поняття, що відбивають процеси взаємовпливу різних об'єктів один на одного, зміна їхнього стану, взаємоперехід, а також породження одних об'єктів іншими. Взаємодія носить об'єктивний і універсальний характер. Це те перше, що виступає перед нами, коли ми розглядаємо рухому матерію.

У світі існують лише предмети, їхні властивості і відношення між ними. Кожний предмет має свої властивості, що є його відношеннями з іншими. **Відношення** - це поняття, що виражає одну з форм, момент взаємозв'язку всіх предметів і явищ. Предмети і явища мають властивість бути самі собою й іншими, у залежності від їхніх зв'язків із зовнішнім світом.

Істотний, стійкий, повторюваний, внутрішній, об'єктивний і необхідний зв'язок предметів і явищ позначається поняттям **закон**. Існують закони часткові, що виражають відношення між специфічними властивостями об'єктів або між процесами в рамках тієї або іншої форми руху (наприклад, закон періоду піврозпаду для радіоактивних речовин), закони спільні для великих сукупностей об'єктів (приміром, закони збереження маси, енергії, заряду, кількості руху у фізиці, закон природного добору в природі) і закони загальні, що виражають універсальні діалектичні відношення між всіма існуючими явищами, їхніми властивостями, тенденціями зміни матерії (такими є закони діалектики).

Слід розрізняти закони природи, що діють стихійно і закони суспільства, що проявляються через свідомі дії людей.

Форма конкретного прояву закону є **закономірність**. Пізнана закономірність, покладена в основу тієї або іншої діяльності, є принцип.

Говорячи про діалектику як теорію розвитку, ми маємо справу з розумовою діяльністю, заснованою на двох основних принципах - принципі всезагального зв'язку і принципі розвитку.

Принцип всезагального зв'язку ґрунтується на розумінні того, що вся доступна нам реальність є сукупність предметів і явищ, що перебувають у найрізноманітніших відношеннях, зв'язках один з одним.

Принцип розвитку впливає з того, що матерії властиві абсолютний рух і відносний спокій. В силу цього вона не існує у виді застиглої одноманітної маси або суцільної безупинної течії. Вона розчленовується на відносно стійкі системи руху, окремі предмети і явища. Даний принцип потребує, щоб вивчення об'єкта здійснювалося в безупинному русі, зміні, розвитку. При цьому **розвиток** розуміється як рух від нижчого до вищого, від простого до складного.

Найбільш загальні закони зміни і розвитку буття і мислення існують об'єктивно, тобто незалежно від нашої свідомості (об'єктивна діалектика). Але існують і в якості пізнаних суб'єктом законів (суб'єктивна діалектика).

Питання 2. Діалектика спирається на три основних, універсальних закони: закон взаємного переходу кількісних і якісних змін, закон єдності і боротьби протилежностей і закон заперечення заперечення.

Закон взаємного переходу кількісних і якісних змін відбиває ту важливу особливість об'єктивної реальності, відповідно до якої всі предмети, процеси і явища набувають визначеність лише у системі взаємодії, взаємозалежності, суперечливості своїх зовнішніх і внутрішніх властивостей, кількісних і якісних характеристик, що існують об'єктивно, незалежно від волі і бажань людей.

Для з'ясування сутності закону, його проявів і дії важливо розкрити такі категорії як властивість, якість, кількість, міра, стрибок.

Властивість як категорія означає одну зі сторін предмета, речі, явища відносно іншої.

Якість - категорія, що позначає сукупність основних властивостей елементів, зв'язків і відносин, які забезпечують у певний проміжок часу усталеність і існування даної системи, її тотожність самій собі і водночас відрізняючих її від інших систем.

Якість - внутрішня основа предмета, явища, тотожна буттю визначеність. Якщо предмет втрачає визначеність, то він втрачає і свою якість.

Кількість - філософська категорія для позначення переважно просторово-часових зв'язків і відношень, зміна яких у певних межах змінює окремі властивості і характеристики речі, предмета, явища, процесу не порушуючи їхньої

якісної визначеності. Кількість відбиває такі параметри предмета, явища або процесу як число, величина, обсяг, вага, розміри, інтенсивність руху, температура й ін.

Єдність якісної і кількісної сторін речі, межа усталеності якості і змінюваності кількості в рамках даної якості позначається такою категорією як **міра**.

Дуже важливою категорією для розуміння закону взаємного переходу кількісних і якісних змін є **стрибок**. У діалектиці взаємозв'язку кількісних і якісних змін стрибок означає перехід від старої якості до нової.

Стрибки, тобто перерва поступовості, різкий перелом у розвитку, взаємний перехід кількісних і якісних змін, єдність зникнення однієї якості в накопиченій кількості і виникнення іншої якості в іншій кількості, різняться:

1. за часом
2. у залежності від глибини якісних перетворень, що відбуваються,
3. стрибки різкі («із вибухом») і поступові («без вибуху»), які не слід плутати з повільними стрибками.

Накопичення безупинних кількісних змін у межах даної якості позначається поняттям **еволюція**. У широкому сенсі це поняття означає розвиток. Крутий перелом, перерва поступовості, стрибкоподібне знищення якості, обумовлене накопиченням безупинних кількісних змін позначається поняттям **революція**.

Цей закон розкриває характер розвитку, внутрішній механізм переходу до нової якості в будь якій сфері об'єктивної дійсності, відповідаючи на питання, як, яким чином відбувається розвиток, рух і зміна всього суцього.

Закон єдності і боротьби протилежностей відбиває таку фундаментальну особливість об'єктивної дійсності, яка полягає в тому, що всі її предмети, явища і процеси включають в себе суперечливі моменти, тенденції, сторони, що борються і взаємодіють між собою. Він розкриває внутрішньо властиве предметам і явищам джерело їх розвитку.

Для з'ясування сутності закону необхідно розглянути ряд категорій, що його конкретизують. Почнемо з поняття «**тотожність**». Воно означає відношення

рівності, однаковості предметів, явищ між собою чи з самими собою. Розрізняють два види тотожності: 1). Тотожність одного предмета; 2). Тотожність багатьох предметів, явищ і процесів. Варто підкреслити, що тут йдеться не про формально - логічну тотожність типу «А» є «А», а про конкретну, реальну тотожність, що неминуче містить у собі і відмінність. **Відмінність** - поняття, що означає відношення нерівності, однаковості, відмінності предметів, явищ із між собою, чи з самими собою, їх внутрішню «занепокоєність», прагнення вийти за межі самих себе.

Таким чином, у реальності предмет, явище завжди виступає як єдність тотожності і відмінності, що взаємодіють, даючи поштовх руху. У будь-якому конкретному випадку тотожність і відмінність є протилежностями. **Протилежності** - це такі сторони досліджуваного предмета, що не тільки різняться і виключають одна одну, але й передбачають одна одну, бо нарізно не існують. Будь-який предмет, процес або явище містять у собі таке, що є для нього іншим, чимось, що виступає в них одночасно як єдність буття і небуття, існування й неіснування, в силу чого вони внутрішньо нестабільні, «діяльнісні», мають тенденцію до руйнації своєї тотожності (рівності) - до саморуху. Відношення цих протилежностей є **протиріччям**, що і виступає внутрішнім збудником, імпульсом, джерелом усякого руху і розвитку.

У філософській літературі розрізняють поняття «джерело розвитку» і «рушійна сила розвитку». При цьому виходять із того, що існують безпосередні, внутрішні й опосередковані причини розвитку. Перші є джерелом розвитку, другі - рушійними силами. Зазначені поняття близькі за змістом, але «джерело розвитку» багатше за змістом, оскільки джерело одночасно є і рушійною силою.

Протиріччя не є стабільними. Їхні зміни пов'язані з набуттям ними у процесі їхнього розвитку певної специфіки. У зв'язку з цим різняться такі форми протиріч: 1). Тотожність-відмінність; 2). Несуттєва відмінність; 3). Істотна відмінність; 4). Протилежність. Тотожність-відмінність як зародкове «ембріональне» протиріччя; несуттєва відмінність; істотна відмінність як відмінність по суті; протилежність як нетотожність. Слід розрізняти протиріччя внутрішні і зовнішні, основні й

неосновні. У суспільстві соціальні протиріччя набувають таких форм як конфлікт, антагонізм.

Соціальний конфлікт - це взаємодія різних соціальних груп, спільностей, інтереси котрих взаємно протилежні і не знаходять вирішення на спільній основі.

Антагонізм - одна з форм протиріч, що характеризується гострою, непримиренною боротьбою ворогуючих сил, тенденцій, напрямків. Форми прояву антагонізму в природі і суспільстві різняться одна від одної. У суспільстві антагонізм - це рухливе співвідношення єдності і боротьби; антагонізм у живій природі є боротьбою як несумісністю одних видів з іншими, скажімо, мікробів-антагоністів.

Якщо закон взаємного переходу кількісних і якісних змін розкриває характер розвитку, форми переходу старого якісного стану до нового, закон єдності і боротьби протилежностей - джерело розвитку, то **закон заперечення заперечення** показує, як виникають, розвиваються і вирішуються властиві даному предмету, явищу, процесу протиріччя, у якому напрямку відбувається розвиток, у якій формі і як здійснюється зв'язок і історична спадкоємність у розвитку. Цей процес відбувається об'єктивно як **діалектичне заперечення** - момент зв'язку і розвитку, одночасне знищення старого і виникнення нового, що зароджується в старому і зберігає в собі у перетвореному вигляді на новій основі життєздатні риси, елементи старого.

У різних сферах дійсності діалектичне заперечення здійснюється по-різному. Це залежить від природи явища й умов його розвитку. У неживій і живій природі процес заперечення здійснюється стихійно, як самозаперечення; у суспільстві, у мисленні - у процесі свідомої діяльності людей.

Формами діалектичного заперечення є: зближення, злиття, обмеження, удосконалення, скасування, конвергенція, критика, самокритика, реформа, соціальна революція.

Слід мати на увазі, що старе в новому (спадкоємність), не завжди тільки позитивне, необхідне для нового. Саме ж нове утверджується не відразу, а поступово, набираючи силу.

Необхідно розрізняти нове і те, що таким здається. Дійсно нове є вираженням закономірного поступального розвитку явищ природи, суспільства, мислення, вираженням переходу явищ від нижчого етапу до вищого.

Який же зв'язок між першим і другим запереченням? Друге заперечення виступає як більш високий щабель у розвитку, тому що воно містить у собі все цінне, що було у вихідному пункті, і першому запереченні.

Заперечення заперечення виражає розвиток шляхом протиріч, виступає як перетворення протилежностей одна в одну. Проте це не є просте чергування переходів протилежностей однієї в іншу, проста заміна однієї єдності протилежностей іншою. Воно означає таку їхню заміну, що передбачає повторення етапів на новій, вищій основі.

Будучи нібито поверненням до старого, друге заперечення повторює вихідний пункт у «знятому», критично переробленому вигляді.

Формою прояву заперечення заперечення є спіралеподібність процесу розвитку. Так, приміром, йде розвиток пізнання світу: спочатку створюється загальна картина досліджуваного об'єкта, потім - розчленовування його на частині (аналіз), їхнє вивчення окремо й наступне узагальнення отриманих знань (синтез). Виділення саме трьох щаблів у структурі процесу розвитку не означає, що їхня кількість неодмінно рівняється трьом. Скажімо, у періодичній системі елементів повторення властивостей елементів має місце після більшого числа щаблів.

Як і інші закони діалектики, закон заперечення заперечення є законом усякого розвитку. Всякого розвитку взагалі, не тільки його прогресивних, висхідній ліній, але і по спадних, регресивних.

Питання 3. Розглядаючи закони діалектики, ми користувалися такими поняттями як зв'язок, відношення, кількість, якість, властивість, міра, стрибок, відмінність, протиріччя, протилежність, антагонізм, заперечення. Ці поняття в діалектиці мають статус категорій.

Категорії діалектики - це універсальні форми мислення, форми, узагальнення реального світу, у яких знаходять свій відбиток найбільш загальні

сутнісні ознаки, зв'язки, властивості, відношення речей, що мають місце в об'єктивній дійсності.

За своїми джерелами категорії діалектики об'єктивні, тобто ті загальні властивості, що відображаються в категоріях, властиві самим речам, існують незалежно від свідомості і волі людини. За своєю ж формою вони суб'єктивні, оскільки є продуктом розумової діяльності суб'єкта. Виробляючись у процесі суспільно - історичної практики людини, категорії діалектики відбивають об'єктивну дійсність у визначених конкретно - історичних умовах. Із зміною умов у процесі розвитку суспільної практики, знань змінюються і наші уявлення про зміст діалектичних категорій.

Основними категоріями діалектики є вже розглянуті нами буття, матерія, рух, розвиток, простір, час, протиріччя, антагонізм, кількість, якість, міра, стрибок, заперечення, становлення. Це - субстанціональні категорії - загальні поняття, що вживаються окремо, **незалежно від інших**. Крім них, існують співвідносні категорії, пов'язані одна з одною необхідно, закономірно.

Мова йде, насамперед, про категорії: одиничне, загальне, особливе. **Одиничне** - це окремий предмет, річ, явище, подія, факт, що характеризуються відповідними просторовими і часовими межами, відповідною визначеністю. **Загальне** - це об'єктивно існуюча тотожність між предметами, речами, що властива багатьом предметам, речам в рамках конкретної якісної визначеності. Одиничне і загальне є єдністю протилежностей, що знаходить свій прояв в існуванні окремих речей. Проміжною категорією між одиничним і загальним є категорія «особливе». **Особливе** - те, що є загальним стосовно одиничного й одиничним стосовно загального. Приміром, пшениця - одиничне; злакова культура - особливе; рослина взагалі - загальне.

Будь-який предмет, річ характеризується наявністю внутрішніх, глибинних, стійких зв'язків, завдяки наявності яких вони існують і які позначаються діалектичною категорією «**сутність**». Зовнішній, менш стійкий бік предметів і процесів, даність сутності, один із засобів її організації, позначається категорією «**явище**». Сутність являється, а явище сутнісне. Зміна сутності веде до зміни і

явища. Завдання науки за масою явищ виявити сутність. При цьому слід мати на увазі, що в конкретний період розкривається не вся сутність.

Всякий предмет, явище являє собою діалектичну єдність змісту і форми. **Зміст** - це сукупність елементів предмета, їхній взаємозв'язок одного з одним і з навколишнім середовищем. **Форма** - засіб вираження змісту, його структури й організації, відносно стійкої визначеності зв'язку елементів змісту і їхньої взаємодії. Наприклад, змістом організму є реальний процес його життєдіяльності, який протікає у певній формі.

Відносно стійка, якісно визначена реальність, що знаходиться у взаємозв'язку з іншими відносно стійкими, якісно визначеними реальностями й утворює разом з ними цілісну систему, позначається такою категорією як «елемент». **Система** ж - це матеріальне утворення, у якому зв'язок утворюючих його елементів сильніше зв'язку останніх з елементами, що не входять у це утворення.

Матеріальне утворення, що входить до складу іншого матеріального утворення і виступає в якості моменту його змісту і форми позначається категорією «частина». Матеріальне ж утворення, що включає в себе у вигляді взаємозалежних елементів інші матеріальні утворення й володіє властивостями, що не зводяться до властивостей складових його частин, позначається діалектичною **категорією** «ціле».

У характеристиці процесу розвитку важливу роль відіграють такі діалектичні категорії, як причина і наслідок, необхідність і випадковість, можливість і дійсність.

Причина - це явище, що за певних умов із необхідністю викликає, обумовлює інше явище або визначає в ньому зміни. **Наслідок** - це явище, що породжується або змінюється під дією відповідної причини. Діалектика причини і наслідку виявляється в їхній взаємозумовленості й зворотному впливі наслідку на причину. Приміром, танення льоду веде до зниження температури повітря, що гальмує процес танення.

У різноманітних формах руху матерії дія причинності своєрідна. Різняться основні і неосновні причини - ті, без яких наслідок не може наступити і ті, без яких наслідок наступає, але в іншій формі, в іншому місці й в інший час, а також внутрішні - взаємодія між сторонами того самого явища і зовнішні - взаємодія між різними явищами.

У неживій природі причинна залежність приймає форму дії і протидії. У живій природі причинні зв'язки виявляються у формі активного поведіння організмів до зовнішнього середовища, з одного боку, і пристосування до нього, з іншого боку, тобто взаємодії. У суспільному житті - у формі взаємодії бажань, інтересів, свідомих цілей окремих людей або соціальних груп.

Необхідність - категорія, що позначає внутрішню обумовленість явища, того, що не відбутися не могло. **Випадковість** - категорія, що позначає зовнішню обумовленість явища. Необхідність і випадковість, рівноправні сторони дійсності. Необхідність суттєва, випадок - форма прояву суттєвості.

Визначена передумова нового, те, що настає, стає дійсністю за певних умов, позначається категорією «**можливість**». Вже реалізована можливість перетворюється в **дійсність**.

Розрізняють можливості реальні (обумовлені необхідними зв'язками) і формальні (обумовлені випадковими зв'язками); конкретні (для їхньої реалізації умови існують) і абстрактні (умови для їхньої реалізації можуть наступити, але їх поки що немає).

Пізнання не тільки дійсності, але й реальних можливостей її зміни характеризує творчу активність свідомості.

Співвідносні категорії діалектики дають уявлення про закономірні зв'язки між ними як результат відображення необхідних зв'язків, що існують у реальній дійсності.

Питання 4. Говорячи про альтернативи діалектики, слід, насамперед, назвати метафізику. Термін «**метафізика**» вперше ввів систематизатор творів Арістотеля Андронік Родосський (1 ст. до н.е.), назвавши так групу трактатів

Стагіріта «про буття саме по собі», в яку входять 14 відомих на сьогоднішній день книг. Тут «метафізика» - «те, що після фізики».

У історико-філософському аспекті це поняття має ряд значень: 1). Метафізика - це вчення про надпочуттєві, недоступні досвіду принципи і початки буття (існування світу); 2). Метафізика - це синонім філософії; 3). Метафізика в переносному значенні (повсякденному розумінні) уживається для позначення чогось абстрактного, зазрозумілого, умовидного; 4). Метафізика - це наука про речі, засіб з'ясування світоглядних питань (смысл життя - основне питання філософії й ін.), що не піддаються осмисленню за допомогою експериментів і методів конкретних наук; 5). Метафізика - це концепція розвитку, метод пізнання, альтернативний діалектиці, особливістю якого є однобічність, абстрактність, абсолютизація того чи іншого моменту в складі цілого.

Метафізичний хід думки приймав різноманітні форми. Так, наприклад, в античності Геракліт підкреслював одну сторону сутнісного протиріччя буття – невинну й безперервну змінюваність речей, яка, будучи абсолютизованою софістами, які ігнорували усталеність речей, привела їх до повного релятивізму. Піддаючи критиці гераклітівський принцип мінливості, плинності, елеати загострили увагу на іншій стороні протиріччя буття - усталеності і впали в іншу крайність, припустивши, що все незмінне. Одні, так би мовити, "розплавляли" світ у потоці вогню, а інші немовби "кристалізували" його в нерухомому камені.

У Новий час метафізика виступила у вигляді абсолютизації аналітико-класифікаційних прийомів щодо пізнанні природи. Постійно повторюючись у наукових дослідженнях, прийоми аналізу, експериментальної ізоляції й класифікації згодом породили в мисленні вчених деякі загальні принципи, відповідно до яких у «майстерні» природи предмети існують немовби ізольовано, окремо.

У зв'язку з подальшим розвитком філософії і конкретних наук метафізичне мислення проявилось у відмінній від діалектичної інтерпретації принципу розвитку - у вигляді примітивного еволюціонізму або ж різноманітних концепцій «творчої еволюції». Якщо примітивний еволюціонізм гіпертрофує кількісні і

поступові зміни, залишаючи поза увагою якісні переходи і перерви поступовості, то прихильники концепції «творчої еволюції» абсолютизують саме якісні, істотні перетворення, не уловлюючи передуючі останнім, поступові кількісні зміни.

Таким чином, для метафізики характерна схильність до крайнощів, перебільшення якоїсь з сторін об'єкта: усталеності чи змінюваності, повторюваності чи неповторності, відносної окременності чи зв'язності і т. ін.

Розглядаючи альтернативність діалектики і метафізики, необхідно, проте, підкреслити, що метафізика не є чимось нелогічним, нерозумним, безрезультатним. Метафізика - це історично немінуча філософська теорія розвитку і метод пізнання, які займають певне місце в розвитку філософії, її категоріального апарату. Приміром, метафізика дала змістовне трактування таких важливих проблем, як співвідношення свободи і необхідності, з'ясувала природу загальних понять, істотно збагатила понятійний і термінологічний словник філософії і т.д. Проте з розвитком науки метафізика проявила свою обмеженість і поступилася діалектиці як сучасному методу пізнання, осмислення дійсності.

Діалектика як філософська теорія розвитку, що базується на розумінні сутнісності й універсальності суперечливості, сама є ілюстрацією цієї теорії, тому що містить у собі дві протилежні взаємодіючі позиції - позитивну (стверджувальну) і негативну (заперечну).

У свій час у радянській філософії віддавали перевагу стверджувальній, консервативній стороні діалектики, абсолютизували все те, що було при соціалізмі, виправдували існуючі порядки, займалися їх апологетикою. Тому і рідко згадували у філософській літературі, у підручниках про «революційно - критичну» сторону діалектики.

На Заході ж, як правило, перебільшували, абсолютизували критичну, негативну сторону діалектики. Вірніше не перебільшували, а вважали цю сторону суттю діалектики. Відомими представниками такого роду інтерпретацій діалектики, що одержав **назву «негативна»** діалектика, були німецький філософ Теодор Адорно (1903 - 1969 р.), французький мислитель Жан - Поль Сартр (1905 - 1980 р.). Аналіз їхніх робіт свідчить про те, що «негативна» діалектика - це

однобока, суб'єктивістська концепція, яка виходить з абсолютизації заперечення, загальної руйнації всього існуючого, тотального критицизму, відкидання якоїсь позитивності, самозаперечення - і тому не виходить за межі метафізики.

Альтернативами діалектики є також софістика й еkleктика, які виступають різними видами **метафізики**. **Софістика** - міркування, засноване на свідомому порушенні законів логіки, неправильному виборі вихідних положень, абсолютизації того або іншого визначення, змішуванні суттєвого і несуттєвого, на помилкових доказах, довільному випинанні другорядних властивостей предмета, використанні різноманітних значень того самого слова. **Еkleктика** - **аналогічна** концепція, що базується на довільному виборі координат, випадковому з'єднанні різних сторін речей, ігноруванні їхніх істотних розбіжностей, суб'єктивістському поєднанні елементів, положень різних вчень, концепцій, шкіл, поглядів. Еkleктика - це, образно кажучи, «суміш» несумісного, а отже вона не є ні теорією розвитку, ні теорією пізнання, ні методом, ні світоглядом.

Різними видами метафізики є також догматизм і релятивізм.

Догматизм (із грецьк. - положення, що сприймається на віру без доказів) - антиісторичний, абстрактний спосіб розгляду теоретичних і практичних проблем, коли при їхньому вирішенні не враховуються ні обставини місця, ні обставини часу. Термін «догматизм» введений старогрецькими скептиками Пірроном і Зеноном, які заперечували можливість істинного знання й звинувачували у догматизмі філософів, які робили стверджувальні висновки щодо субстанції речей. З часом зміст терміну еволюціонував. Кант вважав догматизмом усяке пізнання, не засноване на попередньому дослідженні його можливостей і передумов. Для Гегеля догматизм - це метафізичне, умовивідне мислення.

Гносеологічна основа догматизму - одностороннє ставлення до істини, визнання в ній абсолютного моменту при одночасному ігноруванні її відносності. Психологічно догматизм базується на сліпій схильності до раз і назавжди вироблених і засвоєних прийомів і засобів пізнання й діяльності.

Зворотною стороною догматизму є **релятивізм** (від лат. - релятивний, відносний) - теоретико-пізнавальна концепція, що виходить з одностороннього з'ясування сутності істини, перебільшення моменту її відносності, тобто інтерпретації процесу пізнання. На відміну від догматизму, релятивізм перебільшує значення відносності істини, відкидаючи момент її абсолютності.

Таким чином, якщо розглядати діалектику як теорію розвитку, то її антиподами є метафізика і «негативна» діалектика; якщо розглядати діалектику як логіку, то її альтернативами є софістика й еkleктика; а якщо ж розглядати діалектику як теорію пізнання, то її альтернативами виступають догматизм і релятивізм.

ТЕМА 8. ПІЗНАННЯ. НАУКОВЕ ПІЗНАННЯ

ПЛАН

1. Проблема пізнання у філософії
2. Структура знання. Чуттєвий і раціональний рівні пізнання
3. Проблема творчості
4. Вчення про істину. Практика як критерій істини, основа і мета пізнання
5. Наукове пізнання: специфіка, рівні. Форми і методи наукового пізнання
6. Наука і її роль у суспільстві

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ТЕМИ

Гносеологія, агностицизм, суб'єкт пізнання, об'єкт пізнання, знання, інформація, відчуття, сприйняття, уявлення, мислення, поняття, судження, умовивід, творчість, інтуїція, розуміння, пояснення, істина, практика, ідея, проблема, гіпотеза, концепція, теорія, спостереження, вимір, експеримент, аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, індукція, дедукція, моделювання, ідеалізація, наука

Питання 1. Насамперед слід зазначити, що пізнання - це процес цілеспрямованого активного відображення дійсності у свідомості людини, обумовлений суспільно-історичною практикою людей. Теорія пізнання (**гносеологія**) - це розділ філософії, що вивчає природу пізнання, закономірності пізнавальної діяльності людини, її пізнавальні можливості; передумови, засоби і

форми пізнання, а також відношення знання до дійсності, закони його функціонування, умови і критерії його істинності і достовірності.

Головним у теорії пізнання є питання про відношення знання про світ до самого світу, чи здатна наша свідомість адекватно відображати дійсність.

Вчення, що заперечує можливість достовірного пізнання сутності дійсності, одержало **назву** агностицизму. Проте помилковим було б думати, що агностицизм заперечує пізнання взагалі. Агностики вважають, що пізнання можливе лише як знання про явища (Кант), або про власні відчуття (Юм).

Принципову можливість пізнання визнають не тільки матеріалісти, але і більшість ідеалістів. Проте в рішенні конкретних гносеологічних проблем матеріалізм і ідеалізм докорінно відрізняються.

Для ідеалізму, що заперечує існування світу незалежно від свідомості, пізнання уявляється як самодіяльність цієї свідомості. Свій зміст знання одержує не з об'єктивної дійсності, а із спонтанної діяльності самої свідомості.

Відповідно до ж матеріалістичної гносеології, джерелом пізнання, сферою, завдяки якій воно одержує свій зміст, є існуюча незалежно від свідомості об'єктивна реальність. Пізнання цієї реальності - це процес творчого відображення її у свідомості людини. Принцип відображення виражає сутність матеріалістичного розуміння процесу пізнання. Знання за своєю природою - це результат відображення, суб'єктивний образ об'єктивного світу.

Довгий час матеріалістична філософія розглядала процес пізнання ізольовано від суспільно - історичної практики людства, винятково як пасивний споглядальний процес, у якому суб'єктом був окремих абстрактний індивід із вічними і незмінними пізнавальними здатностями, заданими йому природою, а об'єктом - така ж вічна і незмінна у своїх закономірностях природа. Подальший розвиток матеріалістичної гносеології виражається, по-перше, у поширенні діалектики як науки про найбільш загальні закони розвитку природи, суспільства, мислення і пізнання; а по-друге, у введенні принципу практики як основного і вирішального для з'ясування сутності гносеологічних проблем і їхнього рішення.

Для сучасної матеріалістичної філософії процес пізнання носить суспільно - історичний характер. Це проявляється, по-перше, у тому, що всі людські пізнавальні здатності і можливості формуються на основі практики й обумовлені нею; по-друге, окрема людина вчиться мислити і пізнавати разом із засвоєнням форм і засобів людської діяльності, придбаних людством знань, мови, тобто завдяки засвоєнню суспільно-історичного досвіду, накопиченого попередніми поколіннями; по-третє, самий процес оволодіння цим досвідом передбачає життя в суспільстві, у людському колективі; по-четверте, те, що людина може пізнати і що вона пізнає, також визначається рівнем суспільно-історичного розвитку людства всесвітньо-історичним розвитком загальної системи знань, закріплених у предметах матеріальної і духовної культури, у категоріальній побудові мислення, у його структурі, мові.

Протилежностями, за допомогою взаємодії яких реалізується процес пізнання, є не свідомість і не знання самі по собі і зовнішній світ (матерія, природа), а суб'єкт як носій свідомості і знання й об'єкт як те, на що спрямована пізнавальна діяльність суб'єкта.

Суб'єкт пізнання - реальна людина, суспільна істота, наділена свідомістю, насамперед у таких її проявах як мислення, відчуття, розум, воля, яка засвоїла історично вироблені людством форми і методи пізнавальної діяльності і тим самим розвинула свої пізнавальні здатності й опанувала історично конкретними здатностями до цілеспрямованої пізнавальної діяльності.

Суб'єкт пізнання визначається і як суспільство в цілому, що має визначений засіб матеріального і духовного виробництва, певний історичний рівень розвитку культури і науки.

Об'єкт пізнання - це те, на що спрямовується на основі практики пізнавальна діяльність суб'єкта. Об'єктом пізнання може бути в принципі вся дійсність, але лише тією мірою, у якій вона ввійшла в сферу діяльності суб'єкта.

Результатом процесу пізнання є знання - суб'єктивна уява дійсності і до того ж не копія, а ідеальний образ, що є діалектичною єдністю суб'єктивного й об'єктивного.

Питання 2. Існують різноманітні типи знань: знання про об'єкти (матеріальні і духовні), про дії і властивості речей. Особливий тип знань становлять проблеми, тобто знання про невідоме. Вони звичайно виражаються у формі питань і приписів.

Знання необхідні людині для орієнтації в навколишньому світі, пояснення і передбачення подій, планування й організації діяльності, вироблення інших нових завдань.

Поняття «знання» іноді ототожнюють із поняттям «інформація». Це ж не зовсім правильно. Інформація виступає як особливий засіб взаємодії, за допомогою якого здійснюється передача змін від об'єкта В до суб'єкта А в процесі відображення, засіб, що реалізується через потік сигналів, які йдуть від об'єкта до суб'єкта й особливим чином в ньому перетворюються. Знання ж постає у якості вищого рівня інформації, що функціонує в людському суспільстві. При цьому у якості знання виступає не вся інформація, що йде від В і сприймана А, але лише та її частина, що перетворена і перероблена А особливим чином. У процесі переробки інформація повинна набути знакової форми або виразитись в ній за допомогою інших знань, що зберігаються в пам'яті. Вона повинна одержати зміст і значення. Отже, знання - це не завжди інформація, але не всяка інформація є знання.

У перетворенні інформації в знання діє цілий ряд закономірностей, що регулюють діяльність мозку, і різноманітних психічних процесів, а також різноманітних правил, що включають знання в систему суспільних зв'язків, у культурний контекст визначеної епохи. Завдяки цьому знання стає надбанням суспільства, а не окремих індивідів.

Початковою формою і джерелом знань є відчуття і сприйняття. **Відчуття** є образами, відображеннями, копіями або свого роду знімками окремих властивостей предметів або явищ об'єктивного світу. **Сприйняття** ж виступають як більш складні форми пізнання, що відбивають не окремі властивості предметів, а єдність різних сторін, властивостей, що характеризують образ предмета в

цілому. Вони виникають на основі узагальнення відчуттів, осмисленого усвідомлення умов, при яких предмети впливають на органи почуттів.

Сприйняття, таким чином, дають узагальнений образ. Ця особливість пізнання ще виразніше в такій формі знання як **уявлення** - узагальненому конкретному образі, відтвореному, створеному на основі заздалегідь сприйнятих образів предметів і явищ. Уявлення дає можливість зіставити різноманітні сприйняття і наочно уявити властивості, зв'язки і відношення речей, які в даний момент безпосередньо і не сприймаються.

Відчуття, сприйняття й уявлення, виступаючи в якості почуттєвих форм відображення, становлять лише перший етап пізнання, забезпечують конкретно - образне сприйняття головним чином зовнішніх індивідуальних особливостей предметів, їх деяких загальних властивостей. Вихід же за межі почуттєвого пізнання досягається за допомогою абстрактного мислення.

Абстрактне мислення - це вища форма відображення, якісно відмінний момент пізнання, що дозволяє виявляти не тільки зовнішні властивості і відношення, але і найглибші зв'язки, розкривати закони зміни і розвитку природи і суспільства, проникати в сокровенні таємниці всесвіту.

Формами абстрактного мислення служать поняття, судження й висновки.

Поняття - форма мислення, що відображає загальні й істотні ознаки предметів і явищ. Вони відображають світ глибше, повніше і точніше, ніж уявлення й інші форми почуттєвого пізнання, оскільки втілюють у собі багатство конкретного, одиничного й особливого.

Судження - форма абстрактного мислення, у якій за допомогою зв'язку понять стверджується або заперечується що-небудь про будь-що.

Приклади: 1. Іванов - студент. 2. Вакуум не є порожнеча.

Відносно дійсності судження оцінюються як істинні й хибні. До того або іншого судження людина може прийти шляхом безпосереднього спостереження якогось факту або опосередкованим шляхом - за допомогою висновку.

Висновок - це процес мислення, в результаті якого з двох або декількох суджень виводиться нове судження.

Приклад: 1. Всі метали проводять електричний струм. 2. Мідь - метал.

Нове судження: Мідь проводить електричний струм.

Форми абстрактного мислення, раціонального пізнання нерозривно пов'язані між собою. Судження мають пізнавальне значення, якщо поняття, що входять у нього, відбивають об'єктивний зв'язок реально існуючих об'єктів у думці. В свою чергу, всі наукові поняття утворюються на основі істинних суджень.

Єдність почуттєвої і раціональної сторін пізнання обумовлюється об'єктивною єдністю зовнішніх і внутрішніх сторін предметів, їхньої сутності і її прояву, їхньої форми й змісту. У результаті жодна форма почуттєвого пізнання не існує без її усвідомлення в раціональній формі.

Питання 3. У процесі пізнання поряд із раціональними операціями і процедурами беруть участь і нераціональні. Спробуємо з'ясувати їхню суть.

Поряд із рішеннями, заснованими на узвичаєних нормах поведінки, людям доводиться приймати нестандартні рішення. Такий процес звичайно і називається **творчістю**.

Хоча механізм творчості ще недостатньо вивчений, можна з усією певністю сказати, що воно являє собою продукт біосоціальної еволюції людини. Тут слід звернути увагу на те, що вже в поведінці вищих тварин спостерігаються, хоча й в елементарній формі, акти **творчості**.

Очевидно, що можливість до творчості закладена не просто в біофізичній і нейрофізіологічній структурах мозку, але й у його «функціональній архітектурі». Оскільки за своєю біологічною і нейрофізіологічною структурою мозок людини якісно складніший мозку вищих тварин, то і його функціональна архітектура якісно складніша. Це забезпечує надзвичайну можливість переробки нової інформації. **Особливу** роль тут відіграє пам'ять, тобто збереження раніше отриманої інформації. Вона включає оперативну пам'ять, постійно уживану в пізнавальній і предметно - практичній діяльності, короткострокову пам'ять, що за невеличкі інтервали часу може бути задіяна для рішення часто повторюваних однотипних завдань; довгострокову пам'ять, що береже інформацію, яка може

знадобитися у великих інтервалах часу для вирішення відносно рідко виникаючих проблем.

Для досягнення своєї мети людям доводиться вирішувати певні завдання. Одні з них можуть бути вирішені за допомогою типових раціональних прийомів. Для вирішення інших потрібне створення або винахід нестандартних, нових правил і прийомів. Тут-то і необхідна творчість. Творчість являє собою механізм пристосування людини в нескінченно різноманітному і мінливому світі, що забезпечує її виживання і розвиток. При цьому мова йде не тільки про зовнішній, об'єктивний, але і про внутрішній, суб'єктивний світ людини. Ця сторона справи не може бути охоплена раціональністю, що включає до свого складу величезне, але все ж кінцеве число правил, норм, стандартів. Тому творчість не протилежна раціональності, а є її природним і необхідним доповненням. Одне без іншого не могло б існувати. Творчість тому не ірраціональна, тобто не ворожа раціональному. Вона не від Бога, як думав Платон, і не від диявола, як думали багато теологів і філософів.

У кінцевому рахунку, творчість на рівні результатів може бути консолідована з раціональною діяльністю, включена в неї, стати її складовою частиною або в ряді випадків призвести до створення нових видів раціональної діяльності. Це стосується і індивідуальної, і колективної творчості.

Творчими здібностями тією чи іншою мірою володіє будь-яка людина. Але нове для індивіда не завжди є новим для суспільства. Справжня творчість у культурі, політиці, науці, виробництві визначається принциповою новизною результатів, отриманих у масштабах їхньої історичної значимості.

Найважливішим з механізмів творчості є **інтуїція**. Вона містить у собі ряд певних етапів: 1). Накопичення і несвідомий розподіл образів і абстракцій у системі пам'яті; 2). Неусвідомлене комбінування і переробка накопичених абстракцій, образів і правил з метою вирішення певного завдання; 3). Несподіване для даної людини знайдення рішення, що відповідає сформульованому завданню.

Нічого таємничого у творчості немає, і вона підлягає науковому вивченню. Це - діяльність, здійснювана мозком. Але вона не ідентична наборові виконуваних

ним операцій. Експериментально було доведено, що у вищих ссавців права і ліва півкулі мозку виконують різні функції. Права в основному переробляє і береже інформацію, що веде до створення почуттєвих уяв, ліва ж здійснює абстрагування, виробляє поняття, судження, надає інформації зміст і значення, виробляє і береже раціональні, у тому числі логічні правила.

Цілісна уява пізнання здійснюється в результаті взаємодії операцій і знань, виконуваних цими півкулями. Якщо в результаті хвороби, травми зв'язок між ними порушується, то процес пізнання стає неповним, неефективним або взагалі неможливим.

Проте право-ліва асиметрія виникає не на нейрофізіологічній а на соціально-психологічній основі в процесі виховання і навчання. Вона пов'язана також із характером предметно-практичної діяльності. У дітей вона чітко фіксується в 4 - 5 -літньому віці, у лівші функції півкуль розподілені протилежним чином.

У процесі творчості й інтуїції відбуваються складні функціональні переходи, у яких на якомусь етапі розрізнена діяльність по оперуванню абстрактними і почуттєвими знаннями, відповідно здійснювана правою і лівою півкулями, раптово об'єднується, приводячи до одержання бажаного результату, до осяяння, до певного творчого спалаху, що сприймається як відкриття, висвічування того, що раніше знаходилося в темряві несвідомої діяльності.

Питання 4. Пізнання виступає як процес проникнення думки в об'єкт, а пізнавальною метою цього процесу є осягнення істини.

Проблема істини - одна з центральних у теорії пізнання.

Об'єктивні ідеалісти трактують істину як якусь вічну ідею, що існує поза свідомістю людини в «царстві чистої думки», незмінна й абсолютна властивість ідеальних об'єктів (Платон, Августин) або як згода мислення із самим собою (теорія когеренції) із його апріорними, додосвідними формами (Кант). Німецький класичний ідеалізм, починаючи з Фіхте, привніс у трактування істини діалектичний підхід. За Гегелем, істина є діалектичний процес розвитку знання, система понять, суджень і теорій. Суб'єктивні ідеалісти - емпірики розуміють

істинність як відповідність мислення відчуттям суб'єкта (Юм, Рассел) або як відповідність ідей прагненням особистості до досягнення успіху (прагматизм), або, нарешті, як найбільш просту взаємоузгодженість відчуттів (Мах, Авенаріус). Неопозитивісти розглядають істинність як узгодженість пропозицій науки з почуттєвим досвідом. Іноді під істиною розуміється результат довільної угоди, конвенціоналізм (А. Пуанкаре) - істинно те, що визнається таким певною групою людей. З Суб'єктивно-ідеалістичних позицій тлумачать істину і представники екзистенціалізму, розглядаючи її як форму психологічного стану особистості. Спільна риса всіх, вище названих концепцій істини - заперечення об'єктивності змісту знання.

Відмінний підхід до істини відрізняє мислителів, що спираються на принцип кореспонденції і розуміють істину як відповідність знання дійсності. Ця традиція, що сходить до Арістотеля, була продовжена у філософії Нового часу (Ф. Бекон, Б. Спіноза, Д. Дідро, П. Гольбах, М Ломоносов, Н. Чернишевський, Г. Гегель, Л. Фейербах, а також К. Маркс і його послідовники).

Сучасна матеріалістична гносеологія конкретизує традиційну концепцію істини через діалектичний взаємозв'язок понять: «об'єктивна істина», «абсолютна істина», «відносна істина», «конкретність істини», «хиба».

Об'єктивна істина - це такий зміст людських знань про дійсність, що не залежить ні від конкретної людини, ні від людства.

Розглядаючи пізнання як суспільно - історичний процес, сучасна матеріалістична теорія пізнання підкреслює, що істина також є історично обумовленим процесом. Тому аналіз істини вона не обмежує характеристикою її лише як об'єктивної за змістом, а доповнює аналізом діалектики абсолютної і відносної істини або, точніше, діалектикою абсолютного і відносного в істині.

Відносна істина - це таке знання, що у принципі правильне, але неповно відбиває дійсність, не дає її всебічного вичерпного образу. Історичний процес розвитку пізнання саме в тому і полягає, що неповне, однобічне знання замінюється більш точним, всебічним.

Абсолютна істина - це такий зміст людських знань, який тотожний самому предмету і який не буде спростовано подальшим розвитком пізнання і практики.

Немає і не може бути окремо абсолютної істини й окремо відносної. Існує одна істина - об'єктивна за змістом, що є діалектичною єдністю абсолютного і відносного, тобто є істиною абсолютною, але відносно визначених меж. Відносна істина з необхідністю містить у собі момент абсолютної, обумовлює і передбачає її. Абсолютна істина, у свою чергу, дається людині лише через відносні істини, що перебувають у безкінечному процесі постійного розвитку.

Помилковим було б припускати, що абсолютна істина є недосяжним ідеалом. У кожній відносній істині є момент абсолютної. Це те об'єктивно істинне, перевірене практикою знання, що не спростовується подальшим розвитком пізнання, а зберігається, включаючись у зміст нового знання.

Одним з основних принципів гносеології є **принцип конкретності істини**, що передбачає максимально повне і точне виявлення тих меж, у яких знання характеризується об'єктивною істинністю. Вимога конкретності істини означає, що об'єкт слід розглядати в тих умовах місця і часу, у тих зв'язках і відношеннях, у яких він виник, існує і розвивається. Незнання або ігнорування цих меж перетворює наші знання з істини в заблудження.

Хиба (заблудження) - це такий зміст людського знання, у якому дійсність відтворюється не адекватно і який обумовлено історичним рівнем розвитку суб'єкта і його місця в суспільстві. Заблудження - це не спеціальне перекручування дійсності в уявленнях суб'єкта. Існування його обумовлене закономірностями розвитку, як самого пізнання, так і практики.

Що ж служить критерієм істини? Такий критерій не може бути виявлений ні в самому об'єкті пізнання, ні у свідомості суб'єкта. Істина як вірне відображення дійсності у свідомості людини припускає певну взаємодію суб'єкта й об'єкта. Основою же таких пізнавальних взаємовідносин є **практика** - предметно - почуттєва діяльність людей, спрямована на перетворення світу природного і соціального. При цьому мається на увазі предметно - почуттєва діяльність не окремої людини, не одиничні випадки впливу людей на навколишній світ, а

досвід усього людства в його історичному розвитку. Будучи основою і метою пізнання, практика служить і критерієм істини.

Слід сказати, що є філософи (представники раціоналізму 17 - 18 ст., позитивізму, деякі філософи-марксистки), які на тій підставі, що логічний доказ має широке і багатогранне застосування в науковому пізнанні, стверджують, що і логіка є критерієм істини, оскільки істинність логічних форм може визначатися їх взаємним логічним зв'язком і взаємною відповідністю. Постановка питання про логічний критерій істини безпосередньо пов'язана з існуванням логічного доказу, можливого без звернення до практики. Відзначаючи цю важливу рису, вчені, що визнають логічний критерій істини, тим самим стверджують, що доводити можна не тільки практичним шляхом, але і теоретичним, логічним. Це, безумовно, так, але призначення критерію істини полягає в тому, щоб розрізнити, відмежувати істинне від неістинного, а для цього необхідна саме практична перевірка, як логічного доказу, так і теоретичного обґрунтування. Звичайно, і логіка здатна виявити деякі помилки, якщо вони є в тій або іншій концепції, проте усунення логічних помилок забезпечує лише логічну слушність висновків. Інакше кажучи, логічна слушність є необхідною основою наукового мислення, ефективного дослідницького пошуку, попередньої перевірки, умовиводів.

На противагу раціоналізму, емпіричний напрямок у гносеології, розробляючи в принципі правильне вчення про почуттєве походження наших знань, приходять, проте, до помилкового висновку, що істинність будь-яких теоретичних побудов може бути перевірена лише шляхом їхнього порівняння з вихідними даними почуттєвого досвіду. Тим часом історія науки свідчить, що її найвидатніші досягнення часто суперечать вихідним почуттєвим даним. І ця суперечливість між теорією і почуттєвими даними зовсім не означає хибності ні того, ні іншого. Розв'язання цієї суперечливості передбачає застосування критерію практики.

Форми практичної перевірки істинності знань різноманітні. Це і лабораторний експеримент, і спостереження за допомогою різних приладів, і

промислове і сільськогосподарське виробництво. Перевірка істинності соціального пізнання здійснюється всім суспільним життям.

Питання 5. Безпосередній зв'язок пізнання з практикою визначає донаукове, так зване стихійно-емпіричне, повсякденне пізнання. Безпосередня мета цього пізнання - не самоцінне пізнання світу, а лише виробництво предметів, яке, у кінцевому рахунку, неможливе без певного знання про предмети і знаряддя праці, шляхи їхньої зміни, застосування і т.д. Характерними рисами стихійно-емпіричного пізнання є, по-перше, опора не на якісь теоретико-пізнавальні концепції, а на багаторазове повторення поколіннями людей однакових операцій із речами і їхніми властивостями; по-друге, відсутність своїх специфічних методів і спеціальних засобів (засобами якого є знаряддя праці, що виконують як виробничі, так і пізнавальні функції), по-третє, результати цього рівня пізнання звичайно виражаються і закріплюються у виробничому досвіді, у визначених рецептурних правилах, що фіксують дії, необхідні для одержання корисного ефекту, по-четверте, донаукове пізнання ніяк не пов'язане з певним конкретним об'єктом пізнання (об'єктом тут є ті різноманітні явища, із якими пов'язані люди в процесі своєї життєдіяльності).

Наукове пізнання, виникнення якого пов'язане із суспільним поділом праці, відокремленням розумової праці від фізичної і перетворенням розумової діяльності на відносно самостійну сферу - це цілеспрямований процес, що вирішує чітко визначені пізнавальні завдання, обумовлені метою пізнання. Наукове пізнання являє собою відносно самостійну, цілеспрямовану пізнавальну діяльність, що складається з взаємодії таких компонентів: 1). Пізнавальної діяльності спеціально підготовлених груп людей, що досягли певного рівня знань, навичок, розуміння, виробили певні світоглядні і методологічні настанови відносно своєї діяльності; 2). Об'єктів пізнання, що можуть не збігатися безпосередньо з об'єктами виробничої діяльності, а також практики в цілому; 3). Предмета пізнання, що детермінується об'єктом пізнання і проявляється у певних логічних формах; 4). Особливих методів і засобів пізнання; 5). Вже сформованих форм пізнання і мовних засобів; 6). Результатів пізнання, що виражаються

головним чином у законах, теоріях, наукових гіпотезах; 7). Цілей, що спрямовані на досягнення істинного і достовірного систематизованого знання, здатного пояснити явища, передбачати їхні можливі зміни і бути застосованими практично.

Перший, початковий щабель наукового пізнання (дослідження) об'єкта - одержання відповідних знань про нього, установлення фактів, що дають певну інформацію про його властивості і зв'язки.

Факти - це сприйняті людиною (суб'єктом пізнання) і зафіксовані у визначеній формі ті або інші сторони, моменти дійсності. Найважливішою особливістю наукового факту є його істинність, що припускає досвідну перевірку. Становлячи емпіричний базис науки, факти грають значну роль у розвитку пізнання.

Для одержання необхідних фактів у науці використовуються різні методи наукового пізнання. **Методи** - це певні прийоми, засоби досягнення мети, підходу до пізнання і перетворення дійсності. Методи, якими користуються конкретні науки, носять більш-менш частковий характер. Філософія ж займається розробкою таких методів, що уживані в будь-якій галузі пізнання. Загальну методологічну роль виконують усі принципи й закони діалектики.

До методів наукового пізнання, широко уживаним у дослідницькій діяльності на емпіричному рівні, відносяться спостереження, вимірювання й експеримент.

Спостереження - це певна система фіксування і реєстрації властивостей досліджуваного об'єкта в природних умовах або в умовах експерименту, що спрямовується визначеною задачею. Метод спостереження є обмеженим методом, оскільки з його допомогою можна лише зафіксувати визначені властивості і зв'язки об'єкта, але не можна розкрити його природу, сутність, тенденції розвитку. Основні функції цього методу: 1). Фіксація і реєстрація фактів; 2). Попередня класифікація зафіксованих фактів на основі певних принципів; 3). Порівняння зафіксованих фактів.

Метод виміру - це певна система фіксації і реєстрації кількісних характеристик досліджуваного об'єкта за допомогою різноманітних

вимірювальних приладів і апаратів. Основні функції цього методу: 1). Фіксація кількісних характеристик об'єкта; 2). Класифікація і порівняння результатів виміру.

Експеримент - це метод емпіричного рівня пізнання, засіб почуттєво-предметної діяльності, коли явища вивчають за допомогою спеціально обраних або штучно створених умов, що забезпечують протікання в чистому вигляді тих процесів, спостереження за якими необхідне для встановлення закономірних зв'язків між явищами. Експеримент широко застосовують не тільки в природничих науках, але й у суспільній практиці, де він відіграє значну роль у пізнанні і управлінні соціальними процесами.

Крім зазначених специфічних методів емпіричного рівня наукового пізнання, застосовуються також загальнонаукові методи, що є загальними методами пізнання і мислення. До них відносяться аналіз і синтез, абстрагування, узагальнення, індукція і дедукція, моделювання, ідеалізація.

Аналіз - це розчленовування предмета на його складові частини (сторони, ознаки, властивості, відношення) з метою їхнього всебічного вивчення.

Синтез - це поєднання раніше виділених частин (сторін, ознак, властивостей, відношень) предмета в єдине ціле.

Аналіз і синтез діалектично суперечливі і взаємообумовлені методи наукового дослідження.

Абстрагування - це метод відволікання від деяких властивостей і відношень об'єкта й одночасно зосередження основної уваги на тих властивостях і відношеннях, що є безпосереднім предметом наукового дослідження.

Узагальнення - це метод наукового пізнання, за допомогою якого фіксуються загальні ознаки і властивості певного класу об'єктів і здійснюється перехід від одиничного до особливого і загального, від менш загального до більш загального.

Індукція - це такий метод наукового пізнання, коли на основі знання про окреме робиться висновок про загальне. Це процес виведення загального положення на основі спостереження за рядом одиничних фактів.

Дедукція - це метод наукового пізнання, за допомогою якого на підставі загального принципу логічним шляхом з одних положень як істинних із необхідністю виводиться нове істинне знання про окреме.

Моделювання - це метод вивчення об'єкта (оригіналу) шляхом створення і дослідження його аналогу (моделі), що заміняє оригінал, його сторони і властивості, які становлять безпосередній предмет наукового інтересу. Виділяють дві групи моделей: матеріально-природні об'єкти, що підпорядковуються у своєму функціонуванні природним закономірностям, і ідеальні, що фіксуються у відповідній знаковій формі і функціонують за законами логіки, але, у кінцевому рахунку, є відбитком матеріального світу. До ідеальних моделей належать результати логіко-математичного й інформаційного моделювання.

Ідеалізація - це засіб логічного моделювання, завдяки якому створюються ідеалізовані об'єкти.

У ході аналізу наукових даних провадяться відповідні узагальнення, висуваються певні ідеї. **Ідея** - це форма наукового пізнання, що заперечує зв'язки, закономірності дійсності і спрямована на її перетворення, і з'єднує істинне знання про дійсність і суб'єктивну мету цілеспрямованого перетворення останньої.

Крім ідеї, формами наукового пізнання є також проблема, гіпотеза, концепція, теорія.

Проблема - це форма наукового пізнання, єдність двох змістовних елементів: знання про незнання і передбачення можливості наукового відкриття. Проблема - це суб'єктивна форма вираження необхідності розвитку знання, що відбиває протиріччя між знанням і дійсністю або протиріччя в самому пізнанні; вона одночасно є методом і засобом пізнання.

Гіпотеза - форма і засіб наукового пізнання, за допомогою якого формується один із можливих варіантів рішення проблеми. Це - ймовірні судження, припущення, здогадки, засновані на спостереженні, узагальненні фактів, на сукупному знанні, але ще не доведені.

Концепція - це форма і засіб наукового пізнання, засіб розуміння, пояснення, тлумачення основної ідеї теорії.

Теорія - це найбільш адекватна форма наукового пізнання, система достовірних, глибоких і конкретних знань про дійсність, що має струнку логічну структуру і дає цілісне, синтетичне уявлення про закономірність і сутнісні характеристики об'єкт. На відміну від гіпотези теорія є знанням достовірним, істинність якого доведена й перевірена практикою.

Питання 6. **Наука** - це історично сформована форма людської діяльності, спрямована на пізнання і перетворення об'єктивної дійсності. Вона постає і як певний результат діяльності у вигляді системи знань і як їхнє духовне виробництво, тобто процес.

За своїм предметом науки діляться на природничо-технічні, що вивчають закони природи і засоби її освоєння і перетворення, і суспільні, що вивчають різноманітні суспільні явища і закони їхнього розвитку, а також самої людини як істоти соціальної (гуманітарний цикл).

Предмет науки впливає на її методи. У природничих науках одним із головних методів дослідження є експеримент, а в суспільних - статистика.

У кожній науці різниться емпіричний рівень, тобто накопичений фактичний матеріал - результати спостережень і експериментів, рівень теоретичний, тобто узагальнення емпіричного матеріалу, виражене у відповідних теоріях, законах і принципах. Засновані на фактах наукові припущення - гіпотези, що потребують подальшої перевірки досвідом.

Теоретичні рівні окремих наук змикаються в загальнотеоретичному, філософському поясненні принципів і законів, у формуванні світоглядних і методологічних сторін наукового пізнання в цілому.

Поза суспільством наука не може ні виникнути, ні розвиватися. Але і суспільство на високому щаблі розвитку немислимо без науки.

У античності наука існувала як результат поділу розумової і фізичної праці, який відбувся в рабовласницькій формації. Становлення власне наукових, відособлених і від філософії і від релігії форм знання за звичай пов'язується і з ім'ям Арістотеля, який започаткував основи класифікації різноманітних знань. Проте елементи наукового знання справляли тут дуже слабкий вплив на

виробництво, здійснюване рабами, переважно ручною працею на основі емпіричних знань. В умовах феодалізму, коли з погляду релігійної ідеології пізнання світу розглядалося як щось гріховне, наука не могла розвиватися нормально. Натуральне господарство феодального суспільства продовжувало обходитися ручними знаряддями й обмежувалося переважно індивідуальним мистецтвом і досвідом майстрів. Капіталізм уперше поставив такі практичні проблеми, що могли бути вирішені вже тільки науково, виробництво досягло масштабів, які робили необхідним застосування механіки, математики й інших наук. Наука все більше стає духовним змістом продуктивних сил, її досягнення втілюються в технічних нововведеннях.

З часу зародження капіталізму і до наших днів (незалежно від суспільного ладу) взаємозалежність наукового і матеріального виробництва постійно поглиблюється й удосконалюється. Сьогодні цей процес виражається в усе більшій автоматизації виробництва аж до часткової заміни роботи людського мозку кібернетичним приладдям, комп'ютерами. Наука усе більше перетворюється на безпосередню продуктивну силу. Даний процес відбувається і шляхом удосконалення методів виробництва (наприклад, шляхом заміни механічних методів обробки електричними, хімічними), а також скорочення часу на виготовлення виробів: створення дійсного багатства суспільства стає все менш залежним від робочого часу і кількості витраченої праці, а більш від загального стану науки і від рівня розвитку технології або від використання цієї науки у виробництві.

Підвищення розвитку виробництва досягається і шляхом удосконалення управління економікою, що також є предметом вивчення суспільних наук.

Розвиток науки, її вторгнення у всі шпари суспільного організму породило багато не тільки власне наукових, але і світоглядних проблем, які потребували філософського осмислення. Наукове мислення зруйнувало релігійну картину світу, що функціонувала тисячоліття, у якій людині пропонувалося універсальне і непохитне знання про те, як жити і які принципи лежать в основі світопорядку. При цьому наука не дала такого ж цілісного аксиологічно переконливого

світорозуміння, яким було сприймане на віру релігійне світорозуміння. Наука навчила повсякденну свідомість сумніватися у всьому, і відразу ж породила навколо себе світоглядний дефіцит, який могла тепер заповнити одна філософія. І філософія відразу ж вступила в протиборство з наукою за право володіти останньою істиною.

Якщо ж філософські положення не можуть одержувати підтвердження в тому смислі, як підтверджують себе наукові положення, то, для певної частини масової свідомості вони не можуть претендувати на істинність. Перенесення на науку тих сподівань життєвого управління, що раніш задовольнялися релігійним світоглядом, утворило основу нової ідеології **сцієнтизму**, тобто віри в науку як у єдиного пастиря.

Неприпустимі як жорсткий диктат філософії над наукою, так і відмова філософії в можливості досягнення істини. небезпечна і тенденція до безмежного звеличення досягнень природничих наук на противагу суспільним і гуманітарним дисциплінам, що позначилося на екологічному стані середовища (хімізація ґрунту, забруднення водойм, повітря), і на засиллі екстенсивних методів виробництва, і на переважній орієнтації на речове виробництво на шкоду соціальній сфері, і на різкому зниженні етичних і естетичних показників культури, і на все зростаючому впливі технократичної психології, яка багато в чому виховала настрої споживання і накопичення .

Отже, наука сама по собі - це велике завоювання людського генія. Вона розсунула обрії, вабить достатком матеріальних і духовних благ. Але «обожнена» наука, як і все обожнене, вже щось інше. Сама по собі наука не може вважатися вищою цінністю людської цивілізації, вона - засіб, а не мета.

ТЕМА 9. ПРИРОДА ЯК ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФСЬКОГО АНАЛІЗУ

ПЛАН

1. Поняття природи. Природа і культура.
2. Природа жива і нежива. Життя як цінність
3. Екологічна проблема: наукові, соціально-філософські й етико-гуманістичні аспекти

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ТЕМИ

Природа, культура, живе, анімізм, гілозоїзм, тотемізм, біосфера, ноосфера, екологія, навколишнє середовище, екологічна проблема.

Питання 1. Для історія філософської думки характерне розмаїття поглядів на природу.

Античні мислителі, наприклад, розглядали природу як живе, рухливе, змінюване, ціле. Людина при цьому мислилась однією з його частин, до того ж такою, якій притаманні всі властивості Космосу. Життя в згоді з природою вважалося ідеалом, гідним мудреця. Пізнання природи обмежувалося формулюванням умоглядних гадок, спертих на споглядальне відношення до природи, без будь-якого втручання в її існування, що становило відмінність саме античної натурфілософії.

У середньовічній християнській культурі природа розглядається як така, що створена Богом і вважається чимось нижчим за людину, тому що тільки людину в процесі творення світу було наділено божественним началом - душею. Природа нерідко мислиться як джерело зла, яке саме людині належить подолати. Життя ж

людини постає як суперечлива єдність божественного начала (душі) з гріховним природним (тілом). Такого роду уявлення не сприяли розвитку і утвердженню наукового погляду на природу.

Проте існувала й інша лінія, прибічники якої стверджували, що Бог залишив людям дві книги - Біблію, священне писання і Книгу природи. Завдання людини - виявити вміщений у Книзі природи божественний план.

У епоху Відродження природа тлумачиться як джерело радощів і насолоди.

У переході від природного до соціального і втраті безпосереднього зв'язку з природою видатний мислителем епохи Просвітництва Ж. Ж. Руссо вбачає джерело всіх нещасть людства.

У період становлення промислового капіталізму мислителі вбачають мету науки і техніки в тому, щоб забезпечити панування над природою (Ф. Бекон). Такого роду підхід знайшов відображення і у відомому постулаті, який проповідується героєм роману І. С. Тургенєва «Батьки і діти» Базаровим: «Природа не храм, а майстерня і людина в ній робітник».

Зараз, в епоху науково-технічної революції, починає формуватися інший підхід, що включає момент відповідальності людини за природу. Сама ж **природа** в широкому смислі цього поняття - це матерія, взята у всьому розмаїтті форм її буття. У більш вузькому смислі - уся сукупність природних умов існування людини і людства. Перетворена людиною природа набуває якості **культури**.

Людина в діяльності своїй, з одного боку, протиставляє себе природі, а з іншого боку - сама є породженням природи і її невід'ємною частиною. Існує не тільки фізичний, але і духовний зв'язок людини з природою. На цій основі розвиваються й інші форми ставлення людини до природи. Серед них:

- пізнавальне ставлення, реалізоване у формі природничих наук;
- різноманітні типи оціннісного ставлення до природи, що виражаються в поняттях блага, краси і т.д.
- відповідальність за збереження тієї частини природи, яка включена в орбіту людської діяльності.

Отже, людина, людське суспільство, культура і протистоять природі, і включені до неї.

Питання 2. Існування живої і неживої природи - факт, що не викликає сумнівів. Але коли і як виникло життя на землі - питання дискусійні. Поки що вірогідно відомо лише, що вік нашого Всесвіту близько 15 млрд. років, Землі - близько 4,6 млрд. років, що найпростіші живі організми з'явилися 3,5 - 3,8 млрд. років тому, багатоклітинні - 1 млрд. років тому, ссавці - 65, мавпи - 35, австралопітек - 3,5 млн. років тому, кроманьйонська людина - 40 - 50 тис. років тому.

Для різних етапів людської історії характерне існування своєрідних поглядів на природу. Так, для первісних людей характерний **анімізм** - погляд, відповідно до якого усе - і людина і звір, і дерево, і камінь - мають свою душу. Відома і така система поглядів як **гілозоїзм**, відповідно до якого живим є все існуюче.

Живе і неживе по-різному використовується людиною. Живе - це те, чим людина тільки й може харчуватися, що використовується нею для виготовлення одягу. Але живе - це і небезпечний суперник у боротьбі за їжу, а часто і смертельний ворог, це і сама людина, що усвідомлює себе в спорідненості усьому живому.

Первісній людині був властивий **тетемізм** - ототожнення себе з якою-небудь твариною (тетемом), якій поклонялися, яку заборонялося вбивати, а м'ясо - вживати в їжу. Сьогодні це видається наївним.

Сказане свідчить про те, що життя - це проблема, яку не можна вирішити раз і назавжди. Життя перебуває в постійній зміні, розвитку. У вивченні феномену життя велика роль біології, що доповнюється сільськогосподарськими, біотехнологічними, медичними науками.

Виникає запитання: одержуючи дані про життя із зазначених наук, чи можна обійтися без філософії? Відповісти на нього однозначно не можна. Справа в тому, що біологія бачить живе немов би ззовні. Саме тому вона і може давати об'єктивні знання про живе. Філософія ж не може обмежуватися цим. Її цікавлять

відносини між людиною і живим, взяті у всьому об'ємі, з урахуванням даних біології, і того, що людське існування, діяльність і пізнання - ці форми прояву життя - можливі, оскільки існує і зберігається саме життя.

Залежність між філософією і біологією взаємна. У філософії одержують теоретичне осмислення світоглядно значимі досягнення біології, які, в свою чергу, ставлять найгостріші проблеми морально-етичного характеру (межі припустимого в експериментах на людині і на тварин і т.д.). Теоретично обгрутовуючи світоглядну позицію людини, філософія дозволяє розкрити і висловити мовою понять (тобто зробити доступними для наступного раціонального аналізу) найбільш глибокі з погляду людського існування проблеми, вирішенням яких займається біологічне пізнання. Прикладом може служити діалектичний матеріалізм, природничо-науковим обгрутуванням якого стали три великих відкриття середини 19 сторіччя - встановлення клітинної будови організмів, вчення Ч. Дарвіна про походження видів шляхом природного добору, безпосередньо пов'язані з біологією, і відкриття закону зберігання і перетворення енергії, де роль біології також велика.

Велике світоглядне значення має питання про походження життя. Для релігійного світогляду виникнення життя стало одним із найбільш переконливих свідчень створеності світу відповідно до божественного задуму. Завдання ж природознавства - показати, що виникнення земного життя - закономірний результат попередньої еволюції нашої планети.

Існує цілісна система, що сприяє виникненню і відтворенню життя, і називається **біосферою**. Закони живого, як більш високої форми руху матерії, стають пануючими по відношенню не тільки до біологічної, але й до хімічної еволюції

Сучасних учених приваблюють ідеї про життя, як чинник не тільки планетарного, але й космічного порядку, про відповідальність наділеної розумом людини, як системоутворюючого елементу **ноосфери**, за збереження біосфери, життя.

Питання 3. Взаємодія організмів із навколишнім середовищем, іншими організмами є головним моментом того потоку життя, яким охоплена поверхня нашої планети. Вивченням взаємовідносин живих організмів із середовищем їхнього існування займається така галузь біології як **екологія**.

Щоб пояснити сутність того, що сьогодні називається екологічною проблемою, треба використати цілий ряд понять. Йдеться, насамперед, про поняття «навколишнє **середовище**». Ним позначається все те, що складає середовище існування і виробничої діяльності людини. **Природне навколишнє середовище** включає гео- і біосферу, тобто матеріальні системи, що виникли й існують поза і незалежно від людини, але можуть згодом стати об'єктами її діяльності. Воно не зводиться до **географічного середовища**, оскільки останнє охоплює лише поверхню Землі.

У природному середовищі проживання людини слід виділяти **природні джерела життя** (дикі рослини, плоди, тварини) і **природні багатства**, що є предметами праці (вугілля, нафта, руда, енергія падаючої води, вітру). Характер взаємодії людини з природним середовищем існування визначається не однією лише природною компонентою, але і рівнем розвитку суспільного виробництва. Результатом цього виробництва є створення **штучного середовища**, «другої природи» - неживих предметів, створених людиною, живих організмів (рослин, тварин), виведених або створених нею, а також сформованих суспільних відносин.

Штучне середовище існування поступово і неминуче наступає на природне і, так би мовити, поглинає його. При цьому слід враховувати, що природне середовище існування це не тільки матеріальні умови життєдіяльності людини, але й об'єкт певного естетичного і морального ставлення.

Залежність людини від природи, природного середовища змінюється. З одного боку, людина з розвитком продуктивних сил підвищує свою захищеність від стихії (одяг, житло, дамби і т.д.); а з іншого, в орбіту людської діяльності втягується все ширший спектр процесів, явищ і речовин природи, які до того ж використовуються з наростаючою інтенсивністю.

Таким чином, не тільки людина залежить від природи, але і навколишня природа залежить від людини. Постало питання про загрозу самому існуванню людства через вичерпання природних ресурсів (за 500 років на Земній кулі винищено 2/3 лісів, скорочуються запаси корисних копалин) і небезпечного для людини забруднення середовища її існування. Під загрозою перебуває саме життя.

Чи можливе взагалі вирішення екологічної проблеми? Якщо так, то яким шляхом?

Прихильники руссоїстської або неоруссоїстської позиції висувають гасло: «Назад до природи». Але в такому випадку проблематичним є існування самої людини, а це антигуманно.

Прихильники діалектичного матеріалізму вважають, що ключ до вирішення екологічної проблеми лежить в аналізі соціальних чинників, в урахуванні особливостей виробництва, обумовленого цими чинниками, у комплексному їх розгляді.

Екологічна проблема, хоча і є по суті своїй соціальною, породжується безпосередньо технічними засобами і може одержати своє повне вирішення лише в результаті соціальної трансформації, покликаної забезпечити здійснення економічних, виробничих, соціально - культурних і аксиологічних змін, необхідних для усунення екологічної небезпеки.

Вихід - у створенні здорового середовища існування людини, соціальні і природні параметри якого забезпечували б максимум можливостей для її розвитку. Мова, таким чином, йде про **екологічний розвиток** - процес раціонального перетворення (формування) навколишнього середовища в інтересах людини.

Максимальна відповідність сформованого в такий спосіб природного середовища життєвим потребам людей і є основною метою екологічно збалансованої стратегії розвитку.

ТЕМА 10. ПРОБЛЕМА ЛЮДИНИ У ФІЛОСОФІЇ

ПЛАН

1. Сутність людини. Єдність біологічного і соціального.
2. Проблема життя і смерті в духовному досвіді людини.
3. Людство як світова спільнота.

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ТЕМИ

Філософська антропологія, антропогенез, соціогенез, антропосоціогенез, ендогамія, агамія, екзогамія, сенс життя, стоїцизм, евтаназія, здоровий глузд, розум

Питання 1. Проблема людини здавна була однією з центральних проблем протягом всієї історії філософської думки. Якщо методи окремих гуманітарних наук (соціології, психології, педагогіки, медицини й ін.) завжди були спрямовані на «препарування» її, то специфіка **філософської антропології** як загальної теорії людини полягає в прагненні до досягнення людського буття в його цілісності.

Філософську програму вирішення даної проблеми можна висловити словами Сократа: «Пізнай самого себе». Підходи ж до її вирішення були дуже різними на різних історичних етапах.

В давній китайській, індійській, грецькій філософії, як ми вже згадували раніше, людина розглядається як частина космосу, мікрокосм (Демокрит), що складається з тіла і душі, які є двома аспектами єдиної реальності (Арістотель). У Платона ж тіло і душа є дві різнорідні субстанції.

Відповідно до філософської течії веданта (Індія), специфічне начало людини становить атман (душа, дух, «самість», суб'єкт), тотожний за своєю внутрішньою сутністю загальному духовному началу - брахману.

За Арістотелем, людина є жива істота, наділена розумом («розумною душею») і здатністю до суспільного життя.

У християнстві біблійне уявлення про людину як «образ і подобу Бога», внутрішньо роздвоєну внаслідок гріхопадіння, сполучається з вченням про поєднання божественної і людської природи в особі Христа і виникнення можливості в наслідок цього поєднання внутрішнього прилучення до божественної благодаті для кожної людини. Августин уявляв душу незалежною від тіла, а людину розглядав як єдність тіла і душі, щось проміжне між тваринами й ангелами. У християн плоть людини є породженням диявола, ареною нищих пристрастей і бажань.

Для епохи Відродження характерний пафос автономії людини, її безмежних творчих можливостей.

У Новий час висловлене Декартом положення «мислю, отже, існую» стало єдино достовірним свідченням людського існування. Дуалізм душі і тіла, що відстоюється Декартом, надовго став основою новоєвропейського раціоналізму. Тіло розглядається як автомат, машина, спільна у людини і тварин. Душа ж ототожнюється зі свідомістю.

У основоположника німецької класичної філософії І. Канта питання «Що таке людина?» - основне питання філософії. Кант розмежовує філософську антропологію й антропологію у фізіологічному сенсі, як таку, що досліджує, що людина, як вільно діюча істота робить або може зробити із себе самої.

Для німецької філософії кінця 18-початку 19 сторіччя характерне повернення до розуміння людини як живої цілісності. Гердер і Гегель розвивають ідеї історичності людського існування. Людина розглядається як суб'єкт духовної діяльності, що створює світ культури, як носій загальнозначущої свідомості, духу, розуму.

Л. Фейєрбах здійснює антропологічне переорієнтування філософії, ставлячи в центр її людину, яка розглядається, насамперед, як чуттєво-тілесна істота, жива зустріч «Я» і «Ти» у їхній конкретності. Як відзначалося вище, людина уявляється Фейєрбахом як суто біологічна істота, яка не виникає в історії, а передує їй.

Піддавши критиці Л. Фейєрбаха, основоположники діалектичного матеріалізму розглядають людину не тільки як продукт природи, але і як соціальний феномен, акцентуючи увагу на соціальній практиці.

Будучи невід'ємною частиною природи, людина належить до тваринного світу. Проте вона істотно відрізняється від найрозвинутіших тварин. Всяка тварина народжується, вже будучи наділеною набором інстинктів, які забезпечують її пристосовуваність. Уроджене ж «поведінкове амплуа» Homo Sapiens поки відшукати не вдалося.

Задамося запитанням: чи можливо застосовувати до вчинків людини поняття «заданість програми»? Здається, що відповісти на нього слід позитивно. Однак, генетичні програми, що визначають інстинктивну поведінку тварин, фіксуються в молекулах ДНК. Головними ж засобами передачі програми, що визначає поведінку людей, є мова (членоподільна мова), показ і приклад. Місце «генетичних інструкцій» посідають норми, місце спадковості - спадкоємність.

Виділення людини з тваринного світу (**антропогенез**) настільки ж грандіозний стрибок, як і виникнення живого з неживого. Антропогенез протікав у нерозривному зв'язку зі становленням суспільства (**соціогенез**). Періоди антропогенезу і соціогенезу (приблизно 3-3,5 млн. років, тобто в 1000 разів більше писаної історії) нерозривно пов'язані сторони єдиного цілого - антропосоціогенезу.

У поясненні загального змісту антропосоціогенезу важлива роль трудової гіпотези. Праця тут відігравала центральну роль, але лише у взаємодії з такими чинниками соціалізації як мова (у широкому сенсі - вся система культури, у вузькому - спеціалізована інформаційно-звукова діяльність, іменована мовою), свідомість, моральність, міфологія, ритуальна практика.

Підкреслюючи визначну роль членоподільної мови в процесі соціалізації, вчені, які досліджують дану проблему, відзначають, що домогтися солідарності з приводу праці, і консолідації на цій підставі первісного стада в людську спільноту було б неможливим без розвитку практики «виробництва людей самими людьми», колективно регульованого виробництва нових поколінь людей.

Первісне стадо засноване на **ендогамії** - внутрішньошлюбних зв'язках. Община ж на **агамії** – такому порядку, який виключає шлюбні контакти між єдинокровними партнерами, і **екзогамії** – при якій ведуть пошуку шлюбних партнерів в інших общинах. Табу на шлюбні зв'язки між близькими родичами є найпростіша і перша морально-соціальна заборона. Важливо зауважити, що розвинута мораль жодної з найдавніших моральних вимог не скасовує.

Община немовби самою природою призначена для того, щоб спільний процес праці постійно був прозорим (і предмет, і засоби праці і т.ін. перебували в полі зору кожного з учасників). З утвердженням общинно-родового устрою праця виступає вже не просто як «замовник», «витребувач» людських якостей, але і як прямий їх творець, великий вихователь людей.

Свідченням багатопланового предметно - діяльного розвитку стала так звана «**неолітична революція**» - перехід від збирання і полювання до продуктивного життєзабезпечення (землеробства, скотарства, ремесла). Вона була першим виявом прискорення **технічного та технологічного** прогресу, що вже ніколи не припинявся.

На нашій Землі немає ні «природно-наївних», ні «диких» племен і народів. У будь-якому з її регіонів ми зустрічаємо людські істоти, які виразно демонструють наявності необхідних і достатніх сукупностей соціальних ознак, як-то:

- вміють виготовляти і застосовувати для виробництва знаряддя;
- знають найпростіші моральні заборони, протилежність добра і зла;
- мають потреби, почуттєві сприйняття і розумові навички, що розвиваються історично;
- не можуть ні сформуватися, ні існувати поза суспільством;

- визнані ними індивідуальні якості і достоїнства суть суспільні визначення, що відповідають тому або іншому типу суспільних відносин;
- їхня життєдіяльність має не споконвічно запрограмований, а свідомовольовий характер, внаслідок чого вони є істотами, які мають здатність до самопримушення, совість, усвідомлення відповідальності.

Людина є соціальною істотою. Але вона також і частина природи, істота біологічна і, як такий, їй притаманна сукупність видових біологічних ознак. У їх числі: тривалість життя - 80 - 90 років, репродуктивний вік - 15 - 49 років, тривалість дитинства, зрілого віку, старості, біологічна зумовленість і обдарованість різних людей у різних видах діяльності.

Біологічно кожен з людських індивідів унікальний, єдиний, тому що спадкує від батьків неповторний набір генів, (виняток складають однайцеві близнюки, що успадковують ідентичний генотип).

Навколо проблеми співвідношення біологічного і соціального в людині не вщухають наукові суперечки. Прихильники біологізаторських або натуралістичних концепцій абсолютизують природничі начала (расизм, соціалдарвінізм, мальтузіанство). Соціологізаторські ж концепції абсолютизують соціальне в людині.

Якому ж підходові слід віддати перевагу? Думається тому, який не припускає односторонності, який не нівелює особливості окремих індивідів, вважає важливим звертання не тільки до соціальної сутності, але і до біологічної природи, який ставить у якості реального історичного завдання створення умов, що забезпечують всебічне - і духовне, і моральне, і фізичне - удосконалення людини.

Людина, як біологічний вид, дуже пластична, не обмежена вузькою «екологічною нішею» як інші види. Але і її можливості не безмежні. Ніяка соціальна мета не може виправдати ні насильства над біологічною організацією людської істоти, ні евгенічних проектів її переробки (т. зв. поліпшення породи людини).

Питання 2. Людина - єдина істота, що усвідомлює свою смертність. З цим пов'язане питання про зміст і мету життя, роздуми над якими є для багатьох вихідним пунктом у виробленні «лінії життя».

Мета і зміст індивідуального життя кожної особистості тісно пов'язані із соціальними ідеями і діями, що визначають зміст і мету всієї людської історії, суспільства, людства, а, отже, - відповідальність на Землі і у Всесвіті.

Кожна людина вправі замислитись над питанням: а чи рівноцінне життя тих, хто керується певними моральними цілями і використовує для їхнього досягнення адекватні їм засоби, з життям тих, хто живе безцільно, аморально, чинить зло, неправду і несправедливість? Відповідь на нього ставить тих, хто задається цим питанням, у складне становище. Вихід із нього люди знаходили в релігійному постулаті: «про безсмертя душі», потім - в уявленнях про «абсолютний розум», «абсолютні моральні цінності», що створюють нібито основу морального існування людини, у середньовічних пошуках алхіміками «еліксиру життя».

Міфологія і релігія прагнуть нав'язати людині свої, переважно ірраціоналістичні вирішення питання про **смісл життя**. Філософія ж апелює до розуму людини, виходячи з того, що вона сама повинна шукати відповідь на нього. Сама ж філософія, акумулюючи і критично аналізуючи досвід людства, допомагає їй у цьому.

Продумано, осмислено приймаючи матеріалістичний світогляд, людина робить важкий крок, що вимагає особистої мужності, сили духу, того, що у філософії **називається** стоїцизмом, тобто визнає неможливість безсмертя і «потойбічного життя».

Діалектичний матеріалізм виходить із самоцінності і самоцілісності людського життя, що постає в ньому і не випадковою (як здається іншому індивіду), і не безглуздою, тому що індивід, особистість розглядається не самі по собі, а як частина цілого людського суспільства. Протягом свого індивідуального життя людина ніколи не досягає «мети» життя родового (роду людського), історичного. В цьому смислі вона - постійно не реалізована адекватно істота.

Покликання, призначення, завдання будь-якої людини - всебічно розвивати свої здібності, внести свій особистий внесок в історію, у прогрес суспільства, його культуру. Але в принципі такий же і смисл життя суспільства, людства, який вони реалізують, проте в історично неоднозначних формах. Збіг, єдність особистого і суспільного, вірніше міра цієї єдності неоднакова на різних етапах історії і визначає цінність людського життя.

Ставлення до світу є ставленням до тих, хто пішов з нього.

Скільки ж слід жити людині? Відповідь на це питання впливає з розуміння того, для чого людині потрібно далі жити. Тут слід сказати про т. зв. «право на смерть». Існують дві точки зору: 1). Визнання необмеженої свободи особи у вирішенні цього питання; 2). Визнання повної підпорядкованості особистості суспільним і державним інтересам (концепція т.зв. патерналізму). У зв'язку з цим ведеться активна полеміка навколо проблеми **евтаназії** - безболісної смерті, тихої, «блаженної» смерті.

Підбиваючи підсумки сказаному, видається принагідним зауважити, що лише в безсмерті розуму і гуманності людини безсмертя людства.

Вочевидь, космізація людства змінить у майбутньому й уявлення про час, що, мабуть, буде пов'язано з новим розумінням смислу людського життя, його тривалості, смерті і безсмертя, призведе до усвідомлення космічного призначення і відповідальності людини і людства.

Питання 3. Весь хід історичного процесу поставив країни і народи перед об'єктивною необхідністю зайнятися їх спільною проблемою - майбутнім Землі. Але однієї лише необхідності недостатньо. Спільне вирішення цієї поки що може розглядатися лише як бажана можливість. Для того, щоб вона перетворилася на дійсність, необхідно досягти певної гуманістичної згоди. І тут знову виникають запитання, чи можлива сама гуманістична згода? Чи існує загальнолюдська цивілізація, гілками, підгіллям якої є всі нині існуючі людські спільноти і культури?

Правильній відповіді на ці питання перешкоджає ряд причин, у тому числі й існування двох легенд. Йде про досить поширене уявлення про східну людину як

про «недолюдину» - інертну, ледачу, мрійливу, споглядальну, інтуїтивну, не здатну брати участь у прогресі інакше, як під опікою цивілізуючих Європи й Америки, а також про створену азіатськими і африканськими «ідеологами самотності» міф про «дегенеративну» людину Заходу - розсудливу, прагматичну, безпринципну, погрузнуту в антигуманній і світоруйнівній «ідеології світопокровительства». Як бачимо, кожна з цих легенд відбиває крайнощі, які, проте, сходяться в тому, що нібито не всі люди належать людству.

Для відповідей на раніше поставлені запитання важливо усвідомити, що значить бути розумним. При цьому слід мати на увазі, що спільна для всіх людей розумність має два основні прояви: здоровий глузд і розум. **Здоровий глузд** - це раціональність індивідуального самозбереження (заборона робити те, що згубно для особистого виживання). **Розум** же - це раціональність, що неодмінно має на увазі збереження всього людства. При цьому припускається індивідуальне самознищення, жертвність власним життям.

У історії здоровий глузд і розум не раз вступали в конфлікт. Зараз небезпека атомної війни неприйнятна ні для того, ні для іншого. Усвідомлення цієї небезпеки ніби то "сплавлює" індивідуальний здоровий глузд і колективний розум людства в єдину гуманістичну раціональність, здатну переборювати найрізноманітніші соціально - суб'єктивна пристрасті. Термоядерна реакція - не земне явище. Вона являє собою відтворення тих процесів, що у гігантських масштабах відбуваються на Сонці. Люди, як і все живе, не пристосовані до сильних доз радіації. Тут не завадить нагадати, що грецьких богів спонукало покарати Прометея не просто обурення його зухвалістю, але і побоювання, що люди, через свою взаємну агресивність, недалекоглядність або просто недбалість, вчинять всесвітню пожежу.

Для того щоб удосконалюватися, досягти відповідності вищим ідеалам, людина повинна спочатку подбати про своє виживання і збереження. Така азбучна істина сьогоденного дня. У епоху НТР треба, насамперед, запитувати: «Чи не руйнівне це для людини? Чи потрібне, чи корисне, значуще це для неї? »

Людина - не річ. І сьогодні, як ніколи, актуальні слова І. Канта: «Чини так, щоб ти завжди ставився до людства, як до мети і ніколи не ставився б до нього тільки як до засобу». Тут слід підкреслити два моменти: 1). Не можна використовувати людину в якості знаряддя чужої волі (раба, кріпака, холопа і т.д.); 2). Ніхто не може бути ошасливлений насильно, відповідно до чужих уявлень про щастя. І ще одне слід мати на увазі: людину не можна створювати, перестворювати, й винаходити наново.

Людина покликана вільно виявляти і розвивати властиві їй розум і гуманність. А це можливе тільки в розумному і гуманному суспільстві.

ПЛАН

1. Суспільство: сутність і специфіка пізнання
2. Поняття суспільного виробництва
3. Соціальна структура суспільства
4. Політична система суспільства
5. Духовне життя суспільства
6. Суспільство і культура
7. Особистість і суспільство
8. Єдність і різноманіття світової історії
9. Рушійні сили і суб'єкти суспільного розвитку

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ТЕМИ

Суспільство, праця, виробництво, матеріальне виробництво, духовне виробництво, життєві сили, життєві засоби, продуктивні сили, засоби праці, знаряддя праці, умови праці, засоби виробництва, виробничі відносини, базис, надбудова, соціальна структура, соціальна спільність, каста, стан, клас, рід, плем'я, народність, нація, національне питання, політична система, політична свідомість, політична культура, держава, громадянське суспільство, духовне життя суспільства, суспільна свідомість, буденна свідомість, теоретична свідомість, суспільна психологія, ідеологія, культура, матеріальна культура, духовна культура, цивілізація, індивід, індивідуальність, особистість, смисл життя, свобода і необхідність, суспільно - економічна формація, геном, потреба, інтерес, рушійні сили суспільного розвитку, суб'єкти суспільного розвитку,

видатна історична особистість, соціальна група, класова боротьба, соціальна революція, соціальна стратифікація, соціальна мобільність, соціальні прошарки, народ

Питання 1. **Суспільство**, у широкому смислі, - відокремлена від природи частина матеріального світу, яка являє собою форму життєдіяльності людей, що розвивається історично, У вузькому смислі - це певний етап людської історії.

Як один з елементів об'єктивної дійсності, суспільство підпорядковується всім загальним закономірностям її розвитку. Проте, з іншого боку, суспільство - це особлива, специфічна частина дійсності і, як така, характеризується, крім загальних, своїми специфічними закономірностями. Тому і пізнання суспільства, суспільних явищ має свою специфіку.

Найважливіша специфічна особливість соціального пізнання полягає в тому, що суспільство виступає в ньому і як об'єкт і як суб'єкт пізнання: люди творять свою власну історію, вони ж і пізнають її. Це пізнання здійснюється не у відриві від природи, не окремо від неї, а в процесі взаємодії людини і природи. Проте соціальні явища значно складніші природних явищ, оскільки вони являють собою вищу форму руху матерії.

Труднощі, що виникають у процесі пізнання суспільних явищ, визначаються певною мірою і тим, що закони розвитку людського суспільства виявляють себе не так явно, як більшість законів природи. Якщо в природі існують зв'язки між неживими предметами або нерозумними істотами, то в суспільному житті зв'язки виражають взаємовідносини між мислячими істотами, які здійснюють не тільки матеріальну, але і духовну діяльність.

Характерна риса суспільного життя полягає в тому, що його розвиток здійснюється через діяльність людей, що переслідують свою певну мету, свої інтереси. Звідси і специфіка соціального пізнання характеризується тим, що воно завжди пов'язане з ціннісно-особистісним ставленням суб'єкта до досліджуваної проблеми. Слід зауважити, що і пізнання природи не вільне від впливу на нього соціального середовища, особливостей тієї або іншої епохи. Проте на хід самого

пізнавального процесу при дослідженні явищ природи ціннісне ставлення суб'єкта до досліджуваного предмета далеко не завжди безпосередньо впливає. Соціальні ж відносини завжди розглядаються через призму суспільних інтересів, цілей. Ця обставина зумовлює і певні методологічні принципи соціального пізнання, особливості розуміння тієї обставини, що класові інтереси в класовому суспільстві, впливаючи на інші інтереси людей, і в залежності від місця того або іншого класу в суспільному житті, створюють можливість правильної або хибної оцінки суспільних подій, правильного чи неправильного уявлення про суспільну природу рушійних сил і суб'єктів суспільного розвитку.

Пізнання соціальних явищ відрізняється від пізнання явищ природи також і тим, що в цій галузі здійснюється дослідження відносин, зв'язків, закономірностей не тільки матеріальних процесів, але і духовних, ідеальних, ідеологічних. Пізнання ж духовних відносин, їхнього зв'язку і взаємодії з матеріальними відрізняється яскраво вираженою специфікою і значно більшими труднощами.

Найважливіша особливість дослідження соціальних явищ полягає, нарешті, в особливому зв'язку цього виду пізнання з практикою. Суспільні науки не тільки використовують практику в процесі пізнання, але і розкривають закономірності розвитку самої практики як соціального явища. Не пізнавши сутності практичної діяльності людей, неможливо зрозуміти і законів суспільного розвитку, тому що ці закони проявляються тільки в процесі активної діяльності людей у всіх сферах дійсності.

Питання 2. Розглядаючи проблему людини, ми підкреслювали, що виробництво матеріальних благ, праця сприяли виділенню людини з тваринного світу, досягненню нею успіхів в оволодінні силами природи.

Праця - це цілеспрямована діяльність людей, у процесі якої вони перетворюють і пристосовують предмети природи для задоволення своїх потреб. Людська праця відрізняється від тваринно-інстинктивної діяльності тим, що вона є доцільним, цілеспрямованим зусиллям на здійснення таких змін у природі, що забезпечують певні потреби людини. У широкому розумінні слова праця - це засіб життєдіяльності виробників, це беззаперечна умова існування людей, вічна

природна необхідність. Оскільки суспільство не може існувати без споживання штучно створених людьми засобів існування, то воно не може не виробляти.

Процес задоволення потреб людини не обмежується лише виробництвом матеріальних благ. Виробляючи матеріальні блага, удосконалюючи засоби задоволення потреб, люди тим самим створюють сферу свого буття, розвиваючи і відтворюючи самих себе. Таким чином, трудова діяльність у суспільстві, суспільне виробництво являє собою ні що інше, як постійний, безупинний процес людської життєдіяльності. У ході цього процесу людина оновлюється тією ж мірою, якою вона оновлює, розвиває й удосконалює оточуючий її світ.

Таким чином, **суспільне виробництво** - це категорія для позначення виробництва самої людини, матеріальних благ, а також форм спілкування. Тобто, система суспільного виробництва виступає як єдність трьох видів виробництва: носіїв життя, засобів до життя (предметних умов її існування) і соціальних умов існування носіїв життя.

Виробництво і відтворення носіїв життя, тобто людини - це не просто природний, біологічний процес. Тут, як і при виробництві суспільного продукту, люди діють цілеспрямовано: духовні і фізичні можливості людей використовуються не тільки для створення матеріальних цінностей, але і для відтворення і розвитку своїх сил, можливостей. В цьому сенсі «людську силу» доцільно ототожнювати з поняттям «життєва сила».

Під «**життєвою силою**» слід розуміти ті фізичні і духовні можливості людей, які використовуються ними для виробництва і відтворення всіх своїх можливостей. Тобто це ті сили, які витрачаються на самообслуговування, самоосвіту, навчання і виховання дітей і дорослих, на охорону здоров'я, сприйняття творів мистецтва і т.д. життєві сили забезпечують не тільки здатність до саморозвитку кожного індивіда окремо, але і здатність до духовного розвитку інших людей шляхом передачі досвіду, знань.

Предметом, на який спрямована діяльність у процесі виробництва людських сил, виступає біологічний організм, що є носієм як фізичних, так і духовних можливостей людини. Тому розвиток духовних можливостей відбувається

шляхом використання рівня розвитку й особливостей цього організму. Саме біологічне в людині виступає умовою і передумовою суспільних відносин.

У продуктивні сили виробництва людини входять **життєві засоби**, за допомогою яких реалізується процес відтворення і розвитку людських сил. Це, насамперед предмети споживання: їжа, одяг, житло й ін. У сфері споживання життєвих засобів відбувається виробництво робочої сили, а також розвиток усіх сил, можливостей і здібностей особистості. Якщо сфера споживання життєвих засобів є одночасно сферою виробництва людських сил, то, навпаки, сфера споживання робочої сили виступає сферою виробництва матеріальних благ. У ролі посередника тут виступає сфера розподілу й обміну.

Однією зі сторін виробництва людських сил є «**духовне виробництво**». Даним поняттям позначається вся багатогранна діяльність людей по виробництву, розподілу, обміну, споживанню і збереженню духовних цінностей - ідей, уявлень, наукових знань, ідеалів, виробництво яких здійснюється за допомогою певних соціальних інститутів. Духовне виробництво охоплює собою освіту ідейне, моральне, релігійне, естетичне, правове виховання, різноманітні форми залучення людей до духовної культури через систему культурно-масових закладів, просвітницьких організацій, засобів масової інформації й ін.

Культурно-історичним результатом духовного виробництва є нові духовні, інтелектуальні і фізичні якості людини, насамперед наука і мистецтво. Останні виступають як органічна частина засобів виробництва людини з усіма її соціальними якостями.

Наука і мистецтво як сфери виробництва людських сил реалізують себе, насамперед шляхом взаємодії між собою, а також з іншими сферами цього виробництва. Лише разом, у взаємодії всі ці сфери (елементи) виявляють свою залежність, у кінцевому рахунку, від виробництва матеріальних благ.

Виробництво людської сили і виробництво матеріальних благ перебувають у тісній залежності. Взаємодія людських сил і матеріальних благ зумовлює саморозвиток громадського життя. При цьому саморозвиток можливий лише за умови використання, як самої природи, так і біологічного організму людини.

Для задоволення своїх потреб люди взаємодіють, насамперед, із природою. Саме тут формується суспільне виробництво, що історично виступає передумовою життєдіяльності людини. Весь устрій життєдіяльності людей залежить, у кінцевому рахунку, від способу, яким люди виробляють матеріальні блага.

Спосіб виробництва є єдність продуктивних сил і виробничих відносин.

У трудовій діяльності розрізняють, по-перше, цілеспрямовану діяльність людини, тобто працю, по-друге, знаряддя праці, і, по-третє, предмети праці.

Предмети праці - це те, на що спрямована діяльність людини, що добувається працею з природи.

Знаряддя праці - це все те, що людина використовує в процесі взаємодії між собою і природою, що служить їй для передачі цілеспрямованих зусиль на предмет праці для полегшення і прискорення цих зусиль (інструменти, верстати, машини, наукомісткі технології, мікропроцесорна техніка, біотехнологія, ядерна техніка).

Крім знарядь праці для успішного здійснення процесу виробництва необхідні певні **умови праці**, виробничі приміщення, шляхи, канали, склади, джерела енергії й ін.

Умови праці разом із знаряддями праці складають **засоби праці**.

Предмети праці і засоби праці в сукупності виступають як матеріальні умови для виробництва й утворюють **засоби виробництва**.

Засоби виробництва, утворювані суспільством, разом із людьми, що володіють знаннями і навичками до праці, методами і формами організації виробництва в сукупності **становлять продуктивні сили** суспільства.

Другою стороною засобу виробництва є **виробничі відносини** - взаємні зв'язки і відносини людей в процесі виробництва. Вони являють собою відносини людей із приводу речей, як-от:

- 1). відносини з приводу знарядь, предметів і засобів праці, тобто відносини власності (головний визначальний бік виробничих відносин);
- 2). Відносини розподілу, обміну і споживання

Характер відносин визначається об'єктивними умовами, що склалися в суспільстві. Вирішальну роль тут відіграє рівень і характер розвитку продуктивних сил, що потребують не будь-якої, а певної, тобто відповідної їм, форми виробничих відносин.

Сукупність виробничих відносин, відповідних певному характеру і рівню розвитку продуктивних сил суспільства, становить його економічну структуру, базис суспільства.

Оскільки базис як сукупність виробничих відносин матеріальний, первинний стосовно ідеологічних відносин, він відіграє визначальну роль у суспільстві: забезпечує функціонування і розвиток продуктивних сил; на основі певної форми власності формує соціальну структуру, забезпечує обмін, розподіл і споживання матеріальних благ; як конкретний прояв суспільного буття породжує форми суспільної свідомості і визначає їх зміст; визначає надбудову даного суспільства.

Надбудова - це сукупність ідей, теорій, поглядів (політичних, правових, моральних і ін.), відповідних їм відносин (політичних, правових, моральних і ін.), система організацій і установ (державних, політичних, суспільних і ін.), що закріплюють ці відносини.

Надбудова створюється людьми, соціальними групами, класами відповідно до їхньої мети, прагнень, тобто ідеальним відбитком їхніх інтересів і потреб, що зароджуються й оформлюються в базисі. Протиріччя в надбудові відбивають об'єктивно існуючі протиріччя в базисі.

Базис і надбудова перебувають в діалектичній взаємодії. Базис визначає надбудову (закон визначальної ролі базису стосовно надбудови). Надбудова відповідає певному базису, вони обслуговують один одного.

Надбудова змінюється відповідно до зміни базису. У той же час надбудова має відносну самостійність. Це проявляється в тому, що: по-перше, різноманітні елементи надбудови відбивають економічний базис неоднаково. Базис безпосередньо впливає на політичну і правову надбудову, а в моральних, естетичних, філософських, релігійних ідеях і відносинах базис відбивається

опосередковано; по-друге, окремі елементи надбудови у своєму розвитку можуть випереджати базис і відставати від нього; по-третє, існує спадкоємність між елементами старої і нової надбудови (в галузі моралі, мистецтва, філософії, релігії); по-четверте, має місце вплив елементів надбудови один на одного.

Питання 3. Характер і рівень розвитку продуктивних сил і виробничих відносин зумовлює формування і розвиток відповідної соціальної структури суспільства. **Соціальна структура** - це структура суспільства в цілому, система зв'язків між усіма його основними елементами; це єдність економічної, соціальної, політичної і духовної структур.

Кожному історично визначеному способу виробництва відповідає і свій специфічний тип соціальної структури суспільства: докласова (первіснообщинна), класова (рабовласницька, феодална, капіталістична) і безкласова (комуністична). Розвиток суспільства призводить до змін у соціальній структурі. Проте остання при цьому має усталеність і відносну самостійність.

Елементом соціальної структури є **соціальна спільнота** - клас, нація, народ, община, трудовий колектив. Головним соціально-утворюючим чинником є матеріальне виробництво, його закони. Але важливу роль у становленні соціальної спільноти відіграють і чинники духовного порядку - спільна мова, традиції, свідомість приналежності до даної спільноти. Характерною рисою тієї або іншої соціальної спільноти є єдність способу життя, інтересів, потреб, стереотипів поведінки.

Соціальна структура суспільства являє собою складне і багатопланове утворення. У ній виділяються різноманітні за характером, масштабами, суспільною роллю, структурою соціальні спільноти. Визначальним елементом соціальної структури в будь-якому класовому суспільстві є класи. Класи - явище історичне. Їхнє утворення Ф. Енгельс пов'язував з удосконаленням суспільної праці, суспільним поділом праці, відділенням скотарства від землеробства, ремесла від землеробства, обміну від виробництва, появою додаткового продукту, що може бути привласнений окремою особою.

У рабовласницькому і феодальному суспільстві класи існують не в чистому вигляді, а у формі каст і станів.

Каста - це замкнута ендогамна група людей, які пов'язані між собою спадковою професією, традиційними заняттями й обмежені в спілкуванні з іншими групами. Межа між кастами встановлюється не тільки державою, але і церквою. Кастовий розподіл особливо чітко проявився на Сході (привілейовані каста жерців у Древньому Єгипті й Ірані, самураї в Японії).

Стан - спільнота людей, чиє економічне і правове становище визначається законодавством. У порівнянні з кастою як особливою формою станової організації суспільства, у якій принцип спадкування незмінний, у стані принцип дотримується не настільки суворо. Право перебування в тому або іншому стані могло бути придбане або отримане від державної влади.

Класи, за визначенням В. І. Леніна, це великі групи людей, які різняться за їхнім місцем в історично визначеній системі суспільного виробництва, ролі в суспільній організації праці, а, отже, у способах одержання і розмірах тієї частки суспільного багатства, якою вони володіють. Класи, це такі групи людей, з яких одна може привласнювати працю іншої, завдяки різниці їхнього місця у визначеному устрої суспільного господарства. Класи діляться на основні і неосновні.

До історично сформованих стійких соціально-етнічних форм спільності людей відносяться рід, плем'я, народність, нація, що тісно пов'язані з засобом матеріального виробництва. Рід, плем'я, народність характерні для первіснообщинного, рабовласницького ладу і капіталізму, нації виникають із розвитком капіталізму.

Рід - спільнота людей, відмінними рисами якої є: кривно родинне об'єднання людей, пов'язаних колективною працею і спільним захистом власних інтересів; спільністю мови, традицій, звичаїв, релігійних вірувань, побуту; родовим ім'ям.

Об'єднання кількох родів складало **плем'я**. Загальні риси племені: спільність території, походження і кривно родинних зв'язків; економічна

спільність і взаємодопомога членів даного племені; спільні традиції, звичаї, релігійні вірування, побут; наявність соціальної диференціації і майнової нерівності (родова знать, вожді, жерці, воєначальники), власне ім'я.

Народність - це соціальна спільнота, для якої характерні спільність території, мови, наявність економічних зв'язків, спільність елементів культури, побуту, обрядів, традицій і звичаїв, спільна самоназва.

Зміцненню народності сприяло становлення держави. З розвитком капіталістичних відносин посилювалися економічні і культурні зв'язки, виникав національний ринок, ліквідувалася господарська роздробленість. Народності перетворювалися в нації.

Нація - це така соціальна спільнота, для якої характерні спільність мови, території, економічного життя, психологічного складу людей, специфічні особливості культури, побуту, способу життя, національна самосвідомість.

Виникнення націй породило **національне питання**. Національне питання в широкому сенсі включає: визначення сутності нації, з'ясування виникнення і розвитку націй, пошук шляхів ліквідації гноблення, встановлення рівності між націями. Національне питання у вузькому сенсі - сукупність політичних, економічних, територіальних, правових, ідеологічних і культурних відносин між націями, національними групами.

Різні форми етнічних або етносоціальних спільнот (плем'я, народність, нація й ін.) позначається нерідко поняттям «**народ**». Тут поняття «народ» вживається у вузькому етносоціальному сенсі і його слід відрізнити від використання даного поняття в широкому сенсі, коли ним позначається все **населення** якоїсь країни (український, російський, американський, німецький народ), а також такого ж поняття, яке позначає соціальну спільноту, що включає на різних етапах історії ті групи і прошарки, які за своїм об'єктивним станом здатні вирішувати завдання поступального розвитку суспільства.

Питання 4. Будучи складною, самоврегульованою системою, суспільство має кілька підсистем: економічну, соціальну, політичну і духовну, кожна з яких у своїй сфері виступає окремо, граючи свою роль. Поняття політичної системи

дозволяє розкрити цілісність, динамізм і структуру політичного життя, його якісні характеристики, що визначаються місцем і роллю самої політики в суспільстві. На відміну від інших систем суспільного життя, політична система має ряд особливостей: саме у цій сфері суспільного життя вирішуються такі загальносоціальні завдання, як інтеграція суспільства, розподіл у ньому матеріальних і духовних цінностей; монополія на державний примус у масштабах усього суспільства і використання для цього спеціального апарату; має досить складну внутрішню будову, включаючи різноманітні політичні організації, принципи: норми, механізми комунікацій, що забезпечують прямий і зворотній зв'язок соціальних груп і членів суспільства з владою. Політична система має монополію на здійснення влади.

Політична влада стосується інтересів великих мас людей, певних соціальних груп, які причетні до керівництва суспільством і займають певні позиції в економічному житті. Це керівництво є загальнообов'язковим і здійснюється за особистою участю домінуючих у суспільстві соціальних сил і через суспільно-політичні організації і рухи. політичні групи і їхніх лідерів. Ознакою політичної влади є наявність особливої групи, специфічного прошарку людей, які професійно зайняті управлінням.

Політичну систему можна визначити як сукупність політичних відносин, правових і політичних норм, інститутів, ідей, пов'язаних із формуванням, здійсненням влади і управлінням державою.

Першим фундаментальним елементом політичної системи суспільства є політичні відносини між індивідами, соціальними й етнічними групами, націями, державами, державою і громадянами, громадянами і їхніми організаціями відносно влади, вироблення і здійснення політики.

Стрижневим елементом політичної системи виступає **політична організація суспільства**, що включає: державу з її інституціями, правовими організаціями, судом, прокуратурою, політичні партії, суспільно-політичні організації і рухи, трудові колективи зі своїми органами самоврядування.

Важливими елементами політичної системи є **політична свідомість**, що являє собою відбиток політичного життя в ідеях, поглядах, уявленнях, соціально-політичних почуттях людини, соціальної групи, нації, народу, а **також політична культура**, що характеризує якісний стан політичних відносин і політичної діяльності в суспільстві.

Визнаним елементом політичної системи суспільства є засоби масової інформації як засоби духовного спілкування великих мас людей, духовно-політичного спілкування держави і суспільства, людини і держави, держави з іншими політичними інститутами, іншими державами і міжнародними організаціями.

Основні функції політичної системи суспільства:

- визначення мети і завдань суспільства;
- мобілізація ресурсів;
- владно-політична інтеграція суспільства;
- регулювання режиму соціально-політичної діяльності;
- легітимізація, під якою розуміється досягнення необхідного щабля відповідності реального політичного життя офіційним політичним і правовим нормам.

Виконуючи свої функції, політична система забезпечує цілісний керуючий вплив на суспільство як єдиний організм, ефективно керований політичною владою.

Держава - основне знаряддя влади, носій суверенітету, тобто необмеженої верховної, неподільної політичної влади.

Поняття «держави» виникло близько трьох тисячоліть тому. Платон уявляв ідеальною державу як ієрархію трьох станів: правителів-мудреців, воїнів і чиновників, селян і ремісників. Соціаліст-утопіст Т. Мор вважав, що держава - це змова багатих проти бідних. Г. Гегель вбачав у державі образ і діяльність розуму, життя Бога у світі. Відповідно до **теологічних** теорій давнього Сходу, християнської церкви, середньовічних монархій і ісламської релігії походження держави пояснюється Божою волею. **Патріархальна теорія** (Арістотель і ін.)

доводить, що держава походить від сім'ї, а влада монарха - продовження влади батька в сім'ї. **Договірна теорія** (Гоббс, Руссо) обґрунтовує її виникнення угодою (договором) між людьми. **Психологічна теорія** (Петражицький, Фрейзер, Тард) пояснює існування держави особливими властивостями психіки, зокрема потребами людей у підпорядкуванні. **Теорія ненасильства** (Гумплович, Дюринг) відстоює виникнення держави актом насильства, завоюванням землевласників кочівниками.

Відповідно до марксизму, держава виникає разом з розподілом суспільства на класи, соціальні групи. Організація, що виникла з родоплемінних форм, стає державою, коли її зміст і функція зводяться до захисту економічних, політичних і ідеологічних інтересів групи, що володіє основними засобами виробництва. В результаті держава як надбудова над економічним базисом суспільства визначається характером виробничих відносин, насамперед відносинами власності на засоби виробництва.

Своєрідно тлумачив сутність держави автор «Політичної соціології держави» М. Вебер, відповідно до якого влада означає можливість здійснення волі всередині певного соціального відношення, навіть всупереч опору інших його учасників. Основною ознакою держави він вважав здатність апарата управління гарантувати «порядок» на даній території шляхом погроз або застосування психічного і фізичного насильства.

Говорячи про властивості, які виділяють державу серед інших організацій і об'єднань у суспільстві, роблять її основою всієї політичної системи, слід відзначити такі:

- по-перше, суверенітет держави. Лише держава виступає в якості універсальної, всеохоплюючої організації, поширює свої дії на всю територію країни і всіх громадян, «офіційно представляючи суспільство» всередині і за межами країни. Лише держава має право видавати закони, здійснювати правосуддя;
- по-друге, держава уособлює привселюдну владу і підкоряє собі всі прояви іншої суспільної влади;

- по-третє, держава за допомогою права регулює суспільні відносини і своїм впливом надає їм загальнообов'язковий зміст;
- по-четверте, завдяки наявності спеціального професійного апарату держава виконує основний обсяг управління справами суспільства і розпоряджається його людськими, матеріальними і природними ресурсами.

Внутрішніми функціями держави є господарсько-організаційна, управлінська; соціальна, національно-інтегративна, демографічна, освітня, культурно-виховна, екологічна, правоохоронна. До основних зовнішніх функцій відносяться дипломатична (встановлення широких економічних, політичних, культурних і інших зв'язків з іншими державами) і оборонна.

Як основний конституційований суб'єкт держава виражає суспільний (публічний) характер людської діяльності. Чим більш розвинута держава, тим більше вона відокремлена від суспільства, що у Новий час набуває якості «громадянського» на протигагу «суспільству політичному», тобто власне державі.

Громадянське суспільство містить в собі всю сукупність неполітичних (недержавних) відносин у суспільстві, тобто економічні, моральні, культурно - духовні, релігійні, національні. Громадянське суспільство - це сфера спонтанного самовиявлення вільних індивідів і асоціацій і організацій громадян, що добровільно сформувалися і захищені законом від прямого втручання і довільної регламентації з боку органів державної влади.

Одним із головних інститутів політичної системи є політичні партії. Поняття «**партія**» латинського походження. Воно означає частину більшої спільноти або цілісності. Найважливіші риси, що характеризують суть партії, виділив американський суспільствознавець Дж. Ла Паламбара. Будь-яка партія, вважав він, по-перше, є носієм ідеології або, принаймні, відбиває конкретну орієнтацію, бачення світу і людини. По-друге, будь-яка партія ставить за мету завоювання влади в ім'я здійснення своїх програмних цілей, які можуть в окремих випадках передбачати навіть кардинальну зміну суспільно-економічного ладу, а в інших - його коригування в інтересах певних прошарків суспільства. По-третє,

будь-яка партія є організацією, тобто відносно тривалим у часі об'єднанням людей. По-четверте, будь-яка партія ставить за мету забезпечити собі підтримку народу, використовуючи відомі і впливові у виборчих акціях особистості - нотеблі.

Характерним для всіх політичних партій є те, що вони являють собою об'єднання людей, пов'язаних спільними інтересами, прагненням досягти реалізації своїх ідей. Звідси випливають і основні функції політичних партій:

- виявлення, формування й обґрунтування інтересів великих суспільних груп, визначення мети і завдань, принципів, засобів їхнього досягнення;
- формування суспільної думки, вплив на неї з метою залучення на свій бік якнайбільше прихильників;
- боротьба за державну владу на всіх рівнях, за можливість впливу на неї;
- участь у усіх формах державної влади, у розробці і здійсненні внутрішнього і зовнішнього політичного курсу;
- політичне виховання частини або всього суспільства;
- підготовку і висування кадрів для державних, партійних, профспілкового апаратів.

Партії здійснюють визначальний вплив на прийняття органами державної влади і управління політичних рішень, що потім можуть перетворюватися у відповідні нормативні акти і набувати сили закону.

Необхідними елементами політичної системи суспільства виступають **політична свідомість і політична культура**. Будучи відповідними різновидами суспільної свідомості і культури, що мають власний предмет і механізм формування, вони характеризують духовну здатність людини до спеціалізованої політичної діяльності.

Питання 5. Духовне життя суспільства - це широке поняття, що містить у собі багатогранні процеси, явища, пов'язані з духовною сферою життєдіяльності людей, сукупність ідей, поглядів, почуттів, уявлень людей, процес їхнього виробництва, поширення, перетворення суспільних, індивідуальних ідей у внутрішній світ людини.

Духовне життя суспільства охоплює світ ідеального (сукупність ідей, гіпотез, теорій) разом із його носіями - соціальними суб'єктами - індивідами, соціальними групами, народами, етносами. У цьому зв'язку доцільно говорити про особисте духовне життя людини, її індивідуальний духовний світ, духовне життя того або іншого соціального суб'єкта. Основу духовного життя становить духовний світ людини - її духовні цінності, світоглядні орієнтації. Водночас духовний світ окремої людини неможливий поза духовним життям суспільства. Тому духовне життя - це завжди діалектична єдність індивідуального і суспільного, що функціонує як індивідуально-суспільне утворення.

Будучи важливим складником суспільного виробництва, духовне виробництво постає як формування духовних потреб людей, виробництво суспільної свідомості.

Суспільна свідомість - це сукупність ідеальних форм (понять, суджень, поглядів, почуттів, ідей, уявлень, теорій), що охоплюють і відображають суспільне буття, його вироблених людством у процесі освоєння природи і суспільної історії історичних форм. Воно не тільки відображає світ, але і творить його, здійснюючи випереджувальну, прогностичну функцію відносно суспільного буття.

У структурі суспільної свідомості зазвичай виділяють такі її рівні: буденна і теоретична свідомість, суспільна психологія й ідеологія, а також форми суспільної свідомості - політична свідомість, правосвідомість, мораль, релігія, естетична свідомість, наука і філософія.

Буденна свідомість виникає в процесі повсякденної практики людей стихійно, як емпіричний відбиток зовнішньої сторони дійсності.

Теоретична свідомість являє собою відбиток істотних зв'язків дійсності і закономірностей. Вона знаходить своє вираження в науці й інших формах свідомості.

Чи потрібна буденна свідомість при наявності теоретичної? Так, потрібна. Теоретична свідомість здатна видозмінювати, модифікувати, окультурювати

повсякденну свідомість. Але як би не розвивалися знання, наука, буденна свідомість завжди буде необхідна.

Вираженням буденної свідомості є, наприклад, «здоровий глузд», з позицій якого можна розглядати й обговорювати будь-які явища соціальної дійсності і природи. Проте далеко не завжди його висновки будуть справедливі, оскільки його можливості обмежені емпіричними узагальненнями і метафізичними рамками. Абсолютизація буденної свідомості (тобто нижчого рівня свідомості) веде до виникнення ілюзій і помилок у суспільній свідомості. Важливо, щоб науки, у тому числі і суспільні, залишалися на теоретичному рівні, щоб наукові поняття не підмінювались буденними поняттями і уявленнями, бо в такому випадку система знань втрачає свій науковий статус.

Суспільна психологія - рівень суспільної свідомості, що включає настрої, думки, почуття, ціннісні орієнтації, які формуються в процесі повсякденного практичного життя людей. Тут домінуючим є не саме по собі знання про дійсність, а ставлення до цього знання, оцінка дійсності. Буденна свідомість і суспільна психологія перебувають на одному рівні суспільної свідомості, взаємодіють одна з одною, взаємопроникають одна в одну. Суспільна психологія з її емоційною забарвленістю грає важливу роль у суспільних рухах, спонукаючи до різноманітного роду дій. Тому державним діячам, політичним партіям, політикам важливо вивчати настрої людей, прогнозувати їхню реакцію на ті або інші події.

Будучи тісно пов'язаною із суспільною психологією, **ідеологія** належить до вищого рівня суспільної свідомості, представляючи собою системи корінних інтересів соціальних груп. Вона є особливим типом свідомості - практичної свідомості.

Слід розрізняти ідеологію прогресивну і консервативну, реакційну, наукову, відносно істинну і ненаукову, ілюзорну. Характер ідеології залежить від того, чиїм соціальним інтересам вона повинна відповідати, як співвідноситься з потребами суспільного розвитку.

Навряд чи коли-небудь існувала ідеологія, яка б абсолютно викривляла дійсність. В той же час і науковість не є якістю раз і назавжди властива ідеології. Щоб ідеологія була науковою, теоретики, які сповідують її, повинні постійно осмислювати нові явища соціальної реальності, яка безперервно змінюється. Відмова від принципу діалектичної єдності соціальної теорії і соціальної практики веде до порушення необхідної єдності науки й ідеології. Інакше кажучи, про науковість ідеології потрібно піклуватися.

Форми суспільної свідомості являють собою різноманітні засоби духовного освоєння дійсності. Якоїсь однієї ознаки, за якою можна було б розрізнити одні форми суспільної свідомості від інших, не існує. Дослідники, які займаються вивченням форм суспільної свідомості, виділяють чотири основних принципи, що у сукупності могли б слугувати такимим критерієм.

Вони вважають, що форми суспільної свідомості відрізняються **за предметом відображення**. Політична свідомість відображає відносини між класами, націями, державами, ставлення до проблеми влади. У релігійній свідомості реальна залежність людини від земних сил приймає форму залежності від сил неземних, надприродних. Розрізнити ж науку і філософію за предметом відображення, як уже відзначалося, важко. По-друге, форми суспільної свідомості відрізняються **за формами відображення**. Наука відображає дійсність у формі понять, гіпотез, теорій, моделей, мистецтво - у формі художніх образів, релігія - у формі догматів, у моралі вихідними є моральні почуття, норми, цінності, ідеали. По-третє, форми суспільної свідомості відрізняються **за особливостями свого розвитку**. У науці здійснюється прогрес пізнання й у цьому полягає її рух вперед. У мистецтві також є прогрес пізнання, тому що для розуміння його розвитку важливі естетичні критерії (прекрасне і потворне), які у науці істотної ролі не відіграють. По-четверте, форми суспільної свідомості різняться **за виконуваними ними соціальним функціям**. Наука має пізнавальну і практичну функції, мистецтво - пізнавальну й ідеологічну (виховну). Моральна свідомість є основою формування моральної особистості, чинником внутрішньої реалізації людської поведінки, ставлення людини до інших людей.

За соціальними функціями усі форми суспільної свідомості можна розділити на дві великі групи: 1). Ті, які пов'язані з регулюванням людських відносин і виступають як форма освоєння соціальної дійсності - політична свідомість, правосвідомість, мораль і 2). Форми духовного і духовно - практичного освоєння всієї оточуючої людини дійсності - наука, мистецтво, філософія. Проміжне місце займає релігія, що постає і як форма світогляду, і як регулятор людських відносин.

Кожна наступна ознака немовби в знятому вигляді містить у собі попередні. Тому з них і формується цілісний критерій.

Рівні і форми суспільної свідомості взаємно перетинаються. Ідеологічний аспект присутній практично в усіх формах, а в політичній свідомості є визначальним.

Форми суспільної свідомості перебувають у взаємодії одна з одною. Для кожного історичного типу суспільної свідомості характерний і особливий тип взаємодії її форм. У середньовіччі домінувала релігія, у капіталістичному суспільстві на перший план виступає політична, правова свідомість і наука. В історії соціалізму взаємодія форм суспільної свідомості зазнала складної еволюції, у той же час спостерігалася стійка тенденція до політизації усіх форм суспільної свідомості.

Питання 6. Найважливішим елементом життя суспільства є **культура**. Є багато визначень культури. Зокрема, західні дослідники нараховують від 150 до 250 визначень. А. Кребер і К. Клакхон згрупували їх у такий спосіб:

1). **Описові визначення**, що беруть свій початок від концепції основоположника культурної антропології Е. Тейлора і тлумачать культуру як сукупність всіх видів діяльності, звичаїв, вірувань;

2). **Історичні визначення**, які підкреслюють роль соціальної спадщини і традицій, до яких **примикають генетичні** визначення, які підтверджують, що культура є результат історичного розвитку;

3). **Нормативні визначення**, які акцентують значення правил і норм;

4). **Ціннісні визначення**, які підкреслюють, що культура - це матеріальні і соціальні цінності групи людей, їхні інститути, звичаї, реакція поведінки;

5). **Психологічні визначення**, у яких мова йде про культуру як особливе пристосування людей до природного оточення й економічних потреб, що складається з результатів такого пристосування;

6). **Визначення на базі теорій навчання**, які тлумачать культуру як поведінку, якій навчилася людина;

7). **Структурні визначення**, що виділяють значимість моментів організації і моделювання;

8). **Ідеологічні визначення**, у яких культура розглядається як потік ідей, що переходять від індивіда до індивіда за допомогою особливих дій, тобто за допомогою слів або імітацій;

9). **Символічні визначення**, автори яких розуміють культуру як організацію різноманітних феноменів (матеріальних предметів, дій, ідей і почуттів), як таку, що полягає у вжитку символів або залежить від цього.

Культура - це сукупність усіх видів перетворюючої діяльності людини і суспільства, а також результати цієї діяльності, що втілились у матеріальних і духовних цінностях.

Під **цінностями** розуміються матеріальні і духовні об'єкти, здатні задовольняти якісь потреби людини, соціальної групи, суспільства, служити їхнім інтересам і цілям. Цінності історичні. Їхній набір і функції різняться на різних етапах розвитку суспільства. У сучасному світі головне місце займають наукові цінності, а в епоху середньовіччя - божественні одкровення і догми.

Розрізняють матеріальну і духовну культуру.

Матеріальна культура - сукупність матеріальних благ, засобів, форм їхнього виробництва і засобів оволодіння ними. **Духовна культура** - сукупність усіх знань, форм мислення, сфер ідеології (філософія, етика, право, політика, релігія, мистецтво, наука) і засобів діяльності по створенню духовних цінностей.

Пам'ятаючи про відносність меж матеріальної і духовної культур, точніше говорити про матеріальну і духовну сторони єдиного феномена культури.

Культура носить соціальний характер. Вона невіддільна від людини як соціальної істоти. Те повсякденне розуміння, з яким ми зустрічаємося, говорячи «це - некультурна людина» - невірне з філософської точки зору. Тут правильно було б сказати, що людина погано вихована або недостатньо освічена. З філософської точки зору, людина завжди культурна, тому що вона є соціальна істота, а суспільства без культури не існує. Ступінь же розвиненості культури може бути різною в залежності від умов, у яких розвивається людство, від можливостей, які воно має. Таким чином, культура служить мірою розвитку людини.

Якщо поняття «культура» характеризує людину, визначає міру її розвитку, засоби самовираження в діяльності, то поняття «цивілізація» характеризує соціальне буття самої культури.

В суспільстві культура присутня всюди, хоча поняття культури і суспільства не збігаються. Але ж і людина відрізняється від суспільства, проте, немає такої галузі суспільного життя, де не було б людини.

Розвиток культури має свою внутрішню логіку і відносну самостійність. Порушення спадкоємності негативно позначається на її розвитку. У відриві від соціально -- історичного процесу, поза зв'язком із технічними, економічними, соціальними, політичними проблемами, які суспільство вирішує на кожному етапі свого історичного розвитку, культура ні існувати, ні розвиватися не здатна.

Культура виконує в суспільстві ряд функцій. Серед них:

- соціальної організації і регулювання процесів життєдіяльності;
- трансляції досвіду, знань, опредмечених результатів людської діяльності;
- створення нового, унікального.

Не все, що породжує людська творча енергія, входить у суспільне життя, у культуру. Так, наприклад, Росія не була готова запровадити у значних масштабах парову машину Ползунова, саму через свій через утопізм концепції соціалістів-утопістів не справили свого часу помітного впливу на хід реальної історії.

Будь-які локальні і національні культури у своїй основній формі виражають загальний, загальнолюдський зміст. Тим самим формується необхідність і

можливість взаємодії, взаємозбагачення, взаєморозуміння, синтезу культур. Цьому сприяють науково - технічний прогрес, загальні тенденції в розвитку освіти, міграція населення.

Питання 7. Приступаючи до розгляду даного питання, слід, насамперед, відзначити, що в попередні роки воно розкривалось в аспекті ролі видатних особистостей в історії. Зараз же це питання розкривається в контексті всієї проблематики людини.

Найважливішими серед понять, які використовуються для висвітлення даного питання, є індивід, індивідуальність, особистість.

Поняття **індивід** вживається, по-перше, для позначення всякого окремо взятого представника людського роду, а по-друге, - одиничного представника якогось соціального цілого (історично визначеного суспільства або соціальної групи). Індивід екземплярний, тобто не просто «один», а завжди «один із». В усякий момент, коли людина вже може усвідомити себе, вона існує в якості продукту суспільних відносин. Суспільство не просто оточує індивіда, але і живе «усередині нього». У той же час характеристика індивіда як продукту суспільних відносин не означає, ніби вихідні умови індивідуального існування раз і назавжди визначають наступну поведінку людей.

Поняття індивідуальності й особистості саме і фіксують незводимість людини до її соціально-групового стану, відносну незалежність її поведінки від первинних чинників, здатність бути відповідальною за свій персональний образ, мати в очах суспільства цінність і значимість.

Смислова близькість цих понять не дає права розглядати їх як однозначні. У **індивідуальності** ми відзначаємо *самобутність* людини, в особистості ж - її *самостійність*.

Слід підкреслити, що індивідуальність не тільки носієм різноманітних здібностей, але ще й являє собою певну їх цілісність. Гармонічне різноманіття здібностей, на думку І. В. Гете і філософів - романтиків (Ф. Шлегеля, Ф. Шлейєрмахера), які розглядали переважно проблеми художньої творчості, досягається шляхом реалізації якогось головного визнання - обдарованості або

«генія», що відрізняє даного конкретного індивіда. Щоб індивідуальна цілісність утворилася, потрібні різноманітні індивідуальні зусилля. Але вони не будують індивідуальність: вона сама будується, виростає з зерна обдарованості в ґрунті, що "розпушений" роботою.

Поняття «особистість» («persona») в античності спочатку означало маску, потім - самого актора і його роль (персонаж). Згодом дане поняття істотно змінило свій зміст. **Особистість** - це людина, яка соціальну роль сприймає всерйоз, вирішуючи вільно, але охоче нести всю повноту пов'язаної з цією роллю відповідальності.

Людина як індивідуальність виражає себе в продуктивних діях, і вчинки цікавлять її тією мірою, якою вони одержують органічне предметне втілення. Особистісне буття - це безупинне зусилля. Його немає там, де індивід відмовляється йти на ризик вибору, намагається ухилитися від об'єктивної оцінки своїх вчинків і від нещадного аналізу їхніх внутрішніх мотивів.

Перше філософське узагальнене зображення структури історичного типу особистості, яка визначає свою поведінку, прислуховуючись до свого «внутрішнім голосу», а не бездумно дотримуватись вказівок ззовні, дав І. Кант.

«Самодисципліна», «самовладання», «здатність бути паном самому собі» - ключові поняття кантівського етичного словника. Але найважливіша висунута І. Кантом категорія, що проливає світло на проблему особистості - автономія. Вона має двоякий зміст, означаючи, з одного боку, просто незалежність стосовно чогось, а з іншого боку - самозаконність. Це поняття передбачає введення максими в принцип, коли визначене правило поведінки (за Кантом "максиму вчинку») людина задає собі сама раз і назавжди.

При цьому на роль принципів можуть претендувати далеко не всі правила поведінки, а лише ті з них, що піддаються нормативному узагальненню. Існує лише один тип визначених норм, дійсних для всіх часів - найпростіші вимоги моральності («не бреші», «не кради», «не чини насильства») і ін. Їх людина і повинна, насамперед, ввести у свій власний безумовний імператив поведінки.

Потрібно мати на увазі, що моральність - не просто засіб суспільного регулювання індивідуальної поведінки, але і засіб духовно-персонального виживання самого індивіда. Там, де немає вільно обраних моральних обов'язків, починається загальна деградація людини, особливо інтенсивна за умов, коли людина стає здобиччю злочинного оточення або злочинного режиму.

Життєздатність тварини інстинктивно мимовільна. У людини ж вона тримається на волі до життя і вимагає постійного зусилля. Найпростішою і вихідною формою цього зусилля є вільне підпорядкування загальнолюдським моральним заборонам. Зрілою ж і розвинутою формою - робота по визначенню **смислу життя**, створенню і підтримці певного цілісного уявлення про бажане, належне і цінне, яке вірогідне для даної особистості й одушевляє, оживотворяє її у якості значущого «надзавдання».

Пошуки смислу життя можна визначити як процес постійного розширення досвіду морально - практичної орієнтації особистості.

Жоден із народів, жодна із соціальних груп не можуть вважатися явно «громадянськи недосконалими». У сучасному світі немає суспільних груп, члени яких були б індивідами, нездатними стати індивідуальностями й особистостями.

Спираючись на формаційне членування світової історії, К. Маркс виділив три основних типи соціальності: 1). Відносини особистої залежності; 2). Відносини речової залежності при особистій незалежності; 3). Відносини вільних індивідуальностей.

Відносини особистої залежності характерні для всіх докапіталістичних суспільств. Спільним для них є включеність індивіда в жорстко регламентовану локальну систему суспільного життя (рід, община, стан, каста, цех і ін.). Розходження ж їх у тому, що в докласовому суспільстві відсутня експлуатація і тут особиста залежність виявляється як безпосередня залежність людини від первісного колективу.

Становлення особистості історично відбувається на основі розвитку й ускладнення трудової діяльності, поділу праці, формування приватної власності. З розвитком капіталістичного товарного виробництва ламаються відсталі соціальні

структури. Станові й інші перегородки руйнуються. Одночасно відбувається своєрідна атомізація суспільства, його поділ на множинність індивідів-приватних осіб, уже не пов'язаних відносинами. Мінова вартість, гроші виступають головною формою соціальних зв'язків і визначають принципово новий тип соціальності - речову залежність і особисту незалежність. Перед індивідом відкривається можливість присвоєння накопичених людством багатств матеріальної і духовної культури і розвитку. Але реалізація цієї можливості обертається виникненням приватної власності, що протиставляє людей одне одному, різними формами відчуженості, коли створений людиною продукт відокремлюється від неї і панує над нею як сліпа стихійна сила.

Капіталізм формує матеріальні і духовні передумови для використання всього багатства культури, створеного впродовж всієї історії людства, в інтересах розвитку самої людини. На основі суспільної власності (з урахуванням різноманіття її форм) складається новий, колективістський тип особистості, що покликана не придушувати особистість, а бути основою її вільного всебічного розвитку, не нівелювати людей, а сприяти прояву багатства індивідуальностей, не ставити особистість у залежне становище від колективу, а поєднувати інтереси особистості і колективу.

Наукова плідність ідеї К. Маркса про три історичні типи соціальності одержала підтвердження в концепції американського соціолога Д. Рімена про послідовні історичні щаблі становлення «соціального характеру» від традиційно орієнтованого в архаїчному суспільстві до внутрішньо, а потім зовнішньо орієнтованого і, нарешті, до автономної особистості, що відхиляє конформізм в ім'я незалежності своїх суджень, слідування своєму покликанню і усвідомлення своєї персональної відповідальності перед суспільством, в аналогічних концепціях, що містяться в роботах Е. Ч. Рейча й інших суспільствознавців Заходу.

Величезне практичне значення для оцінки всіх вчинків людей має філософське вирішення проблеми **свободи і необхідності**. Обминути цю

проблему не можуть ні мораль, ні право, тому що без визнання свободи особи не може йти мова про її моральність і юридичну відповідальність за свої вчинки.

Вирішення її в історії філософії залежало від того, до якого з напрямків тяжіли ті або інші філософи. Для представників есенціалізму, які вважали первинним, вихідним сутність (есенцію), свобода була лише еманациєю, конкретним вираженням необхідності з випадковими відхиленнями від неї. Представники ж екзистенціалізму, які вважали вихідним існування (екзистенцію), розглядали свободу в якості первинної реальності людського життя, третируючи необхідність як абстрактне поняття.

Марксистська концепція свободи ґрунтується на діалектичному розумінні природи соціального детермінізму. Люди не вільні у виборі об'єктивних умов своєї діяльності, які багато в чому визначають коло їхніх інтересів, їхні прагнення, сподівання. Але при цьому люди, безсумнівно, мають значну свободу у визначенні мети своєї діяльності, оскільки в кожний конкретний історичний момент існує не одна, а кілька можливостей. Крім того, вони більш-менш вільні у виборі засобів для досягнення мети. Свобода, отже, не абсолютна і втілюється в житті як здійснення можливості шляхом вибору певної мети і плану дій. Вона постає як процес «пізнання необхідності», тобто її розуміння і врахування в діяльності.

Свобода вибору займає таке ж центральне місце в суспільному розвитку, яке займає природний добір у біологічній еволюції: вона теж виконує роль основного рушійного чинника в поступальному розвитку суспільства і природи. Але в механізмі дії названих чинників є важлива різниця: у процесі природного добору біологічний індивід є об'єктом дії законів еволюції, свобода ж вибору припускає, що соціальний індивід, особистість виступає суб'єктом суспільного прогресу, який сприймає досягнення матеріальної і духовної культури людства. У ході природного добору біологічні переваги індивідів передаються лише їхнім безпосереднім нащадкам. Завдяки ж свободі вибору досягнення окремих індивідів у різноманітних сферах діяльності (накопичення знань, винаходи, практичний

досвід, моральні і духовні цінності) потенційно можуть сприйматися всіма людьми, що мають до них доступ.

В міру зростання свободи особи і полегшення для неї доступу до культурних досягнень людства відбувається прискорення суспільного розвитку. Сама ж міра свободи залежить, у кінцевому рахунку, від рівня розвитку продуктивних сил, від стану науки і техніки, від соціальних відносин і політичного ладу даного суспільства.

Особистість - суб'єкт свободи, її носій. Проте свобода не може бути дана людям ззовні. Вони можуть здобути і відстояти її тільки особисто, в боротьбі і праці, реалізуючи себе як особистості.

Питання 8. Проблема єдності і різноманіття історичного процесу, періодизації і структурування його форм була і є однією з основних для тієї галузі суспільствознавчого знання, що має назву філософії історії. Її осмислення, у свою чергу, нерозривно пов'язане з розглядом проблеми спрямованості історичного розвитку людства.

Вже Гесіод говорить про те, що історія пройшла п'ять століть: золоте, срібне, бронзове, героїв і залізне, що характеризуються повним розладом моральності. Точка зору Гесіода, який жив в епоху руйнування старих підвалин первіснообщинного суспільства, являє собою ідею регресу, яка не поділялась більшістю античних філософів. Зокрема, Платон й Арістотель, що жили в епоху полісної рабовласницької демократії, вважали, що суспільство розвивається по висхідній, але не нескінченно, а в обмеженому колі, постійно повторюючи вже пройдені етапи.

Мислителі середньовіччя, не спростовуючи, тієї думки, що історія є спрямований процес, вважали, що напрямок її розвитку заданий Богом.

Одним з перших дослідників, який у епоху розвитку капіталізму сповна охопив коло питань, що стосуються співвідношення єдності і розмаїття в історичному процесі, був італійський філософ Джамбатіста Віко. У своєму трактаті «Підвалини нової науки про загальну природу нації» (1725 р.) він

проаналізував життєдіяльність соціальних організмів у їхній еволюції від племінного життя до Нового часу.

Відповідно до Віко, усі народи у своєму розвитку проходять три етапи: 1). Божественний (підпорядкування жерцям); 2). Героїчний (аристократична держава) і 3). Людський (республіка або конституційна монархія). Висунувши ідею прогресу, Віко припускав не безкінечний суспільний розвиток, а коловорот. Запропонований Віко метод дослідження суспільства шляхом розгляду духовної культури народів став згодом пануючим у філософії історії. Його концепція є праобразом майбутніх теорій циклічності в розвитку культур і цивілізацій.

Філософія історії 18 - першої половини 19 сторіччя в поясненні закономірностей суспільного розвитку зовнішньо орієнтувалася на дві методологічні настановки. Однією з них був натуралізм у формі географічного детермінізму, прагнення пояснити суспільні явища впливом географічного середовища (Ш. Монтеск'є, Г. Гердер і ін.) або у формі ідеалістичного натуралізму, що пов'язує суспільний розвиток лише з розумом (К.А. Гельвецій, Ж. Ж. Руссо). Інша методологічна орієнтація, початок якій поклав Дж. Віко, є характерною для об'єктивного ідеалізму (І. Кант, Г. Гегель). Зокрема, Г. Гегель, який вніс великий вклад у розвиток історико-філософського знання, вважав, що історію роблять реальні люди, але водночас у ній здійснюється якась об'єктивна логіка і шабель історії - це шаблі самопізнання світового духу, прогрес у свідомості свободи. Кожний шабель знаходить найбільш адекватне вираження в дусі певного народу, який і реалізує цей шабель у своїй історії. У Гегеля виділені три шаблі, три типи суспільства: східний світ, античність і німецький світ.

На сучасному етапі розвитку соціальної філософії і філософії історії поступово утверджується таке розуміння історії, яке умовно можна визначити як монадне. Його характерною рисою є тлумачення всесвітньо-історичного процесу як єдності. Проте єдності такого, що у свою чергу утворюється множиною історичних індивідів. Монадне розуміння історії, враховуючи і реалізуючи можливості узагальнюючого (формаційного) і індивідуалізуючого (цивілізаційного) підходів до вивчення історичного процесу, одночасно дозволяє

уникнути однобічності кожного з них, оскільки не розглядає їх у протиставленні, а виходить із їхньої глибинної єдності, взаємодоповнюваності.

Формаційний підхід ґрунтується на моністичному, універсалістському розумінні історії. Він тлумачить всесвітню історію як єдиний лінійно-поступальний природно-історичний процес послідовної зміни суспільно-економічних формацій.

Досліджуючи конкретну дійсність капіталістичного суспільства, К. Маркс спромігся за одиничними, індивідуальними явищами побачити загальне, повторюване, розкрити закономірності історичного розвитку в цілому. З усього розмаїття зв'язків і відносин він виділив виробничі відносини як основні, що визначають всі інші відносини. Аналіз того загального, що повторюється в історії різних країн і народів, дозволив йому створити абстрактну логічну модель, виділити якісно визначені типи суспільства, показати суспільний розвиток як природно-історичний процес закономірного поступального руху суспільства від нижчих щаблів до вищих.

Суспільно-економічна формація - це якісно визначене суспільство, цілісна система, специфічні риси якої обумовлені виробничими відносинами, що становлять її основу.

Поняття формації узагальнює, фіксує те, що є загальним для різних країн, які проходять той самий щабель історичного розвитку: спосіб виробництва з його продуктивними силами і виробничими відносинами, економічний лад і відповідні йому форми суспільної свідомості, ідеологічні відносини й установи. Кожна суспільно-економічна формація існує не поруч з окремими суспільствами (наприклад, із суспільствами країн Англії, Японії, Франції), а лише в них, через них, у якості їхньої внутрішньої сутності, а тим самим і їхнього типу. Виступаючи як тип суспільства, вона в той же час є стадією всесвітньо-історичного процесу, пов'язаного передумовами свого виникнення з попередньої і передумовами свого зникнення - із наступною стадією розвитку людського суспільства. Марксизм виділив п'ять типів формацій: первіснообщинна, рабовласницька, феодальна, капіталістична і комуністична. Кожна формація є щаблем соціального прогресу.

Матеріалістичне розуміння історії дало можливість не тільки сформулювати самий принцип прогресивного розвитку суспільства, але і відповісти на ті фундаментальні питання, які були поставлені історією розвитку суспільства, створити теорію суспільного прогресу.

Суспільне виробництво перебуває в безупинному розвитку, який завжди починається з розвитком продуктивних сил, і, насамперед знарядь виробництва. Люди не вільні у виборі продуктивних сил, що складають зміст способу виробництва. З їхнім розвитком необхідно змінюється і форма способу виробництва - виробничі відносини. Тут діє закон відповідності, дотримання якого є необхідною умовою поступального розвитку суспільства.

Що ж є критерієм суспільного прогресу?

Будь-який критерій прогресу, взятий зі сфери суспільної свідомості (моралі, права, релігії і т.д.) не може бути єдиним загальноісторичним критерієм прогресу, тому що погляди людей самі змінюються під впливом об'єктивних умов суспільного життя. Не можна виявити критерій прогресу в одній лише сфері суспільного буття. Для його виявлення необхідна фундаментальна філософська категорія, що характеризує глибинну сутність життя і діяльності людини, а значить і всього історичного процесу, у якому ця діяльність здійснюється.

Такою категорією, на думку деяких дослідників-марксистів, є категорія свободи. **Свобода** (реальна, а не уявна) являє собою єдність суб'єктивних умов (знання і доцільні рішення, що спираються на них,) і умов об'єктивних (обставини і засоби, за допомогою яких можна здійснити прийняті рішення).

З двох порівнюваних соціальних систем для людини краща та, яка забезпечує більший ступінь свободи.

В часи сталінізму формаційний підхід до історії вульгаризується, трансформуючись поступово у **формаційний редукаціонізм**, прагнення ввіпхнути всесвітньо-історичний процес у формаційну «п'ятичленку».

Відносно категорії суспільно-економічної формації, деякі сучасні суспільствознавці вважають за необхідне з'ясувати, що ж це все-таки таке - «суспільно - економічна формація» - поняття чи сама реальність? Адже одні

вчені, здебільшого філософи, розглядають суспільно - економічну формацію як поняття (і саме загальносоціологічне поняття), як одну з основних категорій соціальної філософії і філософії історії. Інші дослідники, в основному представники спеціальних суспільних дисциплін (історії, археології, економіки й ін.), стверджують, що суспільно - економічні формації - це реальні шаблі розвитку людського суспільства.

У першому випадку суспільно - економічна формація постає як якийсь ідеальний тип, тобто як щось таке, чого немає в реальній дійсності, що сконструйоване розумом людини і проектується на соціальну реальність. Тим самим ми неминуче приходимо до некоректного заперечення закономірного характеру історичного процесу взагалі.

Розглядаючи ж суспільно-економічну формацію лише як реальність, вчені з часом - з розвитком суспільства і науки про суспільства в наслідок зміни самої дійсності або внаслідок її більш глибокого осмислення раптом з'ясовують: того, що мислилося як суспільно - економічна формація не існує. Насправді ж це не так: зникає не суспільно - економічна формація, а спрощені уявлення про неї.

У сучасних умовах однобічність тлумачення історичного процесу як лінійної схеми, що складається з п'яти суспільно - економічних формацій, стає все більш очевидною. Всесвітньо-історичний процес значно багатший його теоретичної моделі. Тому стає все більш необхідним доповнення цього тлумачення іншим, нелінійним підходом до розуміння історії, конкретизації погляду на природу вихідної одиниці історичного виміру.

При розробці такого нелінійного розуміння першорядного значення набуває поняття «цивілізація». Дане поняття пов'язане з такими латинськими поняттями як «civile» (цивільний), «civis» (громадянин), «civitas» (громадянське суспільство).

Класичними представниками цивілізаційного напрямку у світовій філософії історії стали М.Я. Данилевський, О. Шпенглер, А. Тойнбі.

М.Я. Данилевський, по суті, вперше розглянув проблему цивілізації не з позицій європоцентризму - як становлення і розвиток однієї і єдиної цивілізації

західноєвропейської - на противагу всім іншим «доцивілізаційним» народам, а як проблему множини цивілізацій. Він розглядає тимчасовий рух людського суспільства як ряд автономних послідовних і співіснуючих соціальних організмів, які він називає культурно-історичними типами, а на стадії зрілості - цивілізаціями. Відносно загальної кількості названих культурно-історичних типів, розвиток яких досягає з часом рівня цивілізацій, і «становить зміст всесвітньої історії», Данилевський припускається деяких суперчностей. У главі п'ятій роботи «Росія і Європа» він налічує десять таких типів: 1). Єгипетський; 2). Китайський; 3). Ассіро-вавілоно-фінікійський, халдейський або давньосимітичний; 4). Індійський; 5). Іранський; 6). Європейський; 7). Грецький; 8). Римський; 9). Новосимітичний або арабський; 10). Германо-романський.

До народів же, які утворили подібного рівня культурно-історичні типи і були рушійною силою в історії людства, він зараховує ще мексиканський і перуанський, вважаючи, проте, що вони загинули насильницькою смертю і не встигли здійснити свого розвитку, в той час як перші десять вже доросли до періоду «цвітіння і плодоносіння».

Багато спільного з Данилевським у *О. Шпенглера*, який, проте, тлумачить цивілізацію не як зліт, а як омертвіння відповідної культури. Загальна кількість і позначення розвинутих культур у Шпенглера не збігається з Данилевським. За Шпенглером, їх вісім.

Прагнучи перебороти історичний «монадізм» Шпенглера, *А. Тойнбі* висуває на передній план інтегруючу функцію великих світових релігій, у яких вбачає єдину опору зближення народів. У своїй роботі «Розуміння історії» він намагається переосмислити весь суспільно - історичний розвиток людства в дусі теорії круговороту локальних цивілізацій. Всесвітня історія, за Тойнбі, являє собою сукупність історій окремих своєрідних і відносно розвинутих цивілізацій. У початковому варіанті він їх налічував 21, потім скоротив до 13. З них до нашого часу збереглося лише шість: західна, візантійсько-ортодоксальна, російсько-ортодоксальна, арабська, індійська, далекосхідна (китайська, японсько-корейська). Кожна з цивілізацій проходить у своєму розвитку стадії виникнення,

зростання, надламу і занепаду, після чого, як правило, гине, поступаючись місцем іншій. Вважаючи соціальні процеси, що послідовно відбуваються в цих цивілізаціях аналогічними, Тойнбі на цій підставі намагається вивести деякі формальні «емпіричні закони» повторюваності суспільного розвитку, що дозволяють передбачати головні події в доступному для огляду майбутньому.

На відміну від формаційного, цивілізаційний підхід постає не генералізуючим, універсалістським, а індивідуалізуючим, в контексті неповторного, унікального індивіда історичного масштабу. Історичний же процес відповідно, - як спільність таких індивідів, своєрідність яких обумовлює багатство форм і проявів розвитку людства.

Цивілізація, визначена як самобутній соціокультурний індивід, виникає, як показав Тойнбі, як певна відповідь на виклик середовища, того чи іншого глобального етнобіогеоценозу. Вже в процесі становлення цивілізації, у ході відповіді на цей первинний виклик закладається її **геном**, сукупність детермінант, що впливають на її індивідуальність і розвиток. І прогресувати цивілізація здатна лише доти, доки реалізується її геном, доки вона в змозі сприймати все нові виклики навколишнього середовища й адекватно відповідати на них.

З позицій цивілізаційного підходу як підходу послідовно нелінійного, історичний прогрес - не в неухильному русі, поступальний характер якого визначається через позиції «нижче - вище», «гірше - краще», а в тому, щоб кожна цивілізація в процесі самовизначення і самоствердження відтворила, відкрила для себе наново і збагатила своїм, лише їй властивим екзистенційним досвідом, неминучі інваріантні структури і цінності загальнолюдського характеру.

Кожна цивілізація у своєму онтогенезі проходить основні щаблі філогенетичного шляху людства. І критерієм прогресу виступає в даному випадку не якесь абстрактне зовнішнє мірило, а ступінь розвиненості, самоідентифікації і самореалізації відповідної цивілізації, умовно говорячи, - відстань, пройдена саме нею на шляху опредмечування свого генома й одночасно на шляху відтворення й узагальнення загальнолюдських цінностей та інваріантних структур культури.

Таке розуміння історичного прогресу повинне не протистояти іншим, наприклад, формаційному, а доповнювати їх. Проте в даному випадку вже не цивілізація приєднується ззовні до, скажімо, формаційної послідовності. Навпаки, формаційні особливості постають як внутрішні, інваріантні, архетипічні характеристики певної цивілізації, властиві їй лише тією або іншою мірою й у контексті інших архетипів.

Отже, історичний процес багатомірний і змінний, відповідно й осмислення його здійснювалося в різних ракурсах, в руслі різних напрямків, призводило до формування, утвердження і зміни основних парадигм історичної свідомості.

Основних напрямків філософського тлумачення історії три: регресивний, прогресивний і циклічний; основних парадигм дві: класична і некласична. Вершиною розуміння історичної реальності в рамках класичної, лінійної парадигми й одночасно першим контурним абрисом некласичної парадигми історичної рефлексії є марксистська інтерпретація історії як природно-історичного процесу зміни суспільно-економічних формацій. З'ясування своєрідності цивілізацій як цілісних, відносно автономних і локалізованих у соціальному хронотопі культурних утворень, їхньої ролі і місця в історичному процесі є однією з відмітних рис некласичної парадигми філософсько-історичного мислення. Воно є одним із дійових засобів розробки, обґрунтування і реалізації нелінійного підходу до осмислення й адекватного відображення розмаїття людської історії.

Питання 9. Русійні сили розвитку суспільства пов'язані, насамперед, із діяльністю людей. Адже життя суспільства, його історія є діяльність людей, тобто діяльність особистостей, соціальних груп, народів. Тому ця історія повинна розглядатися саме в контексті діяльності людей.

Що ж є русійною силою дій кожної людини, будь-якої соціальної групи, суспільства в цілому? Відповідь, мабуть, може бути однозначною - **інтерес**.

К. Гельвецій назвав інтерес «всесильним чарівником», який змінює вигляд будь-якого предмета. На думку П. Гольбаха, інтерес є єдиним мотивом людської діяльності. З різноманітними формами людської діяльності пов'язували інтерес

Кант і Гегель. Конструктивно-творчу роль інтересу підкреслювали К. Маркс і інші мислителі. Вже декілька десятиліть у цивілізованих країнах світу перебуває на озброєнні психологічна формула: інтерес – стимул - реакція на стимул - мотив дії - сама дія.

Серед численних інтересів особливе місце належить матеріальним, в першу чергу - інтересам власності, адже історію розвитку людської цивілізації можна періодизувати за формами власності. Взаємодія ж інтересів (особистостей, соціальних груп, спільностей людей і ін.) відбувається не сама по собі, а через реальні суспільні відносини, зв'язки, організації. Суспільне життя постійно «нормує» інтереси, надає їм соціальну форму, зміст, визначає засоби їхньої реалізації.

На основі спільності інтересів відбувається об'єднання людей у соціальні групи. Інтереси ж людей надзвичайно суперечливі, вони органічно «вплетені» у соціально - політичні, моральні, духовні, і, навпаки, духовні містять у собі матеріальні інтереси і потреби.

Отже, **рушійні сили суспільного розвитку** - це діяльність людей, соціальних груп і прошарків, соціальних спільнот, в основі якої лежать певні інтереси і яка здійснюється через державні і недержавні органи, колективи, первинні соціальні осередки.

Суб'єктом суспільного розвитку є, насамперед, особистість, яка виступає в якості соціального прояву кожної людини, виражена в конкретній індивідуальній характеристиці. Глибинні начала ролі особистості - в її суспільній природі. Приналежність особистостей до різних типів спільнот виступає в якості визначеного імпульсу життєдіяльності кожної людини, кожної особистості. Саме в них формується її життєдіяльність, соціальна активність.

Активна ж роль особистості в суспільстві виражається в тому, що в сфері виробництва людина постійно удосконалює знаряддя праці і накопичений досвід; у сфері соціальной людина, зазнаючи впливу інших людей, сама впливає на них і, таким чином, на всі існуючі відносини; у сфері політичній особистість поводить себе так само, як і в сфері соціальной, проте можливості прояву активності тут більш

різноманітні; у сфері духовного життя активність людини в освоєнні, створенні і удосконаленні духовних цінностей очевидна.

Особливе місце в соціальній філософії посідає проблема **видатних історичних особистостей**. В оцінці їхньої ролі в історії ми маємо надзвичайно велику амплітуду коливань - від думки Б. Рассела, який вважав, що якби сто видатних людей Європи були вбиті в дитинстві, то вся світова історія склалася б по-іншому, ніж це було в дійсності, до погляду видатного історика Франції Моно, який вважав, що хоча більшість істориків і звикли звертати увагу на блискучі і голосні прояви людської діяльності і великих людей, проте, необхідно зображувати швидкі і повільні рухи економічних умов і соціальних установ, що становлять дійсно неперехідну частину людського розвитку і впливають на роль особистостей в розвитку суспільства, діалектику об'єктивних умов і індивідуальних умов у діяльності видатної історичної особистості.

Від чого ж залежить роль видатних історичних особистостей? Цілком очевидно, що історична особистість, її роль є своєрідним результатом двох складових: соціальних умов. Соціальних потреб, з одного боку, і якостей конкретної особистості - з іншого.

Опорним при дослідженні питання про суб'єкти історії є поняття **соціальна група**. При цьому соціальна група може бути суб'єктом. Якщо в неї є спільні інтереси, мета дії, тобто якщо вона являє якусь цілісність. На відміну від індивідуального суб'єкта (особистості) групу можна розглядати як соціальний суб'єкта.

Різняться **малі соціальні групи** - це нечисленні соціальні групи, члени яких об'єднані спільною діяльністю і перебувають у безпосередньому стійкому спілкуванні один з одним, що є основою їхніх емоційних відносин, особистих групових цінностей і норм поведінки, **середні соціальні групи** (мешканці одного села, робітники одного підприємства. Установи, викладачі і студенти одного вузу) і **великі соціальні групи** - етнічні спільноти (племена, народності, нації), вікові групи (молодь, пенсіонери), об'єднання за статтю (чоловіки і жінки).

Серед великих соціальних груп найважливішу роль як суб'єкти розвитку суспільства відігравали **класи**. **Класова боротьба** була реальним чинником суспільного життя в минулому. Марксизм вважає її рушійною силою розвитку антагоністичного суспільства. Головною причиною виникнення класової боротьби є протилежність класових інтересів, головними серед яких є матеріальні інтереси. У кінцевому рахунку, боротьба прогресивного класу ведеться за ліквідацію старого і утвердження нового базису. Проте, в будь-якому суспільстві базисні, тобто виробничі відносини, обплутані мережею відносин надбудовних, у першу чергу, політичних і правових. Надбудова є тим чинником, що заважає утвердитися новим прогресивним силам і тому і реформаторська і революційна суспільно-історична практика спрямована безпосередньо проти надбудови старого суспільства. Конфлікт між новими продуктивними силами і старими виробничими відносинами служить економічною основою і показником історичної необхідності соціальних змін. Якісні зміни, що протікають бурхливо, у суспільних відносинах, у всій їхній системі **позначаються поняттям** «соціальна революція».

Соціальна революція містить у собі в більшості випадків революцію політичну, перехід влади з рук одного класу до рук іншого. У методологічному інструментарії матеріалістичного аналізу соціальної революції істотне значення має визначення характеру соціальної революції, що залежить від того, які виробничі відносини утверджуються в результаті революції (феодална, буржуазна, соціалістична революції). Хід революції залежить від її рушійних сил, тобто дії тих класів і інших соціальних груп, які зацікавлені в перемозі соціальної революції, активно за неї борються.

При цьому діалектичний матеріалізм не ототожнює соціальну революцію з якоюсь однією з форм її прояву, вважаючи, що вона не зводиться до захоплення політичної влади і що форма збройного повстання не вичерпує можливих варіантів здійснення революції. Історія знає і революції «зверху», тобто корінні зміни суспільних відносин, здійснювані з ініціативи влади, точніше тих сил, що

здатні усвідомити необхідність назрілих змін і стати на бік прогресу. Але глибина змін залежить і від активних дій «знизу».

Водночас, говорячи про класову боротьбу, слід зауважити, що абсолютизація її ролі і значення як рушійної сили в розвитку суспільства, як відзначають деякі суспільствознавці, виключала із змісту суб'єкта суспільного розвитку середні класи суспільства, заперечувала творчу діяльність кожного класу в суспільному розвитку. Це призводило до нехтування факту єдності суспільства як соціального організму на кожному етапі суспільного розвитку.

Тому останнім часом посилюється увага до теорій **соціальної стратифікації і соціальної мобільності**, розробка яких у західній соціальній філософії здійснюється ще починаючи з П. Сорокіна.

Сутність першої з них зводиться до таких основних положень: класи зникли, існують лише деякі соціальні «верстви» або прошарки. Тому замість поняття «класи» слід користуватися поняттям «страти» (від лати. стратум - шар, верства); ознаки страта довірливі - рід занять, престиж, розмір прибутку, ставлення до певних соціальних проблем, манери, смаки, навички й ін.; кількість страт різні соціологи визначають по-різному - 4,5,6,7,8 і більше.

Теорія ж соціальної мобільності зводиться до таких положень: теорія К. Маркса про існування в капіталістичному суспільстві двох полярно протилежних класів і загострення боротьби між ними не підтвердилася; мають місце лише відмінності між стратами і висока мобільність, рухливість, пов'язана з переходом з одного страта до іншого; таким чином, говорити про антагонізм між робітником і капіталістом не слід, тому що вчорашній пролетар може стати капіталістом, а капіталіст - пролетарем.

У відповідності зі сказаним, існують «соціальні ескалатори» або «ліфти», на яких люди можуть піднятися на більш високі щаблі суспільного становища - економіка, політика, армія, церква, наука, шлюб.

Крім «вертикальної мобільності», коли люди «піднімаються й опускаються як ліфти в установах» (за термінологією американського філософа й економіста Ст. Чейза), існує і так звана «горизонтальна мобільність», коли соціально -

економічне становище людини істотно не змінюється, а лише пов'язане з переходом з одного місця роботи на інше без значного поліпшення або погіршення її економічного становища.

До великих соціальних груп належать так звані соціальні верстви, тобто проміжні або перехідні суспільні групи, що не мають ознак класу (часто їх називають ще прошарком) - наприклад, інтелігенція, частина певного класу (кваліфіковані робітники).

Суб'єктом соціального розвитку є також **народ**. Народ - вирішальна сила всіх суспільно-політичних діянь, яка здійснює всі глибокі соціальні перетворення. Але виникає запитання: хто використовує ці завоювання? І тут пригадується гегелівська «іронія історії» і відомий вислів Ф. Енгельса про те, що коли революціонери здійснюють революцію, то дивуються, а іноді із жахом бачать, що досягнуте зовсім не те, до чого вони прагнули. І ще. Народ - творець усіх духовних цінностей. Цю тезу, безумовно, потрібно розуміти не буквально. Переважна більшість духовних цінностей, скарбниця кожної національної і світової культури створюються професіоналами, народ же, у кінцевому результаті, відіграє роль своєрідного «фільтра», сприймаючого або не сприймаючого певні твори літератури, мистецтва.

Практично всі, хто замислюється над історією, визнають, що в її «живому русі» беруть участь і широкі народні маси, і видатні історичні особистості, які істотно впливають на долю країн і народів, і еліти (економічна, політична, інтелектуальна й ін.), тобто групи «обраних», впливових осіб, які мають безпосереднє відношення до влади і з яких виділяються видатні особистості. Адже еліти з'являються як вираження інтересів певних історично вихідних соціальних груп.

Важлива роль у життєдіяльності суспільства належить поколінням і соціально-етнічним спільнотам. Різноманітні соціально-етнічні спільноти, як суб'єкти суспільних, зокрема національних і міжнаціональних відносин, надають їм особливої своєрідності, неповторності, збагачуючи загальний процес розвитку етносоціального буття, соціуму взагалі.

Складність процесу відображення об'єктивно існуючого інтересу може призводити до того, що та або інша спільнота часом приймає потрібний їй інтерес за свій власний. Це слід постійно мати на увазі як політикам, так і суспільствознавцям, які аналізують соціальний розвиток.

ТЕМА 12. СОЦІАЛЬНЕ ПРОГНОЗУВАННЯ І ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОСТІ

ПЛАН

1. Майбутнє як предмет наукових досліджень. Сутність соціального прогнозування
2. Науково - технічна революція й альтернативи майбутнього
3. Глобальні проблеми і шляхи їх вирішення

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ТЕМИ

Пророцтво, віщування, прогноз, прогнозування, передбачення, соціальне прогнозування, найближче майбутнє, доступне для огляду майбутнє, віддалене майбутнє, діагностика, екстраполяція, історична аналогія, сценарії майбутнього, експертні оцінки, комп'ютерне моделювання, науково-технічна революція, глобальні проблеми, екологія, демографія, філософія соціального песимізму, філософія соціального оптимізму

Питання 1. Людина протягом всієї історії незмінно виявляє інтерес до майбутнього. Це пояснюється тим, що їй органічно властива доцільна діяльність, її уявне продовження, узгодження цілей і засобів їх досягнення, а також очікування як безпосередніх результатів діяльності, так і більш віддалених наслідків. Цей інтерес задовольняється в різноманітних формах - від наївних **пророцтв, віщувань** до **наукового прогнозу** - вірогіднісного судження про майбутнє спертого на спеціальні наукові дослідження. Розробка передбачення позначається поняттям **прогнозування**. Наукове прогнозування виходить з того,

що передбачення - це знання про майбутнє, тобто про те, чого немає в дійсності, але що потенційно міститься в дійсному у вигляді об'єктивних і суб'єктивних передумов очікуваного напрямку розвитку.

Гносеологічною основою передбачення служить здатність вищої нервової діяльності до випереджувального відображення дійсності, тобто до передбачення в його різноманітних формах.

Соціальне прогнозування - це один з основних напрямків конкретних соціальних досліджень, об'єкт якого складають перспективи розвитку конкретних соціальних процесів. У сучасну епоху соціальне прогнозування, наукове передбачення стало свого роду категоричним соціальним імперативом, від дотримання якого залежить життя людства і доля прийдешніх поколінь. Адже з числа тих, хто нині населяє Землю 9/10 будуть жити в двадцять першому сторіччі, а більшість дітей, які народилися в двадцятому сторіччі, доживуть до другої половини двадцять першого сторіччя.

Наукове передбачення і соціальне прогнозування повинні містити в собі відповіді на запитання: що може реально здійснитися в майбутньому, коли цього слід очікувати? У які форми майбутнє втулиться? Який ступінь вірогідності даного прогнозу?

Характер наших знань про майбутнє, тією чи іншою мірою віддалене від наявної дійсності, стають все менш конкретними і точними, все більш абстрактними й приблизними, - як і знання про давнє минуле, - дозволяє нам стверджувати щось більш певне про безпосереднє, досяжне для уяви і менш певне – про віддалене майбутнє.

Відносно **безпосереднього майбутнього** наука вже зараз має у своєму розпорядженні багато конкретних даних, що дозволяють скласти обґрунтовані, дуже ймовірні прогнози на 20 - 30 років. Приміром, у 1015 році населення Землі перевищить 8 млрд., є вірогідні прогнози запасів сировини, технологічних рівнів економіки.

Наші знання про **досяжне для** огляду майбутнє (більша частина двадцять першого сторіччя) носять вірогідний характер, базуються на дуже неповній

індукції, і до них слід підходити, старанно визначаючи ступінь їхню вірогідність. Виходячи зі сказаного, очікується, що до другої половини 21 сторіччя припиниться швидке зростання населення. До 2100 року на Землі буде жити 10 - 12,5 млрд. людей, буде завершено подолання економічної відсталості, перехід до гуманного демократичного суспільства, подолання істотних розходжень між містом і селом, розумовою і фізичною працею.

Відносно більш віддаленого майбутнього (за межами майбутнього сторіччя) в основному можна судити на підставі різноманітних гіпотетичних припущень, що не суперечать певним вірогіднісним оцінкам з історичних термінів втілення в життя певних і конкретних форм суспільного життя. Правомірним буде сказати, що наше незнання про відділене майбутнє вочевидь переважає над знанням.

Передбачення майбутнього повинне дотримуватись суворо наукових критеріїв осмислення реального історичного процесу. Безглуздо намагатися описати досягнє для огляду майбутнє за допомогою яких-небудь «контрольних цифр» виробництва і споживання сучасних видів продукції і послуг, тому що економічна діяльність суспільства може радикально змінитися вже на початку нинішнього сторіччя.

Арсенал наукової фітурології, за підрахунками австрійського футуролога Еріха Янча, нараховує близько 200 наукових методів, спеціальних методик, логічних і технічних засобів пізнання майбутнього.

Основні методи соціального прогнозування: 1). **Екстраполяція**; 2). **Історична аналогія**; 3). **Комп'ютерне моделювання**; 4). **Сценарії майбутнього**; 5). **Експертні оцінки**. У кожного з них є як свої суттєві переваги, так і недоліки. Точність екстраполяції різко зменшується по мірі просування в майбутнє; обмеженою є ефективність застосовування аналогії, тому що майбутнє людства ніяк не може у своїх основних рисах звестися до повторення минулого. Найбільш надійним методом соціального прогнозування залишається експертна оцінка перспектив реального історичного процесу, якщо вона спирається на наукові уявлення про нього.

Будь-який соціальний прогноз сполучає в собі як науково-пізнавальний зміст, так і певне ідеологічне призначення, оскільки спонукає людину або прагнути до нього, або протидіяти його настанню, або пасивно очікувати його прищестя.

Виходячи із змісту про призначення, можна виділити чотири основних типи (види) соціальних прогнозів:

1. **Пошукові** («дослідницькі» або «реалістичні»), - які складаються для того, щоб з'ясувати, яким може бути майбутнє, відштовхуючись від реалістичних оцінок, існуючих нині тенденцій розвитку;
2. **Нормативні**, орієнтовані на досягнення в майбутньому певних цілей і вміщують в собі практичні рекомендації для здійснення відповідних планів і програм розвитку;
3. **Аналітичні**, метою яких є визначення пізнавальної цінності різноманітних методів і засобів дослідження майбутнього;
4. **Прогнози-застереження**, що складаються для безпосереднього впливу на свідомість і поведінку людей з метою змусити їх запобігти передбачуваному майбутньому.

Передбачення майбутнього - це міждисциплінарне комплексне дослідження перспектив людства, яке може бути плідним лише в процесі інтеграції гуманітарного, природничонаукового і технічного знання.

Питання 2. Сучасне суспільне виробництво характеризується не тільки матеріальними, але і духовними чинниками, поєднанням науки і виробництва. Обов'язковими елементами виробництва виступають результати науково-технічних досліджень, нові технології, нові програми, плани і прогнози, автоматизовані системи управління, системи наукової організації праці й ін. Всезростаючу роль у виробництві відіграє наука, яка забезпечує теоретичну, духовну сторону практичної виробничої діяльності. Безпосереднім проявом такого стану справ є **науково - технічний прогрес (НТП)** - поступальний рух науки і техніки, еволюційний розвиток всіх елементів продуктивних сил суспільного виробництва на основі широкого пізнання й опанування зовнішніх

сил природи, постійно діюча об'єктивна закономірність розвитку матеріального виробництва, результатом якої є послідовне удосконалення техніки, технології й організації виробництва, підвищення його ефективності.

Однією із стадій або форм НТП, коли він набуває динамічного стрибкоподібного характеру, є **науково-технічна революція (НТР)**. НТР - аналогічно аграрній революції в неоліті (заміна збирання виробництвом) і промислової революції кінця 18 - початку 19 сторіччя, породженої машинним виробництвом - стала раціональним технологічним переворотом у розвитку продуктивних сил суспільства, що призвів до глибинних змін у виробничих відносинах, у самому способі життя людей і супроводжується розширенням обміну діяльністю між ними.

Розглядаючи сутність НТР, необхідно враховувати зміну місця і ролі людини в процесі виробництва, що відбувається у наслідок технічного прогресу. Можливий такий стан справ, коли людина, поступово передаючи виробничі функції техніці, у кінцевому рахунку, вийде з безпосереднього процесу виробництва і стане поруч з ним. Слід звернути увагу на єдність науки і техніки в процесі їхнього розвитку. Сучасна техніка і технологія немислимі без втілення в них наукових досягнень. Якщо в минулому наука виступала як самостійна сфера діяльності, незалежна від чинників суспільного життя, то з певного часу вона починає входити в тісний зв'язок з іншими сферами діяльності людини. Особливо зростає її взаємозв'язок із виробництвом, технікою. Наука усе більш виступає в якості безпосередньої продуктивної сили. Це проявляється у двох взаємопов'язаних напрямках. По-перше, результати наукових досліджень втілюються в техніку, технології, у матеріальне виробництві взагалі, тобто наука виконує так звану матеріально-технічну функцію. По-друге, наукові знання втілюються в самих виробниках, в людях, їхніх світоглядах, творчих можливостях, тобто шляхом особистісної орієнтації науки.

Сучасна НТР в історичній перспективі являє собою невід'ємну складову переходу людства до нового соціального устрою.

Головні пріоритети нового етапу НТР, що почався на рубежі 70 - 80-х років 20 сторіччя, - мікроелектроніка, інформатика, робототехніка, біотехнологія, створення матеріалів із задалегідь заданими властивостями, приладобудування, ядерна енергетика, аерокосмічна промисловість. Цей етап вчені називають «мікроелектронною революцією». Він характеризується мініатюризацією інформаційних систем, що веде до створення, з одного боку, мікропроцесорів, а з іншого боку - суперкомп'ютерів. Суперкомп'ютери дозволяють підійти до створення «штучного інтелекту», а мікропроцесори починають вторгатись в знаряддя праці, у всі сфери матеріального і духовного життя.

Новому етапу НТР повинний відповідати і новий етап соціального стану суспільства. З погляду пріоритетних видів діяльності, у суспільстві буде домінувати придбання нового знання, оволодіння ним у процесі безперервної освіти, а також його технологічне і гуманістичне застосування.

НТР відкриває простір для всебічного, цілісного розвитку людини і відповідно зростання ролі людського чинника у всіх сферах суспільного виробництва. Але реалізація цієї можливості буде плідною лише за умов утвердження гуманістичного підходу до досягнень науки і техніки в його боротьбі проти технократичного підходу, що зводить людину до ролі «гвинтика» у соціальних і технологічних схемах.

Головна соціальна проблема, висунута НТР - **«високе дотикання»**: чим вище рівень технології виробництва і всієї людської діяльності, тим вище повинна бути і ступінь розвитку суспільства, самої людини в їхній взаємодії з природою. Стосовно особистості це означає гармонійне поєднання в ній високої кваліфікації, граничної фахової компетенції, віртуозного володіння технікою з науковим світоглядом, соціальною відповідальністю і загальнолюдськими моральними цінностями.

НТР веде до інверсії продуктивних сил: темпи зміни нових поколінь техніки зараз стали випереджати темпи зміни поколінь робітників. Звідси випливає необхідність безперервної освіти, підвищення кваліфікації. «Живе знання», носієм якого є безпосередні виробники, у своєму розвитку повинне випереджати знання,

матеріалізоване в новій техніці, інакше що людству загрожує технологічна відчуженість.

Наука і техніка несуть не тільки блага, але і загрози для людства. Тому важливо враховувати, що цей розвиток може призвести до термоядерної, екологічної або соціальної катастроф, що зловживання досягненнями НТП може призвести до створення тоталітарного, технократичного ладу, влади привілейованої еліти.

Від моральної відповідальності вчених, політичної культури і свідомості мас, соціального вибору залежить, в руслі якої з альтернатив НТР буде формуватися майбутнє людства в майбутні десятиліття.

Питання 3. Терміном «глобальні проблеми» (від лат. «глобус», земля, земна куля) позначаються найбільше важливі і настійні загальнопланетарні проблеми сучасної епохи, що торкаються людства в цілому. Серед них:

- запобігання світової термоядерної війни;
- подолання зростаючого розриву в рівні економічного і культурного розвитку між розвинутими індустріальними країнами Заходу і країнами, що розвиваються, усунення економічної відсталості, голоду, злиднів і неписьменності;
- забезпечення подальшого економічного розвитку людства необхідними для цього природними ресурсами;
- подолання екологічної кризи;
- припинення «демографічного вибуху» у країнах, що розвиваються, і демографічної кризи в розвинутих країнах через більш раціональне регулювання народжуваності;
- своєчасне передбачення і запобігання негативних наслідків НТР;
- стримування міжнародного тероризму, й екстремізму, поширення наркоманії, алкоголізму і СНІДу;
- вирішення поставлених сучасною епохою проблем освіти і соціального забезпечення, культурної спадщини і моральних цінностей і ін.

При цьому головне - не упорядкування списку проблем, а виявлення їх походження, характеру й особливостей і, насамперед - пошук науково обгрунтованих і реалістичних у практичному відношенні шляхів їх вирішення.

Будучи наслідком (а не простою сумою) всього попереднього розвитку людства, глобальні проблеми виступають як специфічне породження саме сучасної епохи (а не минулих епох), як наслідок неприпустимої нерівномірності соціально - економічного, політичного, науково-технічного, екологічного і культурного розвитку в умовах якісно нової, своєрідної історичної ситуації.

Всі глобальні проблеми сучасності взаємозалежні, взаємозумовлені, й ізольоване їх вирішення неможливе. Забезпечення подальшого економічного розвитку природними ресурсами необхідно передбачає запобігання зростаючого забруднення навколишнього середовища, оскільки це веде до екологічної катастрофи. Тому ці проблеми і називаються екологічними і часто розглядаються як дві сторони однієї екологічної проблеми.

Глобальні проблеми характеризуються певною «ієрархією», тобто пріоритетністю одних з них стосовно інших, їхньою співвідпорядкованістю. Без'ядерний, ненасильницький світ є не тільки вищою соціальною цінністю, але і необхідною попередньою умовою вирішення всіх інших глобальних проблем. Адже приведення в дію всього 5% нині існуючого в світі ядерного потенціалу достатньо, щоб трапилася непоправна екологічна катастрофа.

Дати реальне уявлення про майбутнє - найважливіше завдання науки. Реалізувати його можливо, лише виходячи з принципів, на яких взагалі тримається весь фундамент наукового знання. Мова йде, насамперед, про принцип об'єктивності, що передбачає: 1). Сувору відповідність висновків вихідним передумовам; 2). Доказовий аналіз реальності без яких-небудь суб'єктивних доповнень до неї; 3). Знання певних закономірностей, тенденцій історичного розвитку. «Проекція в майбутнє» закономірностей суспільного розвитку з урахуванням їх неминучого розвитку й збагачення в ході історичного процесу й означає наукове передбачення майбутнього.

Серед основних із відзначених закономірностей, як вважають дослідники, які спираються на матеріалістичну діалектику, - необоротність соціального прогресу в масштабах всесвітньої історії, зростання темпів поступального розвитку суспільства.

Швидкість і радикальність соціального оновлення - результат зростання ролі народних мас в історії. Адже, за даними вчених, у період неоліту населення Землі становило усього близько 25 млн. людей, на початку нашої ери - біля 250 млн., на початку 19 сторіччя - 1 млрд., а зараз - понад 5 млрд. людей.

Проте не тільки зростання чисельності населення є причиною прискорення соціального прогресу. Останній є кумулятивним наслідком, сукупністю багатьох об'єктивних чинників - розкріпачення особистості і збільшення ступеню її свободи, накопичення наукових знань, зростання технічної могутності, інтерналізація соціально-економічних зв'язків, політичних і культурних процесів. Все це й привело до того, що за насиченістю політичними подіями і соціальними перетвореннями, економічними змінами і технологічними нововведеннями, за інтенсивністю міжнародного обміну діяльністю в сфері науки і культури кожен рік кінця 20 сторіччя дорівнює 10-и в 19 сторіччі, 100 у середньовіччі й античності, 1000 у глибокій давнині.

В оцінці майбутнього слід розрізняти підходи представників **філософії соціального песимізму і філософії соціального оптимізму**. Представники філософії соціального песимізму вважають, що існує «межа росту» для людського суспільства. Для цього є підстави: виснажуються запаси корисних копалин, швидко зростання населення землі, загострює проблему харчування і т.п. Проте, такий прогноз заперечують представники філософії соціального оптимізму, вважаючи, що їхні опоненти формально поширюють на майбутнє сучасні тенденції економічного, науково-технічного і демографічного зростання, відмовляючись враховувати, що накопичення кількісних змін не може не супроводжуватися перериванням поступовості, стрибками, докорінними якісними змінами.

Потрібно пам'ятати, що кількісне зростання і розвиток у природі і в суспільстві - аж ніяк не тотожні процеси. Удосконалення знарядь праці і методів виробництва постійно розширюють рамки економічного зростання, а технологічні революції створюють цілком нові, невідомі до того сфери економічної діяльності, не тільки примножують уже відомі природні ресурси, роблячи їх доступними для практичного використання, але і перетворюють у ресурс суспільного розвитку те, що колись ним не було.

Саме існування «межі зростання» є необхідна передумова для розвитку. Адже якби не було межі для полювання і збирання, на тисячоліття затримався би перехід людини до землеробства і скотарства. Якби не було межі для людської пам'яті і фізичних обмежень в усній комунікації між людьми, сповільнився б винахід писемності і друкарство, розвиток технічних засобів комунікації. Якби не було межі запасів деревного вугілля, сповільнився б перехід до використання мінерального палива. Якби не було межі у проведенні подумки і на папері математичних операцій, затрималося б створення комп'ютерів.

Немає підстав боятися уповільнення соціального прогресу і через уявну психічну і розумову нездатність людини засвоїти і витримати зростаючий потік нових знань і пристосуватися до всякого роду нововведень у суспільстві. Людська пам'ять здатна вмістити приблизно 10 млрд. біт інформації (тобто 500 багатотомних «Британських енциклопедій»). Крім того, будуть відкриті й інші можливості.

Наперед встановленого майбутнього не існує. Люди нездатні змінити своє минуле, оскільки свобода, якою володіли минулі покоління, вже перетворилася для наступних поколінь у реальну дійсність, в історичну необхідність, із якою не можна не рахуватись. Майбутнє ж - це сфера реальних можливостей, серед яких є більш-менш ймовірні. І суспільний розвиток не застрахований від зигзагів, кроків убік і навіть від назадніх рухів.

Зміни, що відбуваються сьогодні у світі, - важливий крок на шляху переходу людства до нової цивілізації, що може бути сформована на шляхах вирішення глобальних проблем. Ця нова цивілізація майбутнього, на думку

вчених, ліквідує відчуженість людини від людини, суспільства, природи і від продуктів праці, покладе кінець розподілу людства на антагоністичні класи і соціальні групи, створить реальні умови для його самопізнання і вільного самооб'єднання на принципах нового гуманізму. Нова цивілізація у тенденціях свого розвитку являє собою якісно новий щабель у розвитку людини і людських спільнот, які поступово інтегруються в єдине людство, системність якого можна порівняти в якісному відношенні з природними системами, залученими в сферу людської діяльності. Лише на цьому етапі людство посяде своє гідне, відносно самостійне місце в системі навколишніх космічних процесів і сил, стане специфічно єдиним утворенням.

Розмірковуючи над перспективами людства, слід підкреслити, що мова йде про можливість якогось єдиного демократичного і гуманного світового співтовариства, у якому будуть співіснувати різні форми власності - і суспільна, і приватна, різноманітні форми суспільних відносин. Проте за єдино умови - це повинно бути суспільство демократії, суспільство, де людина буде центром усіх відносин.

ПЛАНИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ, ТЕМИ

РЕФЕРАТИВ І РЕКОМЕНДОВАНА

ЛІТЕРАТУРА

ТЕМА 1. ФІЛОСОФІЯ, КОЛО ЇЇ ПРОБЛЕМ І РОЛЬ У СУСПІЛЬСТВІ

ПЛАН

1. Світогляд і його історичні типи
2. Філософія, її предмет і функції
3. Основне питання філософії

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ

1. Світ філософії
2. Філософія в системі культури
3. Філософія і наука
4. Філософія і політика
5. Філософія і світогляд
6. Філософія і життя
7. Людина як вища цінність у системі філософського знання

ЛІТЕРАТУРА

Аристотель. Метафизика // Соч.: В 4-х т. – М., 1976. – Т.1. – С.63 – 94

Арцишевский Р.А. Мировоззрение: сущность, специфика, развитие. – Львов, 1986

Библиер В.С. Что есть философия? // Вопросы философии. – 1995. – № 1

Борисов С.В. Человек философствующий: Исследование современных моделей философской пропедевтики. – М., 2005. – 239 с.

- Воловик В.І. Вступ до філософії: Навчальний посібник. – Запоріжжя: Просвіта, 2002. – С. 3 – 6.
- Ильенков Э.В. Философия и культура. – М., 1991. – С.18 – 20
- Кукушкина Е., Логунова Л. Мировоззрение, познание, практика. – М., 1989
- Мамардашвили М. Как я понимаю философию. – М., 1992
- Мир философии: Книга для чтения: В 2-х ч. Ч.1. Исходные философские проблемы, понятия и принципы – М., 1991
- Ортега-и-Гассет. Что такое философия? – М., 1991. – С.51 – 192
- Попович М.В. Що таке філософія? //Філософська думка: український науково-теоретичний часопис. – 2006. – №1. – С.3-24.
- Философия в современной культуре: новые перспективы (материалы «круглого стола») // Вопросы философии. – 2004. – №4. – С.6-31.
- Философский энциклопедический словарь. – 2-е изд. – М., 1989
- Філософія: Навчальний посібник / І.Ф.Надольний, В.П.Андрущенко, І.В.Бойченко, В.П.Розумний та інші. – К.: Вікар, 1997. – С.5 – 30
- Філософський словник. / За ред. В.І.Шинкарука. –2-е вид. – К., 1986
- Шинкарук В.І. Філософія і нові історичні реалії // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – № 1.

ТЕМА 2. ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ У СВІТІ

ПЛАН

1. Філософія давньої Індії і давнього Китаю
2. Антична філософія: основні проблеми, школи, напрямки, характерні риси
3. Основні риси філософії середньовіччя
4. Філософія епохи Відродження і Нового часу (Ф .Бекон, Г. Гоббс, Дж. Локк, Д. Юм, Д. Берклі, Р. Декарт, Б. Спіноза, Г. Лейбниць)
5. Розвиток філософської думки в 18 сторіччі французькими матеріалістами (Ф.Вольтер, Ж. Ж. Руссо, Ж. Ламетрі, П. Гольбах, К. А. Гельвецій, Д. Дідро)

6. Німецька класична філософія

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ

1. Давньоіндійська філософія і сучасність
2. Конфуцій і конфуціанство
3. Проблема людини у філософії Сократа
4. «Ідеальна держава» Платона
5. Поняття душі у філософії Арістотеля
6. Проблема універсалій у середньовічній філософії
7. Емпіризм і раціоналізм
8. Вчення про субстанцію у філософії Спінози
9. Категоричний імператив Канта
10. Система і метод у філософії Г. Гегеля
11. Антропологічна філософія Л. Фейєрбаха

ЛІТЕРАТУРА

- Александрова А. Філософія середніх віків та доби відродження: Підручник.– К.: ПАРАПАН.– 2002.– 172с.
- Антологія мировой философии: В 4-х т. – М., 1969
- Аристотель. О душе // Соч.: В 4-х т. – М., 1983. – Т.1 – С.18 – 122
- Асмус В.Ф. Античная философия. – М., 1976
- Богомолов А.С. Античная философия. – М.: Высшая школа, 2006. - 390 с.
- Бэкон Ф. Новый Органон // Соч.: В 2-х т. – М., 1972. – Т.2 – С.5-222
- Воловик В.І. Вступ до філософії: Навчальний посібник. – Запоріжжя: Просвіта, 2002. – С. 7 – 19.
- Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук: В 3-х т. – М., 1974. –Т.1. Наука логики. – С.123-480
- Гельвеций К. О человеке // Соч.: В 2-х т. – М., 1974. – Т.2. – С.5-568
- Гоббс Т. Левиафан // Избр. произв.: В 2-х т. – М., 1964. – Т.2. – С.6-232
- Гольбах П. Система природы, или О законах мира физического и мира духовного // Избр. произв.: В 2-х т. – М.,1963. – Т.1.

- Гулыга А.В. Немецкая классическая философия. – М., 1986
- Декарт Р. Рассуждение о методе // Избр. произв.: В 2-х т. – М., 1989. – с.17-112
- Дмитриева Н.А. Философия Канта как философия свободы: иная глобализация. Обзор десятого кантовского конгресса. // Вопр. филос. –2006. –№8. – С.169-180.
- История философии: конспект лекций. Учебное пособие / Под общей ред. Воловика В.И. – Запорожье: ЗГУ, 1993. – С.4-208
- Кант И. Критика чистого разума // Соч.: В 6 т. – М., 1964. – Т.3. – С.118-541
- Кузнецов В.Н. Европейская философия XVIII века. – М., 2006. – 541 с.
- Ламетри Ж. Человек–машина // Соч.: М., 1986. – С.112-210
- Лейбниц Г. Монадология // Соч.: В 4 т. – М., 1982. – Т.1. – С.313-429
- Локк Дж. Опыт о человеческом разумении // Соч.: В 3 т. – М., 1985. –Т.1,2
- Оруджев З.М. Способ мышления эпохи и принцип априоризма. // Вопр. филос. –2006. –№5. – С.18-33.
- Паскаль Б. Мысли – М.: Азбука, 2005. – 336 с.
- Платон. Государство // Соч.: В 3 т. – М., 1972. – Т.3. – С.18-112.
- Платон. Государство //Соч. В 4 т. –М., 1994. –Т.3.
- Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре // Антология мировой философии. – М., 1970. – Т.2. С.21-108.
- Саген М. Дзэн от А до Я. – М.: Феникс, 2006. – 286 с.
- Спиноза Б. Этика // Соч.: В 2 т. – М., 1957. – Т.1.
- Фейербах Л. Основные положения философии будущего. // Избр. философ. произв. – М., 1955. Т.1. – С.16-48.
- Философия: Навчальний посібник / І.Ф. Надольний, В.П. Андрущенко, І.В. Бойченко, В.П. Розумний та ін.; за ред. І.Ф. Надольного – К.: Вікар, 1997. – С.31-103
- Фихте И. Наукоучение // Избр. соч. – М., 1916. – С.9-212

Хинске Н. Между Просвещением и критикой разума: этюды о корпусе логических работ Канта. Без примечаний: афоризмы: пер с нем. – М.: Культурная революция, 2007. – 217 с.

Чанышев А.Н. История философии Древнего мира. – М., 2005. – 607 с.

Шохин В.В. Философия ценностей и ранняя аксиологическая мысль. – М.: РУДН, 2006. – 457 с.

Юм Д. Трактат о человеческой природе, или Попытка применить основанный на опыте метод рассуждения к моральным предметам // Соч.: В 2 т. – М., 1966. – Т.1

Юм Д. Трактат о человеческой природе. Кн.1. –М.: Канон, 1995.

ТЕМА 3. СУЧАСНА ФІЛОСОФІЯ

ПЛАН

1. Основні тенденції, напрямки і риси сучасної світової філософії. Поняття класичного і некласичного типів філософії
2. Діалектико-матеріалістична філософія
3. Проблема нерационального (почуття, воля, інтуїція, несвідоме) і її дослідження з позицій раціоналізму й ірраціоналізму (А. Шопенгауер, Ф. Ніцше, З. Фрейд, В. Дільтей, А. Бергсон, О. Шпенглер)
4. Еволюція релігійної філософії (Ж. Марітен, Е. Жильсон, Г. Веттер, П. Тейяр де Шарден)
5. Позитивізм і його історичні форми (О. Конт, Г. Спенсер, Э. Мах, Р. Авенаріус, К. Поппер, Б. Рассел, Л. Вітгенштейн, С. Чейз, Т. Кун, І. Лакатос, Г. Гадамер)
6. Проблема людини у філософії екзистенціалізму (С. К'еркегор, М. Бердяєв, Л. Шестов, М. Хайдеггер, К. Ясперс, Ж.-П. Сартр, А. Камю, Г. Марсель)
7. Структуралізм (К. Леві-Стросс, Ж. Лакан, М. Фуко, Р. Барт)
8. Герменевтика (Ф. Шлейєрмахер, В. Дільтей, Е. Гуссерль, Г. Гадамер, П. Рікбор, Ю. Хабермас)

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Триумф і трагедія марксизму
2. Діалектика Г. Гегеля і діалектика К. Маркса
3. Раціоналізм і ірраціоналізм
4. Сутність і існування у філософії екзистенціалізму
5. Проблема надлюдини у філософії Ф. Ніцше
6. Людина й історія у філософії К. Ясперса
7. Загальне й особливе в неопозитивізмі і постпозитивізмі
8. Соціогуманітарне пізнання і структуралізм
9. Герменевтика як напрямок сучасної філософії

ЛІТЕРАТУРА

- Аббаньяно Н. Экзистенция как свобода // Вопросы философии. – 1992. – №8
- Альтюссер Л. За Маркса. – М.: Праксис, 2006.
- Альтюссер Л. Ленин и философия. – М.: Ad Marginem, 2005. – 175 с.
- Баллаев А.Б. Читая Маркса: Историко-философские очерки. – М.: Праксис, 2004. – 285 с.
- Барулин В. С. Социально-философская антропология. Человек и общественный мир как система. – М., 2007. – 494 с.
- Бергсон А. Здравый смысл и классическое образование // Вопросы философии. – 1990. – №11
- Бердяев Н.А. Философия свободы. – М., 1989
- Борисов С.В. Человек философствующий: Исследование современных моделей философской пропедевтики. – М.: ПЕР СЭ, 2005. – 239 с.
- Бубер М. Проблема человека // Философские науки. – 1992. – №3
- Витгенштейн Л. О достоверности // Вопросы философии. – 1991. – №12
- Воловик В.І. Вступ до філософії: Навчальний посібник. – Запоріжжя: Просвіта, 2002. – С. 20 – 42.

- Гайденко П.П. Мартин Хайдеггер: изначальная временность как бытийное основание экзистенции // Вопросы философии. – 2006. – №3. – С. 165-182.
- Грязнов А.Ф. Аналитическая философия. – М.: Высшая школа, 2006. – 375 с.
- Джемаль Г.Д., Исламская интеллектуальная инициатива в XX веке. – М.: Социально-политическая мысль, 2005. – 335 с.
- Джохадзе И.Д. Демократия после модерна. – М.: Праксис, 2006. – 111 с.
- Дильтей В. наброски и критика исторического разума // Вопросы философии. – 1988. – №4
- Зотов А.Ф. Современная западная философия. – М.: Высшая школа, 2005. – 781 с.
- Камю А. Бунтующий человек. – М., 1990
- Капышев А. Б., Колчигин С. Ю. Философия грядущего. Истинный путь человека. – М.: Белые Альвы, 2006. – 224 с.
- Карнап Р. Философские основания физики. Введение в философию науки. – М., 1971
- Киселев Г.С. Стать человеком: Сознание постмодерна. – М.: Гном и Д, 2004. – 175 с.
- Ковалев А. М. Принципы новой философии. Идеи, размышления, гипотезы. – М., 2006. – 327 с.
- Козловець М., Самардак М. Майбутнє філософії: постмодерністський дискурс. // Філософська думка. – 2005. – №3. – С.147-153.
- Кошарний С. Філософія і культура в контексті онтологічного вчення класичної феноменології (Е. Гуссерль) // Філософська і соціологічна думка – 1998. – №№4-6
- Леви-Стросс К. Структурная антропология. – М., 1985
- Марксизм: история и современность. // Вопр.филос. – 2007. – №5. – С.176-181.
- Ницше Ф. Так говорил Заратустра. – М.: Азбука, 2007. – 336 с.
- Ортега-и-Гассет Х. Что такое философия? – М., 1991

- Павловський В. Світовий філософський конгрес у Стамбулі, деякі підсумки. //Філософська думка. – 2004. – №4. – С.157-161.
- Поппер К. Логика и рост научного знания – М., 1989
- Пушкин В.Г. Сущность метафизики: от Фомы Аквинского через Гегеля и Ницше к Мартину Хайдеггеру. – М.: Лань, 2003. – 480 с.
- Рассел Б. Почему я не христианин. – М., 1987
- Реале Дж., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней: Том 4: От романтизма до наших дней. – М.: Петрополис, 2005. – 849 с.
- Рікбор П. Конфлікт інтерпретацій. Герменевтичні нариси // Генеза – 1994. – №1
- Сумерки богов. – М., 1989
- Тейяр де Шарден П. Феномен человека. – М., 1992
- Фейерабенд П. Избранные труды по методологии науки – М., 1986
- Фрейд З. Психоанализ. Религия. Культура. – М., 1992
- Фромм Э. Бегство от свободы – М.,1991
- Хабермас Ю. Познание и интерес // Философские науки. – 1990. – №1
- Хабермас Ю. Философский дискурс о модерне. Пер. с нем. – М.: Весь Мир, 2003. – 416 с.
- Хайдеггер М. Разговор на проселочной дороге. – М., 1991
- Шопенгауэр А. Свобода воли и нравственность. – М., 1992
- Юркевич Е.Н. Герменевтические идеи в восточноевропейской философской традиции: Монография. – Харьков: Изд-во ХГУ, 2002. – 254 с.
- Ярошевец В.І. Історія філософії: від структуралізму до постмодернізму. Підручник. – К.: Знання України, 2004. – 214 с.
- Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М., 1991

ТЕМА 4. ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА У УКРАЇНІ

ПЛАН

1. Філософська думка часів Київської Русі
2. Філософія Відродження і Просвітництва на Україні

3. Формування і розвиток українського романтизму
4. Філософська думка України в другій половині 19 - 20 ст.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Специфіка філософії України в контексті світової філософії
2. Християнство і філософія в Київській Русі
3. Філософські мотиви «Слова о полку Ігоревім»
4. Філософія Г. Кониського
5. Український романтизм
6. «Філософія серця» Г. Сковороди
7. Соціально - філософські погляди Т. Шевченка
8. Національний характер філософії І. Франка
9. Філософія і політика в Україні 20 сторіччя

ЛІТЕРАТУРА

- Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах і віруваннях. – К., 1992
- Велесова книга. – К., 1994
- Воловик В.І. Вступ до філософії: Навчальний посібник. – Запоріжжя: Просвіта, 2002. – С. 43 – 50.
- Горський В.С. Історія української філософії: Курс лекцій. – К., 1996
- Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа. – К., 1991. – С.14-32
- Історія філософії України: Підручник. – К., 1994
- Історія філософії України: Хрестоматія. – К., 1993
- Кониський Г. Філософські твори: У 2-х т. – К., 1990
- Нічик В.М., Литвинов В.Д., Стратій Я.М. Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні – К., 1990. – С.18-241
- Потебня А.А. Слово и миф. – М., 1989
- Сковорода Г. Вірші. Пісні. Байки. Трактати. Притчі. – К., 1983
- Українка Л. Твори: У 2-х т. – К., 1986. – Т.1 – С.16-115

Філософія: Навчальний посібник / І.Ф.Надольний, В.П.Андрущенко, І.В. Бойченко, В.П.Розумний та ін.; За ред. І.Ф.Надольного – К.: Вікар, 1997. – С.166-185

Франко І.Я. Зібр. творів: У 50-ти т. – К., 1986. – Т.45 – С.13-82

Хижняк З.І. Києво-Могилянська Академія. – К., 1981

Чижевський Д. Нариси історії філософії на Україні – К., 1992 – С.17-88

Шевченко Т.Г. Твори: В 5-ти т. – К., 1975 – 1978 – Т.5 – С.12-68

Юркевич П.Д. Философские произведения. – М., 1990 – С.7-58

ТЕМА 5. БУТТЯ СВІТУ І ЛЮДИНИ

ПЛАН

1. Категорія буття: її зміст і специфіка
2. Основні форми буття і їх зміст
3. Єдність матерії, руху, простору, часу

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Категорія буття: її зміст і специфіка
2. Буття і небуття
3. Буття і сутність
4. Діалектика основних форм буття
5. Буття світу і буття людини
6. Проблема сутності й існування в екзистенціальній філософії
7. Людське буття і його форми

ЛІТЕРАТУРА

Абдеев Р.Ф. Философия информационной цивилизации: Уч. пособие. – М., 1994. – Гл. 2,5

Андренов Н.Б. Методология исследования бытия и его атрибутов //Актуальные проблемы современной науки. – 2002. – №6. – С.66-67.

Аристотель. Метафизика // Соч.: В 4-х т. – М., 1976. – Т.1

- Аркан Ю.Л. Бытие как воля и принцип основания // Философские науки. – 2004. №3. – С.63-76.
- Асмус В.Ф. Античная философия. – М., 1976
- Гайденоко П.П. Время. Длительность. Вечность: проблема времени в европейской философии и науке. / Институт философии РАН. – М.: Прогресс-Традиция, 2006. – 464 с.
- Гвардіонов Б. Таємничі миті буття: [Еволюція всесвіту, виникнення і розвиток життя на Землі] // Наука і суспільство. – 2003. - №6. – С.12-14.
- Гегель Г.В.Ф. Наука логики: В 3-х т. – М., 1970. – Т.1. – С.123-256
- Доброхотов А.Л. Категория бытия в классической западноевропейской философии. – М., 1986
- Каган М.С. Диалектика бытия и небытия в жизни человеческого общества // Личность. Культура. Общество. – 2003. – Т.5. – №1. –С.33-57.
- Кошарний С. Філософія: культура в контексті онтологічного вчення класичної феноменології (Е. Гуссерль) // Філософська думка. – 1988. – №№4-6
- Мамардашвілі М. Назвати речі своїми іменами // Філософська і соціологічна думка – 1993. – №1
- Никаноров С.П. Социальные формы постижения бытия // Вопросы философии. – 1994. – №6
- Рижкова С.А. Трансформація вчень про час, Всесвіт та сенс буття людини за історичний час // Наука та наукознавство. – 2001. – №1.
- Свідзінський А. Між буттям і небуттям // Розбудова держави. – 2002. –№7. – 12. – С.11-25.
- Сержантов В.Ф. Человек, его природа и смысл бытия. – Л., 1990
- Трубников Н.Н. Время человеческого бытия. – М., 1987. – С.5-49, 196-254
- Філософія: Навчальний посібник (І.Ф.Надольний, В.П.Андрущенко, І.В.Бойченко, В.П.Розумний та ін.; За ред. І.Ф.Надольного. – К.: Вікар, 1997. – С.186-200
- Філософія: Підручник / За ред. Г.А.Заїченка та ін. – К., 1995. – Розд.5

Фромм Э. Иметь или быть? – М., 1990

Хакен Г. Принципы работы головного мозга. Синергетический подход к активности мозга, поведению и когнитивной деятельности. – М.: ПЕР СЭ. 2001.

Чанышев А.Н. Трактат о небытии // Вопросы философии. – 1990. – №10

ТЕМА 6. МАТЕРІЯ І СВІДОМІСТЬ У ФІЛОСОФІЇ І НАУЦІ

ПЛАН

1. Матерія як філософська категорія. Сучасні уявлення про види матерії
2. Рух як засіб існування матерії
3. Простір і час як форми буття матерії
4. Проблема свідомості у філософії і науці
5. Основні властивості і структура свідомості

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Матерія як філософська категорія
2. Теоретичні моделі світу
3. Наукова картина світу
4. Рух і діяльність
5. Соціальні простір і час: сутність і особливості
6. Відображення як загальна властивість матерії
7. Відображення і інформація
8. Структура свідомості і її основні форми
9. Людина і комп'ютерні системи: проблема діалогу

ЛІТЕРАТУРА

Аллахвердов В.М. Радикальный взгляд на когнитивизм и сознание //Эпистемология и философия науки. – 2006. – Т.9. – №3.

Габричевский А.Г. Пространство и время // Вопросы философии. – 1994. – №4

- Дельгадо Х. Мозг и сознание – М., 1991 – С.33-42
- Дольник В. Происхождение человека // Наука и жизнь. – 1993. – №8
- Ильенков Э.В. Философия и культура – М., 1991. – С.212-270
- Когин М.И. Мир, которого нет (Природа сознания, мышление) //Сознание и физическая реальность. – 2005. – Т.10. – №3. – С.28-37.
- Кучевский Б.В. Анализ категории «материя». – М., 1988
- Ленин В.И. Материализм и эмпириокритицизм // Полн. собр. соч. – Т.18
- Мамардашвили М. Как я понимаю философию. – М., 1990 – С.295-314
- Общая психология. – М., 1986 – С.26-37
- Плохова М.А. Проблема моделирования феноменов сознания //Филос.науки. 2007. – №6. – С.69-82.
- Проблема сознания в современной западной философии: Критика некоторых концепций. – М., 1989
- Самойлова А.Г. Свідомість особистості: співвідношення буденного та наукового рівнів // Вісник Дніпропетровського університету. – Дніпропетровськ, 2000. – Вип. 5. – С. 13-19.
- Свідомість і пізнання // Людина і світ. – К., 2001. – С.123-158.
- Сторіжко Л.В. Несвідоме і свідоме // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». – 2002. – С. 47-52.
- Тейяр де Шарден П. Феномен человека. – М., 1985. – С.73-169
- Философия и наука // Вопросы философии. – 1996. – №1
- Філософія: Навчальний посібник // І.Ф.Надольний, В.П.Андрущенко, І.В.Бойченко, В.П.Розумний та ін.; За ред. І.Ф.Надольного – К.: Вікар, 1997. – С.194-221
- Хакен Г. Принципы работы головного мозга. Синергетический подход к активности мозга, поведению и когнитивной деятельности. – М.: ПЕР СЭ., 2001.
- Чернавский Д. С. Синергетика и информация. – М., 2004.

Шагихаметов М.Р. Идеализм и материализм – тезис и антитезис // Сознание и физическая реальность. – 2005. – Т.10. – №2. – С.2-16.

Юркевич П. Серце та його значення в духовному житті людини, згідно з ученням Божим // Вибране – К., 1993. – С.73-115

ТЕМА 7. ДІАЛЕКТИКА ТА ЇЇ АЛЬТЕРНАТИВИ

ПЛАН

1. Сутність діалектики і її основні принципи. Об'єктивна і суб'єктивна діалектика
2. Закони діалектики
3. Категорії діалектики
4. Альтернативи діалектики

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Діалектика як теорія розвитку
2. Діалектика кількісних і якісних змін
3. Діалектичне протиріччя як джерело розвитку
4. Закон заперечення заперечення і його особливості
5. Закон, закономірність, принцип
6. Спадкоємність поколінь як закономірність суспільного розвитку
7. Категорії діалектики як універсальні форми мислення
8. Метафізика як альтернатива діалектики
9. Становлення і розвиток форм діалектики

ЛІТЕРАТУРА

Аристотель. Метафізика. Соч.: В 4-х т. М., 1976. – Т.1. – С.28-36, 50-89

Баранцев Р.В. Имманентные проблемы синергетики // Вопросы философии. – 2002. – №9. – С.91-101.

- Бородкин Л.И. «Порядок из хаоса»: концепции синергетики в методологии исторических исследований // Новая и новейшая история. – 2003. – №2. – С.98-118.
- Бранский В.П. Теоретические основания социальной синергетики // Вопросы философии. – 2000. – №4.
- Бургин М.С., Кузнецов В.И. Соотношение законов и принципов научной теории / Философские науки. – 1990. – №1
- Гегель Г.Ф.В. Наука логики. Соч.: В 3-х т. – М., 1970. – Т.1. – С.137-168, 237-347; Т.2., с.31-66, 121-138; Т.3., с.30-36
- Джахая Л.Г. Системность философских категорий // Философские науки. – 2006. – №7. – С.24-44.
- Энгельс Ф. Диалектика природы // Маркс К., Энгельс Ф. – Твори. – Т.20 – С.128-136
- Ильенков Э.В. Диалектическая логика. Формы и методы познания – Алма-Ата, 1987
- Колесников А.А. Когнитивные возможности синергетики // Вестник Российской академии наук. – 2003. – Т.73. – №8. – С.727-734.
- Копнин П.В. Материалистическая диалектика: В 5 т. – М., 1981-1985
- Малышко И.И. Синергетические проблемы процессов глобализации // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – 2003. – №15. – С.146-152.
- Мартинюк І. Про синергетику без любові // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – №3. – С.195-202.
- Пазенок В. Синергетика в контексті становлення нової світоглядної парадигми // Вища освіта України – 2003. – №3. – С.21-28.
- Пироженко В.А. Методологические претензии синергетики и иллюзия «постнеклассической» реальности // Наука и наукознание. – 2004. – №2. – С.95-112.
- Поппер К. Что такое диалектика? // Вопросы философии. – 1995. – №1

- Рузавин Г.И. Диалектика и современное научное мышление // Философские науки. – 1991. – №6
- Сартр Ж.-П. Экзистенциализм – это гуманизм // Сумерки богов. – М., 1990
- Синергетика: перспективы, проблемы, трудности (материалы «круглого стола») // Вопросы философии. – 2006. – №9. – С.3-33.
- Філософія. Підручник для вузів // За ред. Г.А.Заїченка. – К., 1995.- Розд.6
- Філософія: Навчальний посібник // І.Ф.Надольний, В.П.Андрущенко, І.В.Бойченко, В.П.Розумний та ін.; За ред. І.Ф.Надольного – К.: Вікар, 1997., с.222-260
- Хайдеггер М. Що таке метафізика? // Зарубіжна філософія 20 ст. – К., 1993
- Чалий О. Проблема самоорганізованої критичності в синергетиці / О.Чалий, О.Васильєв // Вища освіта України. – 2003. – №3. – С.41-47.
- Шаповалов В.И. Законы синергетики и глобальные тенденции // Общественные науки и современность. – 2002. – №3. – С.141-149.
- Якушевский И.Т. Диалектика и антидиалектика. – М., 1984

ТЕМА 8. ПРОБЛЕМА ПІЗНАННЯ У ФІЛОСОФІЇ Й НАУЦІ

ПЛАН

1. Проблема пізнання у філософії
2. Структура знання. Почуттєвий і раціональний рівні пізнання
3. Проблема творчості
4. Вчення про істину
5. Наукове пізнання, його специфіка, рівні, форми і методи
6. Наука і її роль у суспільстві.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Діалектика істини і хиб
2. Діалектика суб'єкта й об'єкта як проблема сучасної філософії
3. Проблема критеріїв істини в сучасній філософії

4. Наука і її роль у суспільстві
5. Наукове пізнання: сутність, специфіка, форми і методи
6. Пізнання як вид духовної діяльності і феномен культури
7. Пізнання і творчість
8. Проблема критеріїв істини в сучасній філософії
9. Практика як специфічний людський засіб освоєння світу
10. Проблема розуміння в сучасній філософії
11. Творчість і світогляд

ЛІТЕРАТУРА

- Алексеев П.В., Панин А.В. Теория познания и диалектика. – М., 1991. – С.5-99, 132-167, 185-198, 263-279
- Аршинов В.И., Свирский Я.И. Синергетика как коммуникативная парадигма постнеклассического познания // Философские науки. – 2007. – №6. – С.8-26.
- Батищев Г.С. Познание и творчество // Социально-культурная теория познания – М., 1991. – Т.2
- Буданов В.Г. Синергетическое моделирование сложных систем // Философские науки. – 2007. – №4. – С.114-131.
- Горский Д.П. О критериях истины (К диалектике теоретического знания и общественной практики) // Вопросы философии. – 1998. – №2
- Гуманитарная наука как предмет философско-методологического анализа (материалы «круглого стола») // Вопросы философии. – 2007. – №6. – С.57-82.
- Далмайр Ф. Николай Кузанский о вере, знании и ученом незнании // Вопросы философии. – 2007. – №2. – С.35-41.
- Крымский С.Б., Парахонский Б.А., Мейзерский В.М. Эпистемология культуры (Введение в обобщенную теорию познания) – К., 1993. – С.3-83
- Лекторский В.А. Вера и знание в современной культуре // Вопросы философии. – 2007. – №2. – С.14–19.

Ойзерман Т.И. Принцип познаваемости мира // Философские науки – 1990. – №10

Рузавин Г.И. Диалектика и современное научное мышление // Филос. науки – 1991 - №6

Сачков Ю.В. Фундаментальные науки как стратегический ракурс развития // Вопросы философии. – 2007. – №3. – С.76-89.

Степанянц М.Т. Знание и вера: многообразие культурных подходов // Вопросы философии. – 2007. – №2. – С.3-13.

Фаренік С. До питання про специфіку пізнання соціальних об'єктів. // Вісник Української Академії державного управління при Президентові України. – 2001. – №3. – С.317-327.

Філософія: Навчальний посібник // І.Ф.Надольний, В.П.Андрущенко, І.В.Бойченко, В.П.Розумний та ін.; За ред. І.Ф.Надольного. К.: Вікар, 1997 – С.261-334

Шевченко В.І. Концепція пізнання в українській філософії – К., 1993

Ярошевець В.І. Людина в системі пізнання. К., 1996

ТЕМА 9. ПРИРОДА ЯК ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФСЬКОГО АНАЛІЗУ

ПЛАН

1. Поняття природи. Природа і культура
2. Природа жива і нежива. Життя як цінність
3. Екологічна проблема

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ

1. Антропосфера, соціосфера, біотехносфера
2. Природа і культура
3. Життя як цінність
4. Людина і Всесвіт
5. Екологія. Моральність. Політика
6. Астрологія: міф або наука

7. Екологічна проблема: сутність і шляхи вирішення
8. Екологія й екологічні проблеми в Україні

ЛИТЕРАТУРА

- Андрущенко В.П., Михальченко М.І. Сучасна соціальна філософія. Курс лекцій. Видання друге, виправлене і доповнене. К.: “Генеза”, 1996 – С.111-135
- Вековщина С.В., Кулиниченко В.Л. Биоэтика в эпоху глобальных технологий // Практична філософія. – 2004. – №3. – С. 36-49.
- Вернадский В.И. Несколько слов о ноосфере // Русский космизм: Антология философской мысли – М., 1993 – с.303-311
- Гардашук Т.В. Співвідношення локального та глобального в сучасному екологізмі // Практична філософія. – 2004. – №1. – С. 55-63.
- Данилова В.С. Философское обоснование концепции нообиосферы // Вестник Московского ун-та. Серия 7. – 2004. – №2. – С.50-64.
- Коваленко В.А. Творчество как ценность. Философия природы. – М.: Наука, 2005. – 278 с.
- Кравченко Т. Прогнозування демографічного розвитку України. // Економіст. – 2004. – №10. – С.62-63.
- Моисеев Н.Н. Природа и общество: единство процессов самоорганизации. // Экология и жизнь. – 2006. – №1. – С.8-13.
- Побережний В. Геополітичний простір України в історичній ретроспективі // Нова політика. – 2002. – № 3. – С.48-51.
- Філософія: Навчальний посібник // І.Ф.Надольний, В.П.Андрущенко, І.В.Бойченко, В.П.Розумний та ін.; За ред. І.Ф.Надольного. К.: Вікар, 1997 – с.347-382
- Шолохов В.Т. Социальное-природное: Монография. – М., 2003.
- Экологические последствия распада СССР. Круглый стол ученых // Общественные науки и современность. – 2004. – №3. –С.17-29.

ТЕМА 10. ПРОБЛЕМА ЛЮДИНИ У ФІЛОСОФІЇ

ПЛАН

1. Сутність людини. Єдність біологічного і соціального
2. Життя і смерть у духовному досвіді людини
3. Людство як світове співтовариство

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Людина - вища цінність
2. Біологічне і соціальне в природі людини
3. Взаємозв'язок життя і смерті: проблема виживання
4. Людина і ноосфера
5. Людина і машина
6. Смысл життя людини
7. Перспективи людини
8. Людина і її світ
9. Людство як світове спільнота

ЛІТЕРАТУРА

Андрущенко В.П., Михальченко М.І. Сучасна соціальна філософія. Курс лекцій. Видання друге, виправлене і доповнене. К.: "Генеза", 1996 – С.199-203

Барулин В.С. Человек: многогранность и целостность // Личность. Культура. Общество. – 2004. – Т.6. – №1. – С.108-119.

Васильчук Ю.А. Социальное развитие человека в XX веке // Общественные науки и современность. – 2001. – №1. – С.5-27.

Киселев Г.С. Мир человека: тупиковая ветвь эволюции? // Вопросы философии. – 2007. – №4. – С.9-23.

Нестеренко Г.О. Особистість у нелінійному суспільстві. – Запоріжжя: Просвіта, 2004.

Ортега-і-Гассет Х. Бунт мас // Хроніка 2000. – 1995. – №1-2. – С.191-214.

Тейяр де Шарден П. Феномен человека – М.: Наука, 1987 – С. 119-132

Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. – К.: Либідь, 2003. – 373 с.

Человек: Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. Древний мир – эпоха Просвещения / Редкол.: И.Т.Фролов и др. Сост. П.С.Гуревич – М., 1991

Чужин Б.Т. Три сущности человека / Б.Т. Чужин, Н.П. Дорогина // Сознание и физическая реальность. – 2003. – №4. – С.55-60.

ТЕМА 11. ОСНОВИ ФІЛОСОФСЬКОГО АНАЛІЗУ СУСПІЛЬСТВА

ПЛАН

1. Суспільство: сутність і специфіка пізнання
2. Поняття суспільного виробництва
3. Соціальна структура суспільства
4. Політична система суспільства
5. Духовне життя суспільства
6. Суспільство і культура
7. Особистість і суспільство
8. Єдність і різноманіття світової історії
9. Рушійні сили і суб'єкти суспільного розвитку

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Суспільство. Пізнання. Практика
2. Суспільство як система, що розвивається
3. Діалектика матеріального і духовного виробництва
4. Людина як головна продуктивна сила
5. Взаємозв'язок продуктивних сил і виробничих відносин
6. Соціальна структура українського суспільства і її особливості
7. Політика як соціальне явище
8. Політична сфера суспільства й особливості політичного життя

9. Правова держава і її форми
10. Політична культура і влада
11. Духовне виробництво і його специфіка
12. Суспільна свідомість як соціальна пам'ять народу
13. Діалектика форм суспільної свідомості
14. Діалектика національного і загальнолюдського в українській духовній культурі
15. Проблема українського національного відродження і культура
16. Діалектика взаємозв'язку особистості і суспільства
17. Проблема поєднання інтересів суспільства й особистості
18. Гуманістичне виховання особистості: сутність і мета
19. Наука історії і філософія історії
20. Діалектико-матеріалістичне розуміння історії
21. Формація і цивілізація
22. Проблема змісту історії в сучасній немарксистській філософії
23. Керманичі. Партії. Маси
24. Конфлікт чи спадкоємність поколінь?
25. Проблема рушійних сил суспільного розвитку в сучасній соціальній філософії
26. Нації і національні відносини в сучасному світі
27. Український менталітет і специфіка його формування
28. Національна самосвідомість і світогляд

ЛІТЕРАТУРА

- Абель І.В. Духовное измерение жизни // Сознание и физическая реальность. – 2003. – №4. – С.51-55.
- Афонін Е.А., Бандурка О.М., Мартинов А.Ю. Велика розтока (глобальні проблеми сучасності: соціально-історичний аналіз. – К.: ПАРАПАН, 2002. – 352 с.

- Бацилова О.В. Місце духовності та релігії у функціонуванні особистості: сучасний погляд на проблему // Наука. Релігія. Суспільство. – Донецьк, 2004. – №1. – С.249-252.
- Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну: Пер. с нем. Седельника В., Федоровой Н. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.
- Бестужев-Лада И.В. Диалог между религиями: Возможен ли? Нужен ли? // Вопросы философии. – 2002. – №4.
- Бех В.П. Философия социального мира // Новая парадигма. – Выпуск 40-47. – К., 2005.
- Бранский В.П. Теоретические основания социальной синергетики // Вопросы философии. – 2000. – №4.
- Васильченко В.М. Філософія матеріального виробництва. Курс лекцій. – Запоріжжя: ЗДУ, 2001. – 73с.
- Гаврилюк І.Л. Природа та еволюція публіцистичного мислення // Держава та регіони. Сер. Гуманітарні науки. – 2006. – №2. – С.119-122.
- Гапотій В.Д. Теоретичні та практичні аспекти суверенітету народу, нації та держави: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Національний ун-т внутрішніх справ. – Х. 2005. – 17 с.
- Гельвановский М.И. Философия хозяйства и конкурентноспособность // Философия хозяйства. – 2001. – №6.
- Гражданское общество, правовое государство и право («Круглый стол»). // Вопросы философии. – 2002. – №1.
- Діалог культур в глобалізуючому світі. – М.: Наука, 2005. – 428 с.
- Дюжев Д.В. Информационная цивилизация: социальные черты виртуального феномена // Наука. Религия. Суспільство. – 2003. – №4. – С.209-214.
- Жгун В.В. Духовність як шлях до відродження України // Наука. Релігія. Суспільство. – Донецьк, 2004. – №1. – С.271-273.
- Жданенко С.Б. Партнерское взаимодействие в процессе становления гражданского общества. Монография. – Харьков: Издатель СПД ФЛ

Вапнярчук Н.Н., 2006. – 168 с.

Жданов І. Свідомий вибір чи маніпулювання масовою свідомістю? // Нова політика. – 2002. – №1. – С.16-24.

Иноземцев В.Л. Собственность в постиндустриальном обществе и исторической ретроспективе // Вопросы философии. – 2000. – №12.

Ільїн В. Містика духовного: імперативи ірраціонального в раціональному // Філософська думка. – 2004. – №2. – С.3-15.

Канапацкий А.Я. Духовность как онтологическая компонента истинного человека // Социально-гуманитарные знания. – 2004. – №2. – С.201-211.

Карась А.Ф. Філософія громадянського суспільства як інтерпретація свободи і соціальності: Автореф. дис... д-ра філос. наук: 09.00.03 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2005. – 42 с.

Корецька А. Духовність: особливості в умовах трансформації українського суспільства // Вища освіта України. – 2002. – №4. – С.108-113.

Кохановский В.П. Философские проблемы социально-гуманитарных наук (формирование, особенности и методология социального познания): Учебное пособие для аспирантов. – Ростов-на Дону: Феникс, 2005.–320с.

Кримський С.Б. Заклики духовності ХХІ століття: Із циклу щорічних пам'ятних лекцій ім. Оленської-Петришин. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2003. – 30 с.

Крисаченко В.С., Степико М.Т., Власюк О.С, Астаф'єв А.О., Барков В.Ю. Українська політична нація: Генеза, стан, перспективи / Національний ін-т стратегічних досліджень / В.С. Крисаченко (ред.). – К.: НІСД, 2003. – 631 с.

Кувакин В.А. Научное мировоззрение и гуманизм // Вестник Моск.ун-та. Сер. Философия. – 2006. – №4. – С.84-92.

Куліна О.С. «Суспільне» та «соціальне»: проблема визначення категорій // Вісн. Київ. нац.ун.-ту... Філософія. Політологія. – 2005. – №73-75. – С.149-152.

Леш С. Соціологія постмодернізму // Переклад з англ. Ю. Олійника. – Л.: Кальварія, 2003. – 344 с.

- Лобанова А.С. Соціальна мімікрія як адаптивний спосіб життєдіяльності: Автореф. дис... д-ра соціол. наук: 22.00.04 / НАН України; Інститут соціології. – К., 2005. – 36 с.
- Луценко К. Кто победит? Национальное государство в эпоху глобализации // Свободная мысль. – 2006. – №3(1565) – С.192-199.
- Макбрайд У.Л. Политическая философия, один мир и гипердержавный патриотизм // Вопросы философии. – 2004. – №6. – С. 38-48.
- Макиавелли Н. Государь / Пер.с итал. К.А. Тананушко – М.: АСТ, 2003. – 704 с. (Классическая мысль).
- Маршал Т.Х. Социальный класс: предварительный анализ // Личность. Культура. Общество. – 2004. – С.12-31.
- Назаров Ю.Н., Возилов В.В. Роль интеллигенции в управлении обществом // Философия и общество. –2004. –№1. –С.67-86.
- Осипов Ю.М. Курс философии хозяйства: (свод лекций) // Философия хозяйства –2001. – №6. – С.207-226.
- Розин В.М. Экономика с культурологической точки зрения // Общественные науки и современность. – 2002. – №4. – С.107-114.
- Силин А.А. Духовность против терроризма: Эссе // Вестник Российской академии наук. –2003. –Т.73.–№11. –С.1016-1022.
- Танюк Л. Духовна криза суспільства // Березіль. – 2004. – №1.
- Удовика Л.Г. Ідея української державності в синергетичному вимірі // Влада. Людина. Закон. – 2002. – №10.
- Україна: Крок у ХХІ століття: (Соціально-політичний аналіз) / В.С. Крисаченко, О.І. Мостяєв, М.Т. Степико та ін.; відп. ред.: В.С. Крисаченко, С.С. Теслюк; - НАН України. Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди. – Луцьк, 2002. – 288 с
- Черноног Р.А. Держава і громадянське суспільство: соціокультурні аспекти розвитку: Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03 - соціальна філософія та філософія історії. - Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України. – Київ, 2003. – 19 с.

Шевченко О.В. Національна ідентифікація у становленні Я-образу особистості: Автореф. дис. канд.психол.наук: 19.00.07 / Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – К., 2005. – 20 с.

Штеренберг М.И. О направлении и цели исторического процесса // Философские науки. – 2002. – №5, 6.

Шюц А., Лукман Т. Структури життєсвіту // В. Кебуладзе (пер.з нім.та післямова). – К.: Український центр духовної культури. 2004. – 558 с.

Ярошенко Л.В. Соціально-філософський вимір формування етнонаціональної свідомості в Україні: Автореф. дис. канд.філос.наук: 09.00.03 / Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2005. – 20 с.

ТЕМА 12. СОЦІАЛЬНЕ ПРОГНОЗУВАННЯ І ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОСТІ

ПЛАН

1. Сутність соціального прогнозування
2. Науково-технічна революція й альтернативи майбутнього
3. Глобальні проблеми і шляхи їх вирішення

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Соціальне прогнозування: сутність, методи і функції
2. Наукове передбачення соціальних процесів
3. Прогностика і футурологія
4. Соціальне передбачення і сучасна глобалістика
5. НТР: сутність і основні напрямки сучасного етапу
6. Основні соціальні наслідки НТР

ЛІТЕРАТУРА

Араб-Оглы Э.А. Обозримое будущее: социальные последствия НТР: год 2000. – М., 1986.

Даніліян В.О. Інформаційне суспільство та перспективи його розвитку в Україні (соціально-філософський аналіз): Автореф. дис. канд. філос. наук: 09.00.03 / Харківський ун-т повітряних сил ім. Івана Кожедуба. – Х., 2006. – 19 с.

Доповідь ООН про людський розвиток країн світу в 2005 році // <http://hdr.undp.org/reports/global/2005/>.

Капица С.П. Курдюмов С.П., Малинецкий Г.Г. Синергетика и прогнозы будущего. 2-е изд. – М.: Эдиториал УРСС, – 2001. – 658 с.

Корсак К. Цивілізаційні дороговкази руху в майбутнє // Науковий світ. – 2002. – С.№9. – С.4-5.

Лисичкин В.А., Шелепин Л.А. Третья мировая (информационно-психологическая) война. Электронная библиотека. Санкт-Петербургский государственный политехнический университет. Факультет Безопасности. Кафедра "Национальная безопасность". 26.01.2004 г. /<<http://www.safety.spbstu.ru/el-book/books/lisichkin/lisichkin.htm>>.

Молодцова Е.Н. Проекции в будущее или человек потерянный // Философские науки. – 2004. – №2. – С. 59-75.

Семиколенов В.М. Мораль в інформаційному суспільстві: Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.04 / Таврійський національний ун-т ім. В.І.Вернадського. – Сімф., 2006. – 19 с.

Сергей Батчиков, Сергей Кара-Мурза Неолиберальная реформа в России / 8-я Международная конференция "Глобализация и развитие" в Гаване (Куба) // <http://www.kara-murza.ru/referat/Neoliberal/neoliberalReform.html> – Россия, 2006.

Скалацисий В.М. Інформаційне суспільство: сучасні теорії та моделі (соціально-філософський аналіз): Автореф. дис. канд. філос. наук: 09.00.03 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2006. – 17с.

Трансформация в современной цивилизации: постиндустриальное и постэкономическое общество (материалы «круглого стола») // Вопросы философии. – 2000. – №1. – С.3-32.

Фаренік С. Державне прогнозування: соціально-філософський контекст (аналіз методологічних проблем) // Філософські обрії. – 2002. – №7. – С. 166-178.

Фролов Н.Э. Прогноз и реальность // Вестник Московского университета. Серия 7. Философия. – 2001. – №5. – С.42-70.

Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Пер. с англ. – М.: Изд-во АСТ: ЗАО НПП «Ермак», 2004. – 588 с.

Цивилизационные модели современности и их исторические корни // Пахомов Ю.Н., Крымский С.Б., Павленко Ю.Б. – К.: Наукова думка, 2003.

ЗМІСТ

Конспект лекцій.....	
Тема 1. Філософія, коло її проблем і роль у суспільстві.....	
Тема 2. Історія розвитку філософської думки у світі.....	
Тема 3. Сучасна філософія.....	
Тема 4. Філософська думка в Україні.....	
Тема 5. Проблема буття і її філософський смисл.....	
Тема 6. Свідомість.....	
Тема 7. Діалектика і її альтернативи.....	
Тема 8. Пізнання. Наукове пізнання.....	
Тема 9. Природа як предмет філософського аналізу.....	

Тема 10. Проблема людини у філософії.....

Тема 11. Основи філософського аналізу суспільства.....

Тема 12. Соціальне прогнозування і глобальні проблеми сучасності.....

Плани семінарських занять, теми рефератів і рекомендована література
.....